

АЗƏРБАЈЧАН ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫ
НИЗАМИ АДЫНА ƏДƏБИЈАТ ИНСТИТУТУ

ТАҺИРƏ МƏММƏД

XX ƏСР АЗƏРБАЈЧАН ДРАМАТУРКИЈАСЫНЫН ПОЕТИКАСЫ

БАКЫ - "ЕЛМ" - 1999

Елми мәсләһәтчи:

Һүсејн Ибрафиллов

филолокија елмләри доктору

Елми редактору:

Шамил Салманов

филолокија елмләри доктору

Рә'јчи:

Тејмур Кәримли

филолокија елмләри намизәди

Таһирә Гәшәм гызы Мәммәд (Мәммәдова)

XX әср Азәрбајчан драматуркијасынын поетикасы, Ба
"Елм", 1999, 208 с.

ISBN 5-8066-1096-9

Әсәрдә үч бөјүк сәнәткар - Һ.Чавид, Ч.Мәммәдгулузаде вә Ч.Чабба
нын јарадычылығы әсасында XX әср Азәрбајчан драматуркијасынын поет
сы арашдырылып. Апарылан елми-тәдгигат ишиндә диггәт мәркәзиндә
бир мәсәлә сахланылып ки, бәдии әдәбијјат образлы тәфәккүрүн јарадыч
мәһсулудур вә о сәнәт ме'јарлары илә дөјәрләндирилмәлидир.

Әдәбијјатшүнаслыгда илк дөфә олараг бу монографијада Азәрбајчан
матуркијасынын классик Шөрг тәсәввүф ән'әнәләри илә әләгәси бәдии об
лылыг вә поетик структур бахымындан өјрәнилип; Шөргдә ән'әнәвилик
нан бир чох кејфијјәтләрин јени дөврдә вә јени поетик формада мәнимсә
мәси вә јашамасы јоллары мөјјәнләшдирилип; Шөргин орнаменталлыг вә
дејилмәзлик кими кејфијјәтләринин Јени дөврдә тәкчә Азәрбајчанда јох,
заманда дүнја модернист әдәбијјатында даваманын элементләри ајдынлап
рылып; тәдгигат предмети әсасында образ, сүжет вә конфликт структур
чохатлылыг вә чохмә'налылыг мөјјәнләшдирилип.

М 4603000000-887
655 (07) - 99

Грифли нәшр

9991 - "МЛЭ"

© "Елм" нәшријјаты, 19

МҮНДӘРИЧАТ

Әдәбијат тарихимизә јени бахыш	4
Кириш	5
I ФӘСИЛ. XX әср Азәрбајҗан драматуркијасынын әдәби-мәдени мүнһити вә давам етдирдији ән'әнәләр.	
1. Әдәбијатда Шәрг-Гәрб контексти. Шәрг контекстини мүнәјҗәнләшдирән әсас амилләр.	7
2. Тәсәввүф јени зәминдә. Неосуфизм мәрһәләсинин башланғычы.	19
3. Азәрбајҗан әдәбијатында драматик нөвүн тәшәккүлү вә инкишафы.	52
4. XX әср Азәрбајҗан драматуркијасынын Јени дөвр вә XX әср түрк әдәбијаты илә гаршылыгы алағәләри.	62
5. XX әср Азәрбајҗан драматуркијасынын Рус вә Авропа драматуркијасы илә тиположи мүнәјҗисәси.	74
II ФӘСИЛ. Драматик нөвүн әсас компонентләринин структур тәшкили.	
1. Мүнәллиф консепсијасы вә образ.	89
2. Мүнәллиф консепсијасы вә сүжет.	125
3. Конфликт жанр мүнәјҗәнләшдиричи әсас амил кими. Конфликт структурунда миллилик вә мәрһәләвилик.	174
Нәтичә.	195
Истифадә олунмуш әдәбијатын сийаһысы.	198

ƏDƏBİJJAT TARİXİMİZƏ JENİ BAXYŞ

Бүтүн дүнја ичтимаијјәтинин силкәләјиб чакнашмаја салан глобал һадисәләр Азәрбајҗан халгынын ичтимаи, сијаси, мәдәни һәјәтына да тә'сирсиз галмады.

Кечмиш совет мөканында формалашмыш ән'әнәви марксист әдәбијјатшүнаслыг өз нүфуз даирәсини итирдикчә, дүнја әдәбијјат елминин уғурларындан даһа сәмәрәли бәһрәләnmәјә мејл јаранды. Бу саһәдә, тәбии олараг, өз јарадычлыгы ахтарышлары, јени бахыш тәрзләри илә кәнч тәдгигатчыларымыз даһа артыг фәргләнмәјә вә јени истигамәтләр формалашдырмаға башладылар.

Мәчбури һәчм нормасынын чидди тәләбләринә кәрә кеткәдә даһа чох мә'насыз сөз јығынына, һеч кәсә хејри олмајан мәзмунсуз, мәгсәдсиз чевиртатыја чеврилән әдәбијјатшүнаслығымызы һәгиги елм јолуна јөнәлтмәк үчүн тарихи шанс јаранды.

Исте'адлы әдәбијјатшүнас Таһирә Мәмәдин монографик тәдгигаты да мәһз бу ракурсдан гүјмәт вә өнәм кәсб едир. Әсәрдә Гәрб вә Шәрг тәдгигат үсулларынын, поетик ән'әнәләринин механики топлусуна дејил, тәбии говушмасына тәсадүф едирик. Хүсусән Шәрг суфизминин јени көрүм буцағындан ачылыб гүјмәтләндирилмәси, бунун Гәрбдәки әдәби-фәлсәфи вә естетик просесә тә'сиринин јени сүбүт вә деталларынын үзә чыхарылмасы әдәби ирсимизин вә әдәбијјатшүнаслығымызын һазыркы мәрһәләдә глобал мөвгәјинин мүәјјәнләшдирилмәсиндә өз көркәмли ролуну ојнамалыдыр. Инсан тәфәккүрүнә хас олан образлы вә символик дүшүнчә тәрзинин бәди әрнәкләрдә реаллашараг охучу дүјгү вә фикирләринә тә'сир механизминин ачылмасы да әдәбијјатшүнаслығымызда вә поетика елмимиздә јенидир. Үмумијјәтлә, монографија башдан-баша евристик арашдырма үсулу илә јазылмышдыр вә истәр мütәхәссисләрдә, истәрсә дә әдәбијјат һәвәскарларында дәрин интибалар ојатмагла сонракы тәдгигат вә дүшүнчәләрә елми гита верәчәкдир.

Тејмур Кәримли
филолокија елмләри намизәди

Азәрбајҗанын иҗтимаи-сијаси вә әдәби—мәдәни һәјатында XIX әсрдән башлајан әсаслы дәјишмәләрин бир просес кими да-
вам едиб ајдышлашмасы, дүнја илә интеграсијада структуруна да-
хил етдији елементләрлә мөвчуд ән'әнәләрин бирләшмәсиндән
формалашан јени типли мәдәнијјәт һадисәсинин јеткинләшиб
өзүнү тәсдиг етмәси XX әсрин башланғычында јекунлашыр. XIX
әсрдә Гәрблә әлагәнин әдәбијјатда башлыҗа тәһәүрләриндән
бири јарадычылыг сферасында јени жанрларын мејдана чыхмасы
илә мүһәһидә олунур. Әдәби нөвүн үч әсас типиндән биринин -
драматик нөвүн Јахын Шәрг, еләчә дә Азәрбајҗан әдәбијјатын-
да илк нүмунәләринин јаранмасы да бу дөврә аидир. Апарылан
тәдгигатларда бу просесин поетик структурда јаратдығы кечид-
ләр, Гәрб-Шәрг говшағында һансы рекиона хас ән'әнәләрин үс-
түнлүк газанмасы јашадығымыз јахын тарихи шәраитин јаратды-
ғы манеәләр үзүндән там елми izaһыны тапмамышдыр. Бир елм
кими Авропада мејдана чыхан шәргшүнаслығын вә мүстәмләкә
һакимијјәтинин јаратдығы гәлибләр, вердији истигамәтләнди-
рмәләр белә бир тәсәввүр јаратмышдыр ки, XIX әсрдән башлаја-
раг милли мәдәнијјетимиз Гәрб тәрзин бир һадисәјә чеврилмиш-
дир. Әдәбијјат саһәсиндә бу, даһа чох јени поетик формаларын
јаранмасы илә әсасландырылып. Дәјишмәләр һагда мүлаһизәләр-
дә Гәрб јөнүнүн үстүнлүјү бә'зи һалларда ачыг-ачығына гејд
олунса да, даһа чох поетикада јаранан јениликләрин Гәрблә мү-
гајисә јолу илә дәјәрләндирилмәси үсулунда өзүнү көстәрир. Бу
саһәдә ән чох мүраҗиәт олуна нүмунәјә исә драматуркија чев-
рилир. Драматик нөвүн әсас категоријаларынын һамысы, демәк
олар ки, Гәрбин биздән әввәлки дөврләрдәки тәчрүбәси әсасын-
да формалашан гәлибләрилә мүәјјәнләшир вә милли драматур-
кијаја да һәммин өлчүләрлә јанашылып. Драматик нөвүн Шәрглә
бағлы ән'әнәләри дахили структур бахымындан даһа чох заһири
бәнзәрлик, мәишәт реаллығы, образын бә'зи характерик чизки-
ләри бахымындан апарылдығындан мәсәләнин әсил маһијјәти ај-
дынлашмамыш галыр.

Дүнја әдәбијјатынын тәчрүбәси сүбүт едир ки, һәр һансы
поетик форма вә ја әдәби нөв јаранышында илкин рол ојнајан
рекионун вә заманын әләмәтләринин әбәди дашыјыгысына чев-
рилмир. Контекст дәјишилдикчә, категоријаларда дәјишән тә-
рәфләр дә мејдана чыхыр. Сөзсүз ки, Гәдим Јунан драматурки-
јасы илә Интибаһ дөврүнүн инкилис, испан драматуркијалары,
ејни заманда, Гәдим Јунан драматуркијасы илә мүасир Јунан дра-
матуркијасы поетика бахымындан бир-биринә о гәдәр дә бәнзә-

мир. Әкәр бир әдәби нөв чох чөһәтдән јахынлығы шәртләндирилән контекстләрдә фәргләнисә, сөзсүз ки, фәргјарадычы амилләрин даһа чох олдуғу контекстләрдә мүхтәлифликләрин үзә чыхмағ еһтиғмаллары да артыр. Бу мәһадә Шәрг вә Гәрбә, Шәрг даһили типинә, мәнсуб олдуғу халғын көк мәншәјинә вә с. кими башлыҗа амилләрә кәрә јаранан Азәрбајҗан драматуркијасынын өзүнәмәхсус структурда мејдана чыхмасы тәбиидир. Ваһид дүнја мәдәнијјәти просесиндә мүхтәлиф рекионал контекстләрин, мәдәни чоғрафијаларын мөвчудлуғу илә бәрәбәр бир дә әдәби нөвләрин јарандығы заман контексти вар ки, һәмин заман шәраитиндә иҗтимаи-сијаси просесләрин, мүхтәлиф елм сәһәләриндә газанылан јениликләрин, фәлсәфәнин информасија структурунда јаратдығы дәјишикликләр дә поетик ифадә үсулларына тә’сир кәстәсир. Әксәр һалда наилијјәтләри өзүндән әввәлкиләрә бәнзәмәсилә дәјәрләндирилсә дә, XX әср Азәрбајҗан драматуркијасы өз дөврүндән керидә галан вә өзүндән әввәлки тәчрүбә даирәсиндән кәнара чыха билмәјән бир әдәбијјат дејилди. О, јалныз ән’әнә гәбуледиҗи јох, һәм дә ән’әнәверичи функција малик әләмәтдар бир һадисә иди.

Бүтүн јухарда дејиләнләри нәзәрә алмагла милли әдәбијјатымызын бир чох кејфијјәтләрини үзә чыхармағ, Јени дөвр вә XX әсрдә кедән әдәби просесин тарихи поетика бахымындан маһијјәтини ајдынлашдырмағ тәләбаты «XX әср Азәрбајҗан драматуркијасынын поетикасы» мөвзусуну мүасир әдәбијјатшүнаслығымыз үчүн актуаллашдырыр.

I ФӘСИЛ

XX ӘСР АЗӘРБАЙҖАН ДАРАМТУРКИЈАСЫНЫН ӘДӘБИ-МӘДӘНИ МУҢИТИ ВӘ ДАВАМ ЕТДИРДИЈИ ӘН'ӘНӘЛӘР

1.1. Әдәбијатда Шәрг-Гәрб Контексти. Шәрг контекстини мүйҗәнләшдирән әсас амилләр.

Дүнја-әдәбијатынын инкишаф хусусијјәтләри, онун мәрһәләләри, тиположи ујғунлуғлары, рекиона вә миллилијә көрә фәргләри һагда мұхтәлиф нәзәри консепсијалар мөвчуддур. Бу нәзәријјәләрин тәмәлиндә көк мәншәји, чоғрафи, дини, милли вә социал-структур сәбәбләр дајаныр. Лакин дүнјанын һансы гүтбунә вә рекионуна аид олмасына, она хас үстүнлүјүнү горумасына бахмајарағ, мұхтәлиф типли әдәбијатлар вә мәдәнијјәтләр тарихин мәрһәләләринә вә диқәр шәртләринә ујғун әлағәјә кирәрәк ән'әнәләр алыб верирләр. Она көрә дә ајры-ајры дөврләрдә фәргли мәзмун газанан Шәрг-Гәрб рекиону анлајышы илә бәрәбәр, бир дә онлары өзүндә бирләшдирән ваһид дүнја мәдәнијјәти идејасы мөвчуддур. «Авропада Волтер тарихи дүнја консепсијасынын әсасыны гојду. Һәрдер «дүнја мәдәнијјәтинин үмуми тарихи» мөвзусуну әсасландырды, һәтә исә дүнја әдәбијатынын елми тарихини јаратмағ идејасыны ирәли сүрдү» (149,3). Сонракы мәрһәләләрдә бу консепсијалар даһа да инкишаф етдирилди вә мәдәнијјәтләрин өјрәнилмәсиндә мұтајисәли метод елми јанашма үсулларындан бири кими формалашды.

«Ваһид дүнја мәдәнијјәти» консепсијасы бир чох философлар, елм вә мәдәнијјәт хадимләри тәрәфиндән мұдафиә едилсә дә, бурада апарычы хәтт әсасән Авропаја верилир вә диқәр халқларын мәдәнијјәти мүйҗән гапалы заман вә мөкан дахилиндә башлајыб битмиш һадисә кими гијмәтләндирилир. Бу идеја, сијаси-идеоложи марағларла шәртләнмәклә бәрәбәр, ејни заманда, шәргшүнаслығ вә археолокија саһәсиндә Гәрбин үстүн нүфузу илә дә бағлыдыр.

Авропада шәргшүнаслығ елминин формалашмасындан хејли вахт кечир. Лакин өзү дә тәнғид етдији принципләрдән кәнарда гала билмәјән Н.И.Конрадын ирәли сүрдүју кими, Авропа шәргшүнаслығында авропасентризм һөкм сүрмәкдәдир (146,24). Шәрг халқлары, хусусән дә Совет Шәрғи халқларынын нәзәри көрүшләриндә елми әсас кими Гәрб шәргшүнаслығынын мүйҗ-

јөнлөшдирдији өлчүлөр эсас көтүрүлдүүндөн о да бир нөвү авропасентризмин давамы кими формалашмышдыр.

Мәдәнијјәтләрин Шәрг-Гәрб бөлкүсүндә кечмиш Совет елминдә В.М.Жирмунски вә В.М.Бракински елми бахымдан даһа мүгәрәгги мөвгедә дајанараг Шәрг мәдәнијјәтинин башлангыч вердији ән'әнәләр үзәриндә тәдгигатлар апармыш вә тиположи мүгајисәдә Шәрг мәдәнијјәт структурунун бир чох элементләрини мүәјјәнлөшдирмишләр (137;145). Жирмунски тиположи мүгајисәдә милли амилә јүксәк гијмәт верирди. Көстәрирди ки, ән'әнәви авропасентризмә үстүн кәлмәк лазымдыр, әдәбијјатын тарихи јалныз Авропаја јох, дүнјаја аиддир (145,11). Бракински исә орта әср Шәрг сәнәтинин өзүнәмәхсуслуғларыны системли шәкилдә өјрәнәрәк онун Гәрбдән фәргли чәһәтләрини мүәјјәнлөшдирмиш, Шәрг мәдәнијјәтинин Гәрб өлчүләри илә, хүсусән дә өз тәдгигат объекти олан орта әсрләри Гәрб Интибаһы ме'јарлары илә өјрәнмәјә гаршы чыхмышдыр (137, 11-13). Лакин идеоложи истигамәтләндирмәләр В.И.Бракински вә В.М.Жирмунскидән даһа чох Н.И.Конрадын мөвгејинә үстүнлүк вердијиндән милли әдәбијјатшүнаслығларда вә али мәктәб курсаһында о өзүнә даһа кениш нүфуз газанмышдыр.

Гәрб мәдәнијјәти өлчүләринин ме'јар кими көтүрүлмәсинин эсас сәбәби, јухарыда гејд етдијимиз кими, идеоложи амилләрлә бағлы олмағла бәрәбәр, ејни заманда, XX әсрә гәдәр апарылмасы мүмкүн олмајан елми-археоложи арашдырмаларла да әлағәли иди. XX әср елминин тапынтылары вә нәтичәләри артыг авропасентристләри истәр-истәмәз тарихи һәгигәтләри гәбул етмәк мәчбуријјәтиндә гојур. Тарихә бахышда јени истигамәт формалашыр: «Авропа - мәдәнијјәтин бешијидир. Јунаныстан - Авропа мәдәнијјәтинин бешијидир. Нә гәдәр ки, Мисир вә миhi јазылары охунмамышды, нә гәдәр ки, антик мәдәнијјәт үчүн башлангыч олан Крит мәдәнијјәти кәшф едилмәмишди, нә гәдәр ки, Түркүстан, Ираг, Бөјүк Сәһра, Испанија торпағларында планетизмин тарихиндә ән бөјүк ингилаблардан биринин - бәшәријјәтин отураг һәјата кечмәси үчүн амил олан әкинчилијин вә малдарлығын... изләри тапылмамышды, бу фикир тәкзиболунмаз һәгигәт иди» (56,202).

Тәдгигатлар нәтичәсиндә бир чох мәнбәләрин үзә чыхарылмасына бахмајараг, ән'әнә јаратмағ бахымындан Гәрб алимләри бир гајда олараг, Антик дөвр кими Јунан вә Рома халқларынын гулдарлығ мөрһәләсиндә јаратдығлары мәдәнијјәт нүмунәләриндән бәһс едирләр. Чин, Түрк, Мисир, Һинд, Бабил вә Иран мәдәнијјәтләринин мөвчудлуғу гәбул едилсә дә, онларын дүнја мәдәнијјәти структурунда тутдуғлары мөвгедән вә башлангыч вер-

дији Һн'ҺнҺлҺрдҺн јҺн кҺчилҺр...

Бир чҺҺҺт дҺ мараглыдыр: Чох куман ки, Һн'ҺнҺлҺринин да-
Һа чох ГҺрбдҺ давам етдирилдијинҺ Һсасланараг, Авропа алимлҺ-
ри ГҺдим Јунан мҺдҺнијјҺтинҺ, адҺтҺн, ГҺрб мҺдҺнијјҺти кими
истинад едирлҺр. Лакин јунанларын јашадыгы Һрази, бҺнс етдик-
лҺри мҺвзулар, давам етдирдиклҺри Һн'ҺнҺлҺр, јашадыглары Һ-
јат тҺрзи вҺ дҺвлҺт гурулушу онларын јалныз ГҺрбҺ аид олмасы-
на даир мұлаҺизелҺр јурудулмҺсинҺ чидди манеелҺр тҺрҺдир.
Антик Јунан мҺдҺнијјҺтинин јарандыгы Һрази, јҺ'ни ГҺдим Јуна-
ныстан ГҺрб-ШҺрг говшагындадыр. ГҺдим јунанларын илк драм-
ларынын Һсас образлары мисирлилҺр, бабиллилҺр вҺ иранлылар-
дыр (91,200). Сатирик комедијалар мұеллифи олан Аристофан
бабиллилҺри јунанлардан јүксҺкдҺ тутур (91.212). Јунан епик
ӘдҺбијјатынын јаранмасына тҺкан верҺн Троја мұҺарибелҺри ол-
мушса, драматик ӘдҺбијјатын јаранмасында Һсас ролу Иран-Ју-
нан мұҺарибелҺри ојнамышдыр. Јунан фҺлсҺфи фикринин вҺ
мҺдҺнијјҺтинин инкишафында Мисир, Шумер-Аккад, Һинд вҺ
дикҺр ШҺрг халгларынын дунјабахышлары ҺҺмијјҺтли рол ој-
намышдыр.

ШҺрг-ГҺрб арасында ҺкслҺшмҺ ҺламҺтлҺри ајдын сурҺтдҺ Ро-
ма империјасынын јаранмасы илҺ мұшҺхидҺ олунмаға башлајыр.
Лакин јени мҺдҺнијјҺт бир чох тарихи амиллҺр нҺтичҺсиндҺ
узун мұддҺт давам едҺ билмир.

Рома мҺдҺнијјҺтинин Кумуш дҺврдҺ тҺнҺззүлүнү ГҺрб тӘдги-
гатчылары ШҺрг оккулутизминин, «азиатик» үслубун тҺ'сири
илҺ баглајырлар. Лакин Рома мҺрӘҺлҺсиндҺн сонракы дҺврдҺ
дунја мҺдҺни просесиндҺ ГҺрб ҺламҺтлҺринин дајанамасына бах-
мајараг ШҺрг мҺдҺнијјҺти чичеклҺнир вҺ пиллҺ-пиллҺ јүксел-
рӘк тҺкамүл просеси кҺчирир.

МҺдҺнијјҺтлҺрин гүтблҺшмҺси, лҺнкимҺси вҺ јҺ даҺа да ин-
кишаф етдирилмҺси просесиндҺ онларын структурауна тҺ'сир
кҺстәрҺн бир чох амиллҺр мұҺум рол ојнајыр.

БҺдии јарадычылыгла мҺшгул олан сҺнҺткары мұрӘккӘб аләм
ӘҺатӘ едир. Онун Һсас уғру ӘҺатӘ олундуғу мұрӘккӘблији јарады-
чылыгда Һансы сӘвијјэдҺ Һкс етдирмҺси вҺ бу заман башлыгҺа
принциплҺри вҺ үсуллары мұӘјјәнлҺшдирӘ билмҺсиндҺдир. Орта
ӘсрлҺр ШҺрг ӘдҺбијјатыны да сонракы просеслҺрӘ тҺ'сир едҺ
билән бир абидӘј чевирән мҺһз бу мұрӘккӘблији Һкс етдирмӘк
хүсусијјҺтидир. Узун мұддҺт Совет ӘдҺбијјатшұнаслыгында истәр
орта Әср, истәрсӘ дҺ јени дҺвр ШҺрг мҺдҺнијјҺти ГҺрблҺ мұґа-
јисӘ олунараг дҺјәрлҺндирилмиш вҺ онун гиймҺти ГҺрбӘ бҺнзӘ-
мҺси илҺ мұӘјјәнлҺшдирилмишдир, фҺргли модели исӘ ајдын-
лашдырылмамышдыр. Орта ӘсрлҺр ШҺрг ӘдҺбијјаты XX ӘсрӘ гӘ-

дәрки Гәрб әдәбијатындан фәрғли оларағ даһа чоғғатлы вә дүнја моделинә даһа јахын олан бир әдәбијатдыр. О XX әср дүнја әдәбијаты үчүн характерик олан, Днепров төрәфиндән Кафканын јарадычылығына мүнәсибәтдә уғурла адландырылан «икинчи образлылығ» (144,159) кејфијәтинә малиқдир. Шәрг әдәбијатында «икинчи образлылығын» (образларын мүрәккәб структурларда бирләшмәси һесабына јаранан поетиклик) јаранмасы, чоғғатлылығ, мифолокија, дин вә фәлсәфәнин ән'әнәви бәдии структурда тутдуғу јерлә әлағәдардыр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бәдии структурда јерләшән бу гатларын мүәјјәнләшмәси әсәри нә мифолокијаја, нә динә, нә дә фәлсәфәјә чевирмир. «... Бурада (бәдии әсәрдә - Т.М.) мәдәнијјәт гатлары бирләшмишдир; фәлсәфи, сијаси, бәдии идејалар һәјәт зәмининдән кејәрир, лакин инчәсәнт фәлсәфи вә сијаси идејаларын садәчә тәкраны дејилдир. Бәдии әсәрдә чоғлу элементләр иштирак едир, онун гурулушу даһа тутумлудур, онда чоғлу тәсадүфләр, сәрбәстликләр вар» (136,236). Бу мә'нада башға бир истигамәт - орта әсрләр инчәсәнәтиндә јалныз фәлсәфи вә дини гатларын ахтарылмасы, онларын фәлсәфи вә дини әсәр кими өјрәнилмәси дә елми бахымдан өзүнү доғрултмур. Чүнки бу истигамәт Шәрг инчәсәнәтинин өзүнәмәхсус моделини ачмыр вә бәдиилик кејфијәтләринин нәдән ибарәт олдуғуну мүәјјәнләшдирмәјә манеәләр төрәдир.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, бәдии структурун фәрғли типләринин формалашмасына тә'сир көстәрән чоғлу амилләр вар. Бу амилләр ичәрисиндә дин вә дүнјабахышы системләри әсас рол ојнајыр. Мәдәнијјәт типләринин фәрғләнмәсиндә динин функцијасына кечмиш Совет әдәбијатшүнаслығында Бракински вә Ј.В.Рождественски өз тәдғигатларында әсас јер ајырмышлар (137;159). Исламшүнас алимләрин дә бу саһәдә чоғлу тәдғигатлары мөвчуддур (101;161).

Әдәбијатымызын вә мәдәнмијјәтимизин Ислам Шәргинә аид олмасына әсасән, биз бурада Шәрг анлајышындан Ислам Шәрги мә'насында истифадә едирик. Шәрг инчәсәнәтиндә фәлсәфи вә дини гатын әсас јер тутмасы онун башлыча өзүнәмәхсуслуғларындан биридир. Бу структурун Шәргдә гәдим көкләри олмасына бахмајарағ ән'әнәвилик газанмасы әсасән Ислам дини илә бағлыдыр. Мүхтәлиф ичтимаи шүур формалары олан фәлсәфә вә дин өз мөвгеләриндә күзәшtlәрә кедәрәк инчәсәнәтдә говушур вә әсасән бәдии јарадычылығда өзүнә јер газанан тәсәввүф мејдана чыхыр.

Фәлсәфә, дин вә инчәсәнәтдә олан иерархик мүнәсибәтин өзүнәмәхсуслуғу Гәрб вә Шәрг мәдәнијјәтләри арасында гүтб-

ләшмә жарадан әсас сәбәбләрдән биридик. Христиан дининә әсасланан килсәнин Гәрбдә жаратдығы «өлү заман»дан (Интибаһа гәдәрки дөвр) фәргли олараг Шәргдә дин, фәлсәфә вә инчәсәнәт мүнәсибәти дүнја мәдәнијјәтинин ән зәнкин мәрһәләләриндән бирини - классик Шәрг мәдәнијјәтини жаратды. Бу мәдәнијјәт әсасән тәсәввүф вә она дахил олан тәригәтләрлә бағлы иди.

Инам вә фәлсәфәнин бәдии ифадәнин гатларында мүнһүм јер тутдуғу тәригәт әдәбијјатында әшјалар, маддиләр һәмишә идеалла бағланыр. Тәригәтләрдә һәр бир әшјанын ифадә етдији объектив мәзмундан әлавә, бир дә идеал мәзмун вар. Бу структурун нисбәтиндән доған тә'сирдән Шәрг инчәсәнәтиндә јени маһијјәтли символика јараныр. Артыг бу символика тәригәтин бахыш даирәсиндән кәнара чыхараг бәдиилијин әсас кејфијјәтләриндән биринә чеврилир. Бу сәбәбдән дә бә'зән тәригәт әдәбијјатына мәнсуб олмајан сәнәткар да онун тә'сирилә јаранан поетик кејфијјәтләрдән истифадә едик. Даһа доғрусу, тәригәт әдәбијјатындан әлавә, онун тә'сирилә јаранан поетик кејфијјәтләрин системиндән сөз ачмаг олар. Һәмин кејфијјәтләр бу күнкү әдәбијјатымызда да давам етдирилмәкдәдик.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Шәрг әдәбијјатынын әсас әламәтләриндән бири олан символиклик јалһыз тәригәт әдәбијјаты илә мәһдудлашмыр. О, Шәрг инчәсәнәтиндә орта әсрләрдән әввәл дә, сонра да, ејни заманда, тәригәт әдәбијјатында да башлыча чәһәт кими мөвчуд олан орнаменталлығын јаранмасында мүнһүм рол ојнајан васитә кими өзүнү көстәрик. Бу мә'нада орта әсрләр вә ондан сонракы дөврдә јаранан орнаменталлығын мугәјисәсиндә марағлы нәтичәләр мејдана чыхыр.

Орта әсрләр вә ондан әввәлки Шәрг инчәсәнәтиндә орнаменталлыг јаратмагда истифадә олуан әсас мәнбә мифолокија, фәлсәфә, һәндәсә, дәнизчилик вә астролокија идисә, XX әср орнаментиндә (буна модел дә демәк олар) бүтүн әввәлкиләрә сијаси просесләр, тәбиәт елмләринин сон наилијјәтләри дә әлавә олунду вә бурада артыг дин, фәлсәфә вә мифолокија да јени әләвә олуанларын ишығында көрүнмәјә башлады.

Инам вә бахышлар системинин характерә тә'сири дә јарадычлығы, бәдии нүмунәләрин јаранма спесификасына тә'сирсиз галмыр. Гәрблини күндәлик һәјатда, әтрафда баш верән мө'чүзәләрлә нәјсә инандыран Инчилдән фәргли олараг, Гур'ан ону гәбул едәнләри идеаллығы, һәр шејдән јүксәкдә дајанмаға сәсләјир. Сөзсүз ки, әсрләрлә давам едән бу инамлардан төрәјән јашајыш төрзи фәргли характерләрин вә сәнәткар шәхсијјәтләринин формалашмасына да тә'сирсиз галмыр. Бу ики мугәддәс ки-

табын поетик структурунда Шәрг сәнәткарлык элементләри әсас олдуғундан онларын поетика бахымындан ән'әнәләри дә даһа чох Шәргдә давам етдирилир.

Инчил башдан-ахыра гәдәр символларла зәнкиндири. Иса пеј-гәмбәр мө'чүзәләринин сәбәбини үрәкдә олан инамла изаһ едир. Ејни заманда, о, әтрафдакылара өз фикирләрини мәсәлләр васитәсилә чатдырыр вә дејир ки, кимин көзү, руһу ачыгдырса, бу мәсәлләри баша дүшәчәк. Классик Шәрг әдәбијјатында бир чох метафорик ифадәләр вар ки, онлары Гур'андан, дикәр мүгәддәс китаблардан вә һәдисләрдән кәнарда изаһ етмәк гејри-мүмкүн-дүр.

Мә'нанын мүхтәлиф јолларла дәрин гатда сахланылмасы Шәрг инчәсәнәтинин башлыча әләмәтләриндән бири олан күч-лү метафорика илә јахындан сәсләшир.

Истәнилән инчәсәнәт әсәри метафорикдири. Лакин Шәргдә үздә олмајан, асан дәрк едилмәјән, «елм тәләб едән», ариф оху-чуја (адресата) үнванланмыш метафорика вар. Нәсиминин аша-ғыдакы кәламыны әксәр Шәрг инчәсәнәт абидәләринә аид ет-мәк олар:

Бир кимсә Нәсими дилини фәһм едә билмәз,

Бу, гуш дилидир, ону Сүлејман билир анчаг (82,135).

Халг јарадычылығындан поезијаја, поезијадан нәсрә, драматур-кијаја кечән бу метафориклик мүасир мәрһәләдә дә мүхтәлиф гатларда јашамагдадыр.

Гур'анда өзүнү көстәрән епик тәмкин, тәһкијә үслубу да классик әдәбијјатымызын бүтүн мәрһәләләриндә изләрини бу вә ја дикәр сәвијјәдә көстәрмәкдәдири. Гур'анда даим Алилијиндән, Гадирлијиндән, Көзәллијиндән, Учалығындан бәһс едилән вә ну-руну анчаг она лајиг олана көстәрән Аллаһ шәргли сәнәткарын дахили әләминә, руһуна о гәдәр һопмушдур ки, о һәмишә белә бир көзәллијә чан атмыш, ону арамшдыр.

Дин вә фәлсәфи тә'лимләрлә, зәнкин мифоложи инамларла мә'нәви әләми формалашан сәнәткарын јарадычылығында мәи-шәт «хырдалыгларына», практикилијә мејлин зәифлијинин әсас сәбәбләриндән бири Көзәллијә, Мөһтәшәмлијә, Алилијә олан чанатмада иди. Шәрглинин көзәллик анлајышынын мөканы ке-нишлији илә дә сечилирди. Она әтрафындакы көзәлликләр бәс етмирди. О, руһунун, гәлбинин дәринликләриндәки көзәли әт-рафда тапа билмәјәндә ону сәмалардан ендирирди. Бу онун инамлардан формалашан характериндән ирәли кәлирди. Чүнки руһуна һаким олан Танрынын көјләрдә олмасына вә һәјатын, кө-зәллик тәзаһүрләринин һармонијасыны әкс етдирән китабын - Гур'анын да сәмалардан ендијинә инанырды. Јер үзүнүн камил

инсанынын Аллаһа говушачагы инамы илэ һәр шејә јанашан пәргли сәнәткар замана да сығмырды, руһуну камилләшдириб әбедијјәтә говушачагына инанырды. Онун үчүн конкрет, өлчүлү, тәһдуд заман вә мөкан мөвчуд дејилди. Әввәли вә сонун көрүн-ләјән силсиләви заман вә мөкан, интәһасызлыг, намә'лумлуғлар җхасындакы мә'лумлуг, сирләр, кизлинләр ичәрисиндә ашкар-танан мә'налар әбәди вә әзәли нурда һармонија кәсб едәрәк, геј-и-ади зәнкинлик тәсәввүрү јарадырды. Бу дәрин вә зәнкин мә'налар, чохчаларлы мүбһәмликләр өзүнәмүвафиг үсулларла, поетик структур вә дејим тәрзләри илэ ифадә олунурду.

Камиллијин һәм дә көзәллик олмасы илэ бағлы Шәрг әдәбиј-агынын (сәнәтинин) ән үмдә хүсусијјәтләриндән бири кими кө-зәл ифадә, үслуб тәрзи, орнаменталлыг даһа да инкишаф етдири-тир. Шәргдә орнаментал ифадә тәрзи мә'на бошлуғу әтрафында ғырланмыр, мә'нанын өзүнү ифадә едир. Шәргә мәхсус олан көзәл ифадә Гәрбдә она көрә кинајә илэ сөјләнән «азиатик» үс-туба чеврилир ки, о јад мүһитдә өз идеја-естетик дајағларыны та-па билмир вә идеаллыгдан даһа чох практиклијә алышан гәрбли-јә бир о гәдәр дә аңлашыглы көрүнмүр. Тәсадүфи дејил ки, XIX әсрдән е'тибарән практикликлә бағлы әдәби нөвүн (драматур-кија) вә әдәби чәрәјанын (маарифчилијин) көлиши илэ милли әдәбијјатымызда да көзәл ифадә вә орнаменталлыг зәифләјир.

Шәрг әдәбијјатынын әсас әләмәтләриндән бири дә тамдејил-мәзликлә јаранан бәдииликдир. Даим өртүдә, пәрдәдә сахланы-лан илаһи маһијјәт кими, әсл мә'на да дәрин гатларда кизләнир. Ону аңламағ, көрмәк үчүн бәсирәт саһиб, ариф олмағ, тамын давамыны дәрк етмәк көрәкдир.

Метафориклик, мә'нанын өртүдә сахланылмасы, тамдејилмәз-ликлә бағлы оларағ Шәрг сәнәтинин башга бир өзүнәмәхсуслу-ғу - шәхсләрин бирбаша гаршыдурмасынын, үз-үзә дуруб ачығ мұлаһизә јүрүтмәнин онун үчүн характерик олмасы принципи формалашыр, даһа доғрусу, әсас конфликт «дајазда», заһирдә, тезкөрүнән тәрәфдә олмур. Шәрг әдәбијјатында кизлиндә сах-ланылан конфликт ән кәскин аңларда, партлајышла үзә чыхыр. Конфликтин даһили гатда галмасынын бир сәбәби дә Шәрг әд-әбијјатында епик вә лирик нөвүн әсрләрчә давам едән ән'әнәлә-ри илэ бағлыдыр. Мә'лумдур ки, епик нөвдә һәрәкәтә нисбәтән һадисәнин үстүнлүјү зиддијјәти үздә јох, дәриндә сахлајыр.

Классик Шәрг лирикасында исә әксәр вахт тәғдим олунан мәтндә гаршылашанлардан бири илэ растлашырығ, икинчи мәтндән кәнарда, онун әкс-сәдасында, поетик түл ичәрисиндә сахланылыр: мә'шуг һәмишә ашигин тәғдиматындадыр.

Ашиглә мә'шугун үз-үзә дурдуғу, ејни заманда онларын бир-

ликдә гаршылашдығы зидд гүввәләрлә даһа чох халг әдәбијятында растлашырыг. Бурада да мә'шугла ашигин бирлији һагт тәрәфиндән шөртләндијиндән әкс дуран гүввәләрлә кәскин конфликт јаранмыр.

Гәһрәмәнлыг дастанларында исә һәр шеј зирвәдә давам етдирилир вә гәһрәмәнын гәләбәси мүтләгләшдијиндән галибијјәтә доғру һадисәләр ардычыл олагаг бир-бирини әвәз едир.

Классик Шөрг поезијасында гаршыдуран тәрәфләрин диалог шәклиндә мүбаһисәсини ифадә едән мүнәзирә адлы ајрыча поетик форма да мөвчуддур. О ја епик әсәрләрин тәркибиндә ајрыча бир һадисә пилләсини тәшkil едир вә јахуд да ајрылыгда мүстәгил формада тәгдим олунур (104). Мүнәзирә өзү дә әсасән мүәммаларла бағладыр. Бир тәрәф о бирисинин гаршысында мүәмма гојур вә гаршы тәрәф мүәммалары ачыр. Ајрылыгда јазылмыш мүнәзирәләрин әсасән аллегорик формада олмасы да онун мәтналты мә'насы вә мүәллифин өз тәрәфиндән јаратдығы мәгсәдди мүәмма илә бағлыдыр. Демәли, мүнәзирәдә гаршыдуран тәрәфләр мә'лум олса да, онлары гаршылашдыран мүәммалар вә мәтналты мә'налардыр.

Јухарыда группашдырмаға чалышдығымыз поетик хүсусијјәтләр Шөрг әдәбијјатында өзүнү габарыг шәкилдә көстәрән, онун поетик структурунда ән'әнәләрлә мөһкәмләнән әсас чөһәтләрдир. Поетик јаддашда даплашмыш өзүнәмәхсуслуғлар мүхтәлиф гатларда јашајараг сонракы мәрһәләләрдә дә давам едир. Белә бир гәнаәтин инандырычылығына XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты әсаслы материал верир. Ән'әнә тәкрат дејил вә XX әср сәнәти дә јарадычы дәјишикликләр, новатор кејфијјәтләрлә классик ирсинә бағлыдыр. Анчаг бу дәјишиклик вә бағлылығын бә'зән заһирдә, бир чох һалларда исә дахили гатларда олмасы дөврүн просеси үзәриндә бир гәдәр артыг дајанмаға еһтијач јарадыр.

XX әсрин башланғычында Азәрбајчан әдәбијјатынын поетика ахтарышлары бир чох бахымдан јени әдәбијјат јарадычылығы илә мүшаһидә олундуғундан даима тәдгигатчыларын дигтәт мәркәзиндә олмуш вә олмагдадыр. Милли мәдәнијјәтимизин мүстәмләкә дөврүндә, адәтән, Гәрб нәзәри фикриндә формалашмыш гәлибләрлә өјрәнилмәсини нәзәрә алараг, дүнја вә Азәрбајчан әлагәләринин јенидән гурулдуғу бир дөврдә дүнја вә Азәрбајчан әдәби әлагәләри дә бир даһа нәзәрдән кечирилмәлидир.

Гәрб мәдәнијјәти үчүн XVIII вә XIX әсрләр өз маарифчилик, романтизм вә реализм һәрәкатлары илә әләмәтдардырса, XX әср башланғычыны XIX әсрдән көтүрмүш модернизм вә интеллектуал тәһлиллә характеризә олунур. Инчәсәнәгдә бу јени чәрәјанларын јаранмасынын башлыча сәбәбләри вә әсас поетик кејфиј-

јәтләри нәдән ибарәтдир?

Модернизм дахилиндә јаранан мүхтәлиф чәрәјанлар (футуризм, сүрреализм, кубизм, поп-арт вә с.) ајрылыгда мүхтәлиф өлкәләр үчүн даһа чох характерикдир (152;153). Бу чәрәјанлар һәр бир јазычынын образлы тәфәккүрүнә вә саһиб олдуғу милли дүшүнчә тәрзинә ујғун олараг дәјишмәләрә мә'руз галдығындан (ачыг чәрәјан олдуғундан) милли вә регионал һадисәјә чеврил-мәмиш вә бир о гәдәр дә сабит ән'әнәләрә малик олмамышдыр.

Бир чох һалларда тәнгидә мә'руз галса да, антиреалист чәрәјан кими сәчијјәләнсә дә (даһа чох совет әдәбијјатшүнаслығында), модернизм дүнја мәдәнијјәтинин тәбии давамдыр. Бу, XX әср сәнәткарынын психолокијасынын, образлы тәфәккүрүнүн сәнәтдә ифадәсидир. XX әср инсанын психоложи дујумуну, һадисәләрә вә әшјалара мүнәсибәтини әввәлки мәрһәләләрлә ејниләшдирмәк олмаз. Она көрә дә модернист сәнәткарларын јарадычылыгылары арасында мүшаһидә олунан бир чох јахынлыгыларын киминсә кимәсә тә'сириндән даһа чох ујғун шәраитләрдә, дөврләрдә јашајанларын истә'дадларынын, психолокијаларынын ифадәси кими анламаг лазымдыр. Гаврадығы дүнјанын кенишлији вә зиддијјәтли информәсија боллуғунда формалашан сәнәткар характери үчүн абстракт тәфәккүр тәрзи тәбиидир. Гәрбли модернист үчүн дүнја һәм чоғрафи, һәм космик, һәм дә мәдәни чәһәтдән чох зәнкиндр. Фәрд чох мүрәккәб мүнәсибәтләрлә үзүздир. О, һадисәләрә сәрбәст јанашыр вә истәдијини сәрбәст сечмәјә чәһд көстәрир. Лакин онун сәрбәстлији бир чох кечил-мәзликләр вә аракәсмәләрлә гаршылашыр.

Мәдәнијјәт ареалынын кенишләнмәси илә бәрәбәр, әләгәләрин сыхлашмасы да Шәрг вә Гәрб арасында јени мүнәсибәтләрә истигамәт верир.

XIX вә XX әср Шәрг әдәбијјатына Гәрбдән дахил олан јени поетик форма вә васитәләрлә бәрәбәр, XX әср Гәрб мәдәнијјәти дә бир чох Шәрг кејфијјәтләриндән бәһрәләнир. Бу о демәк дејилдир ки, Шәргин тә'сири дујулан һәр һансы бир чәрәјан Гәрбдә Шәрг һадисәсидир, ејни заманда, Шәргә Авропанын структур-поетика бахымындан тә'сири дә ону Гәрб һадисәсинә чевирмир. Дүнја инчәсәнәтиндә (истәр Шәрг, истәрсә дә Гәрб) XIX әсрин сону, XX әсрин башланғычы зәнкин ән'әнәләрә малик олан халqlар үчүн бир чох естетик кејфијјәтләрин гаршылыгылы интегрәсијасы илә сәчијјәләнир. Бу интегрәсијаларын милли вә фәрди импровизәсија илә мүшаһидә олунмасы тәбии кејфијјәт кими үзә чыхыр.

Модернизм истәнилән предметин, деталын мә'наландырылмасы, субъективизмин ән плана чәкилмәси, шәхсијјәтин дахили

емиграсијасы, мә'нанын мәтналтында сахланылмасы, намә'лум-луглар ичәрисиндә мә'лумлуглар силсиләси бахымындаң классик Шәрг суфизминә вә романтик әдәбијјатына јахынлашса да, Шәргдәки идеаллыг, суфинин һәггә инамы, она доғру жүксәлмә чәһди модернизмә хас дејил. Сәнәткар вә дүнја мүнәсибәтләринин мүхтәлиф хәтләрини өзүндә бирләшдирән вә дүнјаја консептуал мүнәсибәт ифадә едән интеллектуализм бир әдәби һадисә кими индијә гәдәр јалныз Гәрб әдәби материаллары илә изаһ олунмуш вә Гәрб һадисәси кими сәчијјәләндирилмишидир. А.Франс, Б.Шоу, А.Камју, Ж.П.Сартр, Ч.Чојс вә башга јазычыларын јарадычылығында формалашан поетик систем вә һадисәләри әксетдирмә үсулларына аид дөјәрли елми гәнаәтләр әлдә едилмишидир.

Һадисәләрә материализм стандартларындан кәнар јанашма үсулларыны гәбул етмәјән Совет әдәбијјатшүнаслығы ја консептуал мүнәсибәти писләмиш вә јахуд да ону өрт-басдыр етмәјә чалышмышдыр. Бунун нәтичәсидир ки, М.Булгаков, Ч.Ајтматов кими сәнәткарларын интеллектуализм мөвгәјиндән јазылмыш әсәрләринин чап олунмасына бахмајараг, онларын сәнәткарлыг хүсусијјәтләри өз һәгиги елми тәһлилини тапмамышдыр.

Азәрбајчан әдәбијјатында интеллектуал јарадычылығын вә консептуал ифадә тәрзинин өз инкишаф тарихи вар. Гәдим дөврдән башлајараг Азәрбајчанда, еләчә дә Шәрг әдәбијјатында елмисиз бәдии јарадычылыг «бие'тибар» (Фүзули) сајылыр, поезија һәм дә дүнјабахышларынын ифадәси кими јаранырды. Мүасир мә'нада интеллектуализм исә Азәрбајчан әдәбијјатында дүнја әдәби просеси илә паралел шәкилдә XX әсрин башланғычындан мејдана чыхмышдыр. Јазылып тарихи әсримизин илк онилликләринә тәсадүф едән Н.Чавидин «Иблисин интигамы», Ч.Мәмәдгулузадәнин «Өлүләр», «Дәли јығынчағы», Ч.Чаббарлынын «Од келини», «Алмаз», «Дөнүш» әсәрләринин поетик структурнда чәм олунан мә'на даһи сәнәткарларын халғымызын вә үмумијјәтлә, Шәрг халгларынын тарихи тәлејинә бәдии консептуал мүнәсибәтидир.

XX әсрин сүр'әт вә информасија дөврүндә чәмијјәтә вә онда кедән дәјишмәләрә бәдии јолла мүнәсибәт ифадә етмәк һәмин дөвр дүнја әдәбијјатынын башлыча хүсусијјәтләриндән биридир. Дүнјаја бахышларын бәдии јолла ифадәсини XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты кимисә тәглид етмәклә јох, өз ән'әнәләрини јени шәрайтдә давам етдирмәклә билдирир. Өлкәләрин вә халгларын бир-биринә јахынлашдығы јени мәрһәләдә мәдәнијјәт вә инчә-сәнәтдә охшар шәрайтдә охшар һадисәләрин баш вермәси тәбиидир. Јә'ни дүнјанын мүһүм елми наилијјәтләриндән истифа-

дә едән вә онун јаранмасынын иштиракчысы олан, бөјүк сијаси ојунларын ичәрисинә дүшән шәрглинин дүшүнчә тәрзинин гәрб-лијә јахын олмасы онун Авропаны тәкрар етмәси дејил.

Шәрг үчүн узун мүддәтли ән'әнәси олан мә'нанын мәтнал-тында, мүбһәм сахланылмасы, јазылы поезијанын сәвијјәли адре-сата үнванланмасы кими нәзәри-естетик принцип XX әср Гәрб әдәбијјатынын новатор хүсусијјәтләриндән бири кими өзүнү көстәрирди. Испан философу Ортега Гассетин «Јени инчәсәнәт һәр бир шәхсә јох, исте'дадлы азлыға үнванланыб», сүрреалист Ж.Коктонун «өз сиррини тез ачан әсәр рисг едәрәк сөнүб кедир вә ондан јалныз гуру саплаг галыр», С.Беккетин «Инчәсәнәт тән-һалығын апофезидир» кими фикирләри (146, 14-15), Ч.Чојсун, Фолкнерин вә башгаларынын һамы үчүн анлашыглы олмајан әсәрләри XX әср дүнја әдәбијјатында орта әсрләрдән башлаја-раг Шәрг әдәбијјатында мөвчуд олан мүәллиф - адресат структу-руну формалашдырырды. Ејни заманда, Азәрбајҗан әдәбијјатын-да да XIX әсрин бирбаша маарифчи ифадә тәрзиндән сонра XX әсрдә «исте'дадлы азлыға» мејл артмагда иди. Бир вахтлар Нә-сими дилинин анлашылмазлыгы илә «фәхр едирдисә», XX әср-дә Чавид «кизли ше'рләри» даһа чох севдијини бә'јан едирди:

Бән ачыг ше'рдән дә һәзз едәрим,

Фәгәт ән кизли ше'ри пәк севәрим (48,22).

Ч.Мәмәдгулузадәнин зәнкин мәтналты мә'налы јарадычы-лыгы милли әдәбијјатымыза јени типли «орнаменталлыг», јени структурларла ифадә олунан кизли мә'на хүсусијјәти кәтирди.

Мәдәнијјәтләрин јараныб-јашамасы просесиндә, бир-бирин-дән ән'әнә гәбул етмәсиндә мараглы бир факт да мүшаһидә олу-нур; бир чох һалларда әләмәтдар вә чөлбедичи һадисә кими ортаја чыхан мәдәнијјәтләр чарпазлашмадан јараныр, даһа доғрусу, узун мүддәт өмүр сүрүб, гочалан бир сивилизасија өз ән'әнәләринин дашлашымыш, сабитләшмиш структур элементләрини башга бир мәдәнијјәтлә чарпазлашараг јашадыр вә јахуд әксинә, һәлә күчсүз, јени јаранмаға башлајан бир сивилизасија узун өмүрлү (артыг гочалмыш) башга бир мәдәнијјәтин сынагдан чыхмыш элементләрини гәбул едәрәк јашама күчү газаныр. Санки бурада антроположи просесин мәдәнијјәтләрин үзәринә көчүрүлмәси һадисәи баш верир; Си-вилизасијалар доғулуб - јаша долуб - өлдүјү кими, онларын јени бир ән'әнә јаратмасы үчүн чүтләшмәси, чарпазлашмасы тәләби ирәли сүрүлүр - буну тарих өзү сүбут етмишдир.

Узун мүддәт сонрақы дөврләр үчүн зәнкин ән'әнәверичи функсија јеринә јетирән Гәдим Јунан мәдәнијјәти Антик зама-нын Гәрб-Шәрг чарпазлашмасынын мөһсулудур. Гәдим Јунан мә-

дәнијјәтиндән сонра давамлы ән'әнәләр јарадан Гәрб Интибаһ мәдәнијјәти дә өз доғулушу үчүн Гәрб-Шәрг говшағына борчлудур. Интибаһ мәдәнијјәтинин јаранмасында мүһүм рол ојнајан Италија Аралыг дәнизи илә әлагәдар олан өлкәләр арасында мәркәзи јер тутурду вә Гәрби Авропадан Шәргә тәрәф кедән тичарәт јоллары үзәриндә әлагәләндиричи бир һәлгә иди. О јалныз тичарәти јох, һәм дә мәдәни чоғрафијалары бир-биринә бағлајырды. Бу, бағларын бариз нүмунәси интибаһ мәдәнијјәтинин башында дајанан А.Дантенин «Илаһи комедија»сында өзүндән әввәл дөфәләрлә Шәрг әдәбијјатында ишләнмиш сүжети христианлыг мотивләри илә бирләшдирмәсиндә үзә чыхыр. Интибаһ мәдәнијјәтинин тәшәккүл едиб там формалашмасына гәдәр мүхтәлиф шәкилләрдә Шәрг-Гәрб ән'әнәләринин структур кечидләри давам едир вә орижинал бир модел јараныр. Бу, Гәрбдә јарандығындан Гәрб һадисәси кими мејдана чыхыр. Гәрбдә бир мүддәт давам едән интибаһ ән'әнәләри, даһа доғрусу, интибаһ сивилизасијасы, ондакы һуманизм принципндән тәрәјән маарифчилик вә тәнгиди реализм XIX әсрин сону - XX әсрин әввәлләриндә өз өмрүнү баша вурур. Бу заман Шәрг фәлсәфәси вә мистикасы илә бә'зи дахили структур кечидләри едән, даһа доғрусу чарпазлашан Гәрб мәдәнијјәти јени мәрһәләјә - модернизмә гәдәм гојур. Мәдәнијјәтләрин чарпазлашмасынын даһа бир уғурлу нүмунәси исә Славјан вә Роман мәдәнијјәтләринин говшағында јаранан XIX әср рус мәдәнијјәтидир. Һазырда исә бүтүн дүнја үчүн чәлбедичи олан Латын Америкасы әдәбијјаты вә инчәсәнәти јерли халqlара вә Гәрбә аид мәдәнијјәт ән'әнәләринин үзви әлагәсинин мәнсулу кими мејдана чыхмышдыр.

XIX әсрин сону - XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗанда мүхтәлиф типли мәдәнијјәтләрин синтези һадисәси баш верди вә јени ән'әнәләр үчүн башланғыч верә билән чохлу бәдии кејфијәтләр јаранды. Лакин болшеви́зм ин әдәбијјатымызы дүнјадан тәҗрид етмәси вә ән'әнәпозучу сијасәти һәм ин ән'әнәләрин нә инки дүнјада јайылмасынын, ејни заманда, милли мәдәнијјәтимизин сонракы мәрһәләсиндә давамынын да бир чох бахымдан гаршысыны алды.

1.2. ТӘСӘВВҮФ ЈЕНИ ЗӘМИНДӘ. НЕОСУФИЗМ МӘРҖАЛӘСИНИН БАШЛАНҖЫЧЫ

Классик Шәрг мәдәнијјәтиндә узун мүддәт давам едән, дәјишилмиш формаларла ән'әнәләри бу күн дә јашајан тәсәввүфә Түрк вә Азәрбајҗан әдәбијјатында XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндән башлајарағ, јени ғайдыш мүшаһидә олунмағдадыр. Орта әсрләрдән сонра Шәргдә тәригәт мәдәнијјәти нүфузуну башға чәрәјанларла бөлүшдүрәрәк вә арха плана кечәрәк јашамағда давам едирди. Мисал оларағ Әләвилији, Никарилији, Орта Асијада даһа чох јайылмыш вә басмачылығ һәрәкаты илә бирләшмиш Лачиләри, Лачиләрдән төрәјән Сачлы Ишан тәригәтини кәстәрмәк олар. XIX әсрин сонундан исә дүнја мәдәнијјәтинә мејл кәстәрән вә Шәргин Гәрбә адатасијасына чалышан тәәссүбкеш сәнәткарлар суфизмә јени мөвгедән јанашмаға башладылар. Бу мөвге өзүнү даһа чох Н.Камал, Ә.Һамид, Т.Фикрәт, Р.Төвфиг вә Һ.Чавид, М.Һади јарадыҗылығында кәстәрир. XX әсрин әввәлләриндә Түрк әдәбијјатында тәсәввүфүн елми вә фәлсәфи тәдгигинә дә марағ күчләнир. Рза Төвфиг, Фуад Көпрүлү, Фәрид Кам кими тәдгигатчыларын арашдырмаларыны Әбдүлбағи Көлпынарлы кими елм адамлары сонрақы мәрһәләләрдә дә давам етдирирләр. Әсрин икинчи ониллијиндә Истамбул Университети тәсәввүф тәдгигатчыларыны өзүндә топлајыр; Ф.Көпрүлү вә Ф.Кам кими алимләрин иш јеринә чеврилир, тәсәввүфә аид мәчмүәләр чап олунур. Марағлы фактдыр ки, түрк тәсәввүфшүнаслары илә јахын мөвгедән чыхыш едән Һ.Чавид дә һәмин университетин мә'зунудур. Ф.Көпрүлү вә Ф.Камын Истамбул Университетиндә ишә башламасы вә әсәрләринин нәшри Чавидин тәһсил илләриндән бир нечә ил сонраја тәсадүф етсә дә, һәр һалда бу тәһсил мүәссисәсинин әсрин әввәлләриндә тутдуғу төмајүлү кәстәрир. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Һ.Чавидин тәсәввүфә мејли, әдәбијјатшүнаслығымызда онун адәтән Шәрг тәригәт чәрәјанларынын тәдгигатчысы олан Рза Төвфигин јанында 1905-1906-чы илләрдә һазырлығ курсу кечмәси илә әлағәләндирилир (119,28). Бу һагда илк мә'лумат һәлә Һ.Чавидин сағлығында Һ.Зејналлы тәрәфиндән верилир. О, Һ.Чавидин суфизмә мејлини онун зиддијјәти кими гијмәтләндирир вә Рза Төвфигин бу истигамәтдә мәнфи гә'сирини кәстәрир: «Он илләр илә руһани аиләсиндә, кәз хәстәлији долајысы илә мүһитиндән гопарылыб әввәлчә гичарәт аләминә, сонра Рза Төвфиг кими динсиз бир суфи шаирин әфсунуна дүшән бир кәнч ичиндә нә мүбаризәләр ола билмәз?» (116,68).

Тәдигатчы Р.Төвфигин Һ.Чавидә тә'сириндән бәһс етсә, «Пејғәмбәр»дә бә'зи тәсәввүф элементләринин олдуғуну көстәрсә дә һадисәнин маһијјәтини ача билмир. Һисс олунур ки, суфизм һаггында үмуми билијә малик олса да, она дәриндән бәләд олмамыш вә символларын бир чох һалларда мә'насыны олдуғу кими баша дүшмәмишдир. «Пејғәмбәр»дән бәһс едәркән тәсәввүфдә хусуси мә'на дашыјан «ариф», «мә'рифәт» анлајышларынын мистик шәрһини вермәјә чалышдығы һалда, (116,49), Шејх Сән'анда мә'рифәти, еләжә дә бир чох башга анлајышлары дүнјәви мөвгедән мә'наландырыр. (116,77) Үмумијјәтлә, һәр ики әсәрин тәһлилиндә тәсәввүфә аид элементләри әсасән дүнјәвилик бахымындан дәјәрләндирир. Она көрә дә, «Пејғәмбәр» марксист мөвгедән јазылмыш (116,35), «Шејх Сән'ан» исә дин әлејһинә олан әсәр кими гијмәтләндирилир (116,77). Оун әсасыны гојдуғу бу јанлышлыг сонракы тәдигатлар үчүн тәмәл ролу ојнајыр. Истәр әсрин башланғычында, истәрсә дә ондан сонра тәсәввүфә гајыдышын бир мәдәни һадисә кими изаһы вә маһијјәти, онун әдәби мүнһит јаратмасы һеч бир тәдигат ишиндә өз әксини тапмыр.

Әсрин әввәлләриндә өлкәмиздә тәсәввүфә гајыдыш бир мәдәни һадисә кими баш версә дә, әсас принципи халqlары өз ән'әнәләриндән ајырмаг олан болшевизм идеолокијасы һәм онун давамынын, һәм дә тәдигигинин гаршысыны алды. Сон мүстәгиллик илләриндә исә галдығымыз јерләрдән башламаға олан мејл тәсәввүфә дә јени мараг истигамәти јаратды. Лакин әлимиздән алыннарла көрә јаранан өзүнүсәврлик һиссинин вә бир чох анлајышларын идеолокијалара ујғун изаһынын шуурумизда бурахдығы изләрә көрә суфизмин тәдигигиндә елми бахымдан бир о гәдәр дә доғру көрүнмәјән ашағыдакы ики истигамәт мејдана кәлди:

Совет дәврүндә идеолокијалара ујғун тенденсијалашдырылмыш гуманитар елм саһәләриндә атеист дон кејдирилмиш суфизм сон илләрдә, әсасән, ја дини бахышлар системи кими шәрһ олунур, ја да фәлсәфә кими гәбул едиләрәк тәсәввүфә аид ифәләләр фәлсәфи анлајышлар кими мә'наландырылып.

Суфизм ислам динининин шәрһи јох, Гур'анын батини јозумудур. Суфиләр бүтүн фикирләрини Гур'анла изаһ етмәјә, онунла бағламаға чан атсалар да, динин әсас сајдығы шәриәтдән фәргли дәрәчәләри дә гәбул едирләр.

Она көрә дә динлә тәсәввүфүн ејни һадисә кими изаһы өзүнү доғрултмур. Ејниләшмәјә имкан вермәјән фәргли чәһәтләр фәлсәфә илә дә мутајисәдә мејдана чыхыр. Һәм тәсәввүф, һәм дә фәлсәфә һәгигәтә јахынлашма чәһдидир. Онларын арадығы

эгигэт мұхтәлиф олдуғу кими, она јетишмәјин јоллары да ајры-јрыдыр. Фәлсәфә һәгигәти әгли дәлилләрлә тә'јин етмәјә үс-үнлүк верәрәк рационал дүшүнчәјә әсасланыр, суфизм исә ин-уитив методлара әсасланарағ әсил һәгигәтә чатмағын јолуну за-ири варлыглардан кечмәклә көрүр.

Тәсәввүф вә фәлсәфәдә идракда мұһүм рол ојнајан бир чох илајышлара, о чүмләдән заман вә мөкана мұнасибәтдә чидди бәргләр вар. Фәлсәфә тәбиәт вә чәмијјәтин заман-мөкан мөв-иудлуғуну гәбул едәрәк она јанашыр. Суфизмдә заман һадисәлә-рин зәһндәки нисбәтиндән доған мүчәррәд бир мәфһумдур. Су-ринин кечдији пилләләр нисбәтиндә исә кечән заман дејил, су-ри өзү замандан кечир. Суфизмдә көвнә кими мә'наландырылан мөкан вар оландан асылыдыр - мөкан вар оланын тәчәлли етди-и әзәли вә әбәди бир мәфһумдур. О предметләри кәстәрән мү-әјјән бир јер јох, һәгиги варлығы әкс етдирән бир сонсуздур. Су-физмин әсасландығы вәһдәти-вүчүд тә'лиминә көрә, әслиндә предметләрин варлығы мөчәздыр, һәгиги вар олан башгасыдыр. Имам Гәззали «Мишакатүл-әнвар» әсәриндә јазыр: «... мөчәз дүнјасындан һәгигәт мәртәбәсинә јүксәлән арифләр, вүчүд алә-миндә Чәнаби һагдан башга мөвчүд олмадығыны, ондан башга нә варса һамысынын јох олачағыны, јә'ни мә'дум (јох) һөкмүндә олдуғуну ачыгча көрмүшләр. Әшјанын јохлуғу бир замана бағлы дејилдир. Бәлкә, әшја әзәлән вә әбәдән мә'думдур» (180,84). Бу чүр ламөканлыг вә лазаманлыг, варлығын јохлуғда тәсдиги суфи-ләрин нәзәри көрүшләриндә ирәли сүрүлмәклә бәрабәр, онла-рын һәјат тәрзиндә - сәјаһәтләриндә, кайнаты сејр етмәклә јара-даны көрмәләриндә, «өзүнү јох етмәклә» варлығы јетишмә дәрә-чәләриндә ифадәсини тапыр.

Тәсәввүф дин вә фәлсәфә илә бәрабәр, һәм дә инчәсәнәтлә гарышылыглы әлагәдәдир. Бу онларын ифадә хүсусијјәтиндә үзә чыхыр. Мә'лумдур ки, инчәсәнәт хүсуси метафорик дилә малик-дир. Заһири, көрүнән тәрәфи һәгигинин мөчәзы һесаб едән тә-сәввүф дә метафорик сөз вә ифадәләр системинә көрә инчәсә-нәтә јахынлашыр. Суфизмә аид ифадәләрин дахили мә'насы ачылмадан онлары анламағ гејри-мүмкүндүр. Батини вә заһири мә'налары бир-бириндән ајыран суфизмдә заһирән дә һәр шеј је-риндә вә өз гәјдасындадыр, лакин дахили гатлар ачылдығда әсил мә'нанын нәдә олдуғу үзә чыхыр. Әдәбијјат вә инчәсәнәтдә да-хили мә'нанын бә'зән бир нечә гатдан ибарәт олмасы вә мә'на-ларын сонсузлуғу гәнаәти мистик бахышлар системинин (бу мис-тик анламда олмаса белә) Шәрг сәнәтинә вердији структурлан ирәли кәлир. Бу мә'нада XX әср әдәбијјатында суфизмин инки-шафында үч истигамәт өзүнү кәстәрмәкләдир; а) јени тәсәввүф

чәрәжанлары шәклиндә; б) бәдии концепсија јаратма васитәси кими; в) поетик структурда формалашан јаддаш кими.

XX әсрин Азәрбајҗан драматуркијасы үчүн икинчи вә үчүнчү һал характерикдир. Икинчи вәзијјәт өзүнү даһа чох Һ.Чавид, үчүнчү исә Ч.Мәммәдгулузадә вә Ч.Чаббарлы драматуркијасында көстәрир.

Һ.Чавидин бәдии јарадычылыгыда әсасландығы методоложи принципдә классик шәргин расионалист философлары кими дин вә фәлсәфә бир-бириндән ајрылмырды. «Шејх Сән'ан»да Шејх Кәбирин дили илә сөјләнән ашағыдакы мисралар, ејни заманда, Чавидин өзү үчүн дә әсас иди.

Фејләсуфанә руһа малик олан

Һәркиз ајры јашамаз танрыдан (113,19).

Чавидин бу идејасынын ифадәси тәкчә «Шејх Сән'ан»да јох, бүтөв јарадычылыгында изләнилир. «Шејх Сән'ан» онун јарадычылыгында концепсија јаратмағ бахымындан тамын мүәјјән бир һиссәсидир.

Чавидин мөгаләләриндән вә бәдии јарадычылыгындан һисс олунур ки, о дүнјанын һәм зәнкин бәдии тәчрүбәсиндән, һәм дә фәрғли фәлсәфи бахышларындан хәбәрдар иди. Ән марағлы вә әламәтдар чәһәтдир ки, даһи сәнәткар мүхтәлиф халqlара мөхсус мүғәфәккирләрин фәлсәфи көрүшләрини ән инчә нәггәләринә гәдәр дәрк едиб гијмәтләндирмәк һәссаслығына малик иди. Мәсәлән, Толстоју вә Нитсшени ики бөјүк философ һесаб едән Һ.Чавид онларын арасында олан фәрғли чәһәтләри изаһ едир вә көстәрир ки, Инчили-шәрифин мәрһәмәт һиссини охучуларына ашылајан Толстој зәифләрин әзилмәсини тәбии һесаб едән Нитсшени «јарымдәли алман» дејә тәнғид едир вә онун фәлсәфәсини «јахычы зәһәрдән башға бир шеј» һесаб етмир. Лакин Чавид бу ики «руһшүнас»ын маһијјәтчә јахын мөвгедән чыхыш етдикләрини көрүр вә көстәрир: «... Лакин еји дүшүнүләрсә Нитсше фәлсәфәсинин батини чох да заһиринә бәнзәмәјәрәк, даһа сәмими бир мәрһәмәт вә мөһәббәтлә нәтичәләнир. О, Толстојун дүшүндүју нүгтәјә ачы олмағла бәрәбәр, даһа кәскин вә һәғиги аддымларла ирәлиләләмәк истәр» (115,236).

Гејд етмәк лазымдыр ки, Толстојун Инчил-шәрифидә тәблиғ етмәси, диндарлығы онун дөврүндә тәкчә вәтәни Русијада јох, еләчә дә бејнәлхалғ әләмдә габағчыл фикир адамларынын диггәтини чәлб етмиш вә бу һағда марағлы мұлаһизәләр ирәли сүрүлмүшдүр. Һәмин мұлаһизәләрә Азәрбајҗан мөтбуатында, хусусән дә «Каспи», «Һәјат», «Фүјуза» вә «Молла Нәсрәддин»дә кениш јер верилмишдир. Толстојун Инчил-шәриф әсасында ирәли сүрүлүју «Шәррә күчлә мұтавизмәт көстәрмәмәк» тә'лимн әтра-

фында олан мүбәһисәләри әсасән ики истигамәтдә группашдырмаг олар: а) онун диндарлыгына һагт газандыраг тәблиғ едәнләр; б) ингилаби мөвгедән чыхыш едәрәк, Толстоју пассивләшмә, мүт'илик јаян бир шәхс кими тәнгид едәнләр. Азәрбајчан зијалылары арасында даһа чох биринчи истигамәтин тәрәфдарлары олмушдур (13;35,64-75). Һәтта бә'зи зијалылар онун бу бахышларыны Толстојун мүсәлманчылыға мејли кими дә изаһ етмишләр (13,47).

Һ.Чавид Толстојун идејаларына мүнәсибәтдә һәр ики истигамәтдән фәрғли мөвгә тутур. О нә В.И.Ленин, С.Шаумјан, С.Д.Вулфсон кими Толстоју ингилаби идејалардан узаг дүшмәкдә тәнгид едир, нә дә ону пејғәмбәр кими тәблиғ едирди. О, сәдәчә олараг, дөврүн вә заманын просесләриндән, дүнјанын, бәшәрин вә тарихин өзүнәхас гануналарындан чыхыш едәрәк, һәјаты әсасы олмајан абстракт тә'лимин битәрәфлијинә ғаршы чыхырды. Чүнки о өзү әсрләрчә давам едән битәрәф «сәбрлилијин» ачы нәтичәләри ичәрисиндә иди.

Нитсше илә Толстоју мүгајисә едән Чавидин мүнәсибәтиндә башға бир истигамәт мејдана чыхыр; һәрәкәтсиз дини хәјалдара ғапылмадан даһа чох рационал јанашма, шәраитә ујғун иш үстүндүр; һадисәләрә һисси, интуитив јох, һәм дә әғли јанашма ләзымдыр. Бүтүн бунлар о демәк дејилдир ки, Чавид интуитив јанашманы инкар вә рәдд едир. Јох, о һәгигәтин интуитив мәнимсәнилмәсинә ән кәзәл әсәрләриндән бирини һәср едир - «Шејх Сән'ан»ы јазыр. Ејни заманда, интуисијаја архаланыб, прагматиклидән вә рационаллыгдан узаг дүшүб, онун фәчиәсини јашајан Ариф образыны јарадыр («Иблис» вә «Иблисин интигамы»), «Пејғәмбәр»дә исә нәзәрдә тутдуғу камил идејаны - әғллә интуисијанын, әмәллә мә'нәвинин вәһдәтини әсасландырыр. Бу әсәрләрдә гурулан әсас консепсија хәтти онун јарадычдылығынын дикәр саһәләриндә шахәләнир.

Јери кәлмишкән ону да гејд етмәк ләзымдыр ки, Һ.Чавидин әғллә интуисијаны вәһдәтдә кәтүрмәк принципини һәлә онун сағлығында икән «Иблис» һагтында мөғалә јазан А.Шаиг ашағыдакы кими изаһ етмишдир: «... Чавидчә инсанларын сәадәти ағыл илә гәлб арасында олан ујғунлуғдадыр» (116,61). О, Елханы бу бахымдан Чавид идејасына ујғун образ кими сәчијләндирир. А.Шаигин ирәли сүрдүјү бу мүддәаны С.Хәлилов сон илләрдә јаздығы «Чавид фәлсәфәси» монографиясында даһа кениш шәкилдә изаһ етмәјә чалышыр. Лакин С.Хәлилов классик Шәрг дүнјадујумунда Арифин ким олмасы, онун бәдии функсија дашыјычысы кими әсәрдә ојнадығы рол, мүәллифин тәсәввүфдән гәбул етдији сабит вә

өзүнүн жаратдыгы символлар хагында ачыгламалар апармадыгындан образларын тәһлилиндө бир чох халларда јанлыш нәтичәләрә кәлир вә Чавидин гаршыја гојдуғу фәлсәфи концепсијаны ахырадәк ача билмир (106).

«Шејх Сән’ан» сырф суфизм мөвгејиндән јазылмыш әсәрди. Бурада гәһрәманын кечдији дәрәчәләр вә јетишидији сон мөгам әсәрин әсас сүжет хәттини тәшкил едир. Конфликт гәһрәманын мә’нәви јүксәлиш хәтти илә дә’ф олуан нәфсләри арасындадыр. Образларын әсәрдә дашыдыгы функција вә ишлөтдикләри ифадәләр суфизмин образ вә ифадәләрини, она аид бахышлар системини, тәригәтләри билмәдән там бир гаранлыг вә долашыглыг јарадыр.

Драм Шәрг суфи әдәбијјатынын ән’әнәви мөвзуларындан бириндә јазылмышдыр. Онун сүжети әфсанәләрдә мөвчуд олса да, јазылы әдәбијјатда Шејх Сән’ан мөвзусундан илк дәфә истифадә едән Иран әдәбијјатында Фәридәддин Әттар олмушдур. (33,47;116,95-97;188) Фәридәддин Әттардан аз сонра Күлшәһри түрк дилиндә «Шејх Сән’ан» дастаныны јазмышдыр. Бир чох мәнбәләрдә Күлшәһринин әсәриндән тәрчүмә кими бәһс олунса да, о өзү орижинал әсәр јаздыгыны билдирир (173,18).

Бундан башга «Шејх Сән’ан» адына суфи пири кими Мөвлананын, Јунус Имрәнин ше’рләриндә дә раст кәлирик. Беләликлә, орта әсрләрдә артыг «Лејли вә Мәчнун», «Хосров вә Ширин» кими «Шејх Сән’ан» сүжети дә археотипләшмишди. «Хосров вә Ширин» даһа чох дидактик һәјати мөзmun дашымаһсы, «Лејли вә Мәчнун» мистик вә дүнјәви гатлары өзүндә бирләшдирмәсилә сечилдикләри кими, Шејх Сән’ан да тәсәввүфи бир ешглә һәггә говушмаһын мөгам ардычылыгларыны сүжети әлагәләндирән әсас һәлгәләрә чевирмишди. Һәмин дашлашмыш элементләрә јени поетик дон кејдирән Һ.Чавид «Шејх Сән’ан»ы тәсәввүф тәмәлиндән узаглашдырмыр, әксинә, әсрин башлангычында драматик бир әсәрлә јарадыланын сејри-сүлука чыхышыны, бүтүн дәрәчәләрдән кечидини вә чыхдыгы јолу баша вурдуғуну көстәрәрәк, суфизм һагда поетик јолла мә’лумат верир.

Әсәрин илк пәрдәсиндән мүршидинин гызы Зәһранын Шејх Сән’ан хагында нараһатлыглары илә растлашырыг; о, Шејх Әбузәрдән Сән’анын јенә дә хәстәләниб-хәстәләнмәмәсини сорушур. Шејх Әбузәрин вердији чавабдан артыг Сән’анын суфијанә вәзијјәтләрә дүшмәси ајдынлашыр:

Гонушлар сөјләјир ки, һәп кечәләр,

Ујумаг билмәјир сабаһа гәдәр.

Гошујор һәр сәһәр бијабанә,

Һәм дә әсла гарышмаз инсанә.

Һалы пәжмүрдә санки бир мәчнун (113,9).

Тәсәввүф поезијасында кечә, зүлмәт анлашылмајан сирр, һәгигәти өртән һичаб мә'насында, мәчнун исә һәгт ашити анламында ишләнир. Сән'анын кечәләр ујумамасы, бијабана гачмағы, гаранлығын, сиррин ичинә кириб ону галдырмаг чәһдини, мәчнунлуғу исә һәгигәтә чатмаг үчүн ешгә, чәзбәјә дүшмәсини билдирир. Зәһранын сөзләриндән Сән'анын заһири көзәллији илә батини камиллијинин бир-бирини тамамладығыны өјрәнирик. Тәсәввүфдә заһир батинини мәчазыдыр. Суфиләрин дәјәртәндирмәләринә мувафиг олараг Сән'анын Зәһраја нисбәтдә бир елә әсәб-нәсәбә малик олмамасы она алчаглыг кәтирмир. Сән'ан вә Зәһра гаршылашдыгда Зәһра онун вердији вә'дләрә килаф чыхмасындан киләјләнир. Сән'ан ондан ајрылмағын гејри-мүмкүнлүјүнү сөјләјир. Зәһранын (суфизмә көрә чисмани, задири, мәчазы, өтәри ешгин) Сән'ана сарылдығы бир вахтда, учта пәрдә (чәһаләт, бәсирәт көзүнүн өртүјү) галхыр, «тәбии мәчәк гијәфәтиндә» олан Хумар көрүнәрәк, Сән'аны јүксәкләрә әбәди, һәгиги, илаһи ешгә) сәсләјир:

Шејх, кәл, кәл! Севимли Сән'ан, кәл!

Сана лајиг дејил, о јер, јүксәл! (113,27)

Бәсирәт көзүнүн ачылышы илә һәгигәтин көрүнмәси суфи чүнјадујумунун әсас принципләриндән биридир (171,253;188,35). Суфизмин әсасында дајанан дахили көз вә гулаг Ислам дининин әсас мүддәалары илә јахындан сәсләшир. Ислама көрә, инсаны башга јаранмышлардан ајыран дүшүнчә «батин рәсулу» олараг араданы она таныдыр. Инсанын «заһир рәсулу» Пејғәмбәр (с) Аллаһдан кәлән һөкмләри вәһј јолу илә алыб бизә чатдырыр. Тәсәввүфдә батин рәсулу мә'насында бәсирәт көзүнә кениш јер верилир. Чүнки онсуз нә Танрыны, нә дә онун «заһир рәсулуну» дәрк етмәк гејри-мүмкүндүр.

Хумары көрән Сән'ан тәсәввүфдә илаһи вәчд һалы кими мә'наландырылан «бајылма» кечирир.

Мәчнунә, пәжмүрдә һаллара дүшән Сән'анын вәзијјәтини анламајанлар онун төвһидә шүбһә етмәсини, инанмадығыны сөјләйрләр. Әслиндә исә, әсәрдә тәсәввүфә уғун олараг төвһид мәрпәләләрлә верилиб. Шејх Нәим вә Шејх Мәрван Шејх Сән'анын халиги көрмәјинчә пәрәстиш етмәјәчәјини сөјләмәсини күфр кими гијмәтләндирәрәк, заһири биликләрә шүбһә илә анашмасыны һәгигәтдән узаглашмасы кими сәчијјәләндирирләр, Шејх Кәбир исә Сән'анын вәзијјәтини һәгтә доғру чәзбә дүшмә, мә'рифәт дәрәчәсинә доғру јүксәлмә кими дәјәрләндирир:

Шүбһә артарса, һәм јәгин артар,
Мә'рифәт нуру шүбһәдән парлар,
Зәнн едирсәм, јанылмајыр Сән'ан,
Чүнки хәллаг үчүн шәрәфли мөкан,
Еји, парлаг көнүлләр олса кәрәк..
Ким ки, аллаһы истәјир көрмәк,
Арасын гәлби табнакиндә... (113,19)

«Мә'рифәт, шүбһә гәбул етмәјән билик демәкдир. Тәсәввүф-дә исә, Аллаһын заты вә сифәтләри һаггында шүбһә көтүрмәјән бир билијә саһиб олмагдыр. Ән үстүн билик, Аллаһ билији мә'рифәтуллаһдыр. Буна Төвһид елми дә дејилир... Тәсәввүфүн әсас мәсәләси мә'рифәтуллаһдыр» (188,133). Бу мә'нада тәсәввүфдә елм мәгсәдә чатмаг үчүн кечилән вәситәдир. Мә'рифәт нуруна чатмаг үчүн елм бәс етмир, бунун үчүн көшф, мукайшаф мәрһәләси башламалыдыр. Кәшф мәгамындан кечмәдән Төвһиди баша вурмаг мүмкүн дејил.

Суфиләрә көрә Төвһид, Аллаһдан башга бир варлығы гәбул етмәмәк, танымамаг вә бүтүн варлыглары онун варлығында јох һесаб едиб, онун варлығыла вар олмагдыр.

Лакин бу варлығы јетмәк үчүн мүхтәлиф пилләләрдән вә мәгамлардан кечмәк лазымдыр. Суфиләрә көрә, бу билиш, көрүш олушла ашылан мә'нәви бир јолдур (171,42). «Билиш, көрүш вә олуш тәсәввүф термини кими елм-әл-јәгин, ајн-әл-јәгин, һәгт-әл-јәгин адландырылыр... Бир шејин билик јолу илә билинмәсинә елм-әл-јәгин, кәшф вә көрүшлә билинмәсинә ајн-әл-јәгин дејилир. Һәгт-әл-јәгин исә гулун һагда јох олмасы вә һагт варылыгјла варлығы јетишмәсидир (171,56).

Бу бахымдан Сән'анын вәчд һалы онун Төвһид јолунда «елм-әл-јәгин» пилләсиндән, «ајн әл-јәгин»ә кечидидир. «Дәрвишин һансы мәгамда олдуғуну мүршиди билир, она лазыми јол көстәрир вә мәгамлары сыхынтыја дүшмәдән кечмәсинә јардымчы олур» (188,133). Шејх Сән'анын да күфрә дүшмәдијини, Төвһид јолунда даһа јүксәк мәгама дахил олдуғуну мүршиди Шејх Кәбир көрүр вә она лазыми мәсәләһәтләр верир. Шејх Кәбир Сән'ана һәгигәт јолунда гаршыја чыхан һичабы өзүндән узаглашдырмағы, нәфсинә, мадди олана өтәри бахыб, үстүн кәлмәји мәсләһәт көрүр (113,22-26). Мүршиди Сән'ана әкәр алчалса јалныз гадына гаршы олан еһтирасы илә алчалачағыны сөјләдији ан Сән'ан чаваб верир ки, «Севдијим јалныз ешги-руһани...» (113,27). Лакин бу анда көзүнә көрүнән Хумарын хәјалына үз тутуб дејир:

- Аман!...

Мән шашырдым. Сагын, инанма! (113,28)

Бу эпизоддан Сән'анын көзүнә көрүнәнин һәгиги маһијәти-

ни гәдәринчә дәрк етмәдији, сынагларә - ријазатә еһтијачы олдуғу көрүнүр. Она көрә дә мүәллиф онун башга һиссләрдән узаглашараг илаһи ешгә чатмасы үчүн мүәjjән бир ријазат заманы ајырыр. Биринчи вә икинчи сәһнә арасында кечилән он ил чәтин сынаглар, ибадәт вә зијарәтлә мәчәзи ешгдән һәгиги ешгә кечид мүддәтидир. «Ешг, севкинин сон һәддә вармасыдыр Суфиләр ешги ики нөвә ајырырлар: Ешг-и мәчәзи, ешг-и һәгиги; јә'ни кечичи ешг, һәгиги ешг» (171,35). Әкс чинсә гаршы олан севки һәгиги ешгин мәчәзи һесаб олундуғу үчүн өтәри маһијјәт дашыјыр вә һәгиги ешг үчүн кечид һесаб олунур. Бу мә'нада Шејх Сән'анын Зәһраја олан ешги мәчәзи, Хумара вургунлуғу исә һәгиги ешгидир. Лакин башланғычда вәчдлә Хумара доғру чан атан Сән'ан өзү һәлә буну дәрк едә билмир. Она көрә дә онун нөвбәти кечәчәји јоллар зәруриләшир. Белә ки, 10 ил сонра сусуз сәһрада - Мәккә јолунда тәсвир олунан Сән'ан кәрамәт саһиби, өвлија кими танынса да, һәлә һәгигәт мәрһәләсинә чатмамышдыр. Бу мәрһәләдә дә Сән'ан үчүн һәлә бир чох гаранлыгларын, ајдынлашмамыш мөгамларын галдығынын шаһиди олуруг. О, «гадын фәлакәтиндән» горунмаг үчүн өзүндә гадынлара гаршы нифрәт тәрбијә етмәјә чалышыр, бүтүн дәһшәтләрин сәбәб-карынын гадын олдуғуну дүшүнәрәк ону «доғуб-доғурдуғу» үчүн күнаһландырыр, гадыны инсаны «һагдан ајры салан» мөһтәрис варлыг кими гүјмәтләндирир. Лакин елә һәмин сәһнәдә Зәһра илә растлашараг дејир:

Аһ, Зәһра! Заваллы, солғун нур!

Сәни Сән'ан көрүнчә алчалыјор.

Кәлмәз әлдән әјилмәмәк... Әлбәт,

Сәндә вар чүнки башга үлвијјәт.

Мәни әфв ејлә, еј шикәстә һәјат!

Сән мөләксән... Фәгәт... фәгәт... һәјһат... (113,44).

Сән'анын јухарыдакы фикирләрилә бу мисраларын мугајисәси онун дахили тәләтүмләрини кәстәрмәклә бәрәбәр, артыг гадын көзәллијинә, үлвијјәтинә гаршы да өзүндә илаһи бир мунәсибәт тәрбијә етдијини ајдынлашдырыр; о, мәчәзи ешгдән узаглашараг һәгиги ешг даирәсинә дахил олур. Ону Зәһрадан ајрылдыгдан сонра Гафгазда бир дағ әтәјиндә көрүрүк. Пејгәмбәрә илаһи вәһјләр һәрра дағында чатдығы кими, Сән'ан да һәгиги ешг мөканына гаранлыг кечәләрин гојнуна гачдыгдан, сусуз сәһралардан кечдикдән сонра кәлиб чатдығы Гафгаз дағларында чатыр. О бурада хәјала далдығы вахт мусиги сәдалары алтында охунан бир маһны ешидилир. Суфиләрә көрә, мусиги руһу чәзбәјә дахил едән әсас васитәләрдән биридир. Она көрә дә әсәрдә Чавид Сән'анын руһунда чәзбәнин, ешгин артмасы, онда суфијанә

һалларын җаранмасына тә'сир көстәрән амил кими мусиги, нәғ-
мә вә рәгсләрә хусуси җер верир, Шејх Сәдранын дили илә бу-
нун үрәфа тәрәфиндән тәгдир олундуғуну сөйләйир:

Бурда лазыммыдыр гулаг тыхамаг?

Үрфү шә'р олмайыр бу фикрә шәрик;

...Мусиги, нәғмә ән көзәл сән'әт,

Буну һеч мә'н едәрми бир һикмәт!? (113,52)

Белә гејри-ади бир мәгамда Сән'ан ағ кејимли, нурани бир
дәрвишлә растлашыр. Дәрвиш тәсәввүфлә бағлы бир образ ол-
магла, һәм дә тәсәввүфи әламәтләр дашыйыр - күтләжә дәли, кар,
лал, адамајовушмаз көрүнүр. Марағлыдыр ки, Дәрвиш өзү дә
Сән'ана фикирләрини мусиги илә - дөшти мәгамында, лакин
зәнкуләсиз чатдырыр. Сән'ан онун руһундакы пәришанлығы вә
тәрәддүлләри һисс едир:

Узаг мөндән, узаг, еј мәрди-гафил!

Тәрәдүдрүнума һәп көзләриндә,

Чәкил кет! Јох сәдагәт сөзләриндә... (113,51)

Сән'анла Дәрвишин растлашмасы сәһнәси, онларын диалогу
тәдгигатчыларын «Шејх Сән'ан»ын дин вә тәригәт әлејһинә җа-
зылдығыны, тәсәввүфү тәнгид етдијини әсасландырмаға чалыш-
дығлары заман сөјкәндикләри әсас мәгамдыр. Чүнки бурада
Сән'ан Дәрвишдән кимлијини сорушдугда о белә җаваб верир:

Сагын, һеч сорма! Бир диванәјәм мән,

Дөмадәм, чырпынан пәрванәјәм мән.

Бабам һејрәт, анамдыр шүбһә,... әсла

Билинмәз мән кимәм, еј шејхи-вала!

Фөгәт пәжмүрдә бир сәјјаһи-зарәм,

Шәриәтдән, тәригәтдән кәнарәм,

Һәгигәт истәрәм, јалныз һәгигәт!

Јетәр артыг шәриәт, ја тәригәт (113,50).

Бу җавабын тәсәввүф анлајышларыны нәзәрә алмадан изаһы,
шәриәт, тәригәт вә һәгигәтин суфинин һәггә доғру кечдији јол-
да ајры-ајры пилләләр олдуғуну билмәмәк тәдгигатчылара «Шејх
Сән'ан»ы атеизм мөвгејиндән изаһ етмәкдә јардымчы олмушдур.
Дәрвишин җавабынын һәр бир мисрасы сырф тәсәввүфи анлам
дашыйыр; Тәсәввүфлә диванәлик илаһи ешгә дүшмә, пәрванә
өзүнү нура доғру атыб, нурда варлығыны јох етмә мә'насында-
дыр. Шејх дә вахтилә Сән'анын кечдији мәгамлары кечмишдир,
она көрә дә «бабам һејрәт, анамдыр шүбһә...» дејир. Пәжмүрдә-
лик вә сәјјаһи-зарлыг суфиликдә аләмин сејринә вә дәркинә јө-
нәлдилмиш јахын анлајышлардыр. Шәриәт вә тәригәтдән кәнар
олуб, һәгигәт истәдијини сөйләјән Дәрвиш, тәсәввүфи мә'нада
мәгамча Сән'андан габагдадыр, чүнки Сән'ан онунла гаршылаш-

дыгы вахт һәлә тәригәти баша вуруб, һәгигәтә чатмайыб. Тәригәт кечилән олса да, һәгигәтә чатдыран зәрури бир јолдур. «Шәриәтдән, тәригәтдән кәнар» олуб, һәгигәт арамаг шәриәт вә тәригәтин инкары јох, фәрдин илаһи варлыга доғру дајанмајан чанатмасыдыр.

Бу гаршылашмадан сонра ашағыдакы сөзләри сөйләјән Сән'ан өз сәјри-сүлукунда јени бир мәгама јахынлашыр:

Мәһв олуб кетди һәп дүшүнчәләрим,

Мәни јалныз бурах рича едәрим (113,52).

Шејх Сән'ан әтрафында олан шејхләрдән ајрылараг Күр бојунча тәк-тәнһа ирәлиләјир. Һәммин јол символик мә'нада ахар су (тәмизлик) бојунча узаныр.

Икинчи пәрдәнин икинчи сәһнәсиндә һовузлу бағчада Хумарын ејваны тәсвир олунур. Хумар сәһнәјә «балконда» вә Дәрвишдә олдуғу кими «ағ кејимдә» (бапгаларындан уча вә тәмиз) дахил олур. Она Антон тәрәфиндән дүнјәви ешгин рәмзи кими тәгдим олунан дәрилмиш күлләри (мүвәтгәти кезәллији) рәдд едир. О, бу вахтадәк Сән'андан узагда олса да, анасынын вәсијәтинә вә тәрбијәсинә ујғун олараг бөшәри еһтираса јад руһда бөјүмүшдүр. Сән'анын ре'јада көрдүјү учруму Шејх Кә'бир гадындан кәлән бәла кими јозмушдуса, Хумарын да анасы она вәсијәтиндә «әрә кетмәк һәјат ичин учурум...» демишди. Илк бахышдан Сән'ан вә Хумар бир-бирләриндә суфијанә әләмәтләр мүшаһидә едирләр. Сән'ан Хумары «һејкәли-севда», Хумарса ону «мәчнун» һесаб едир. Сән'ан мәчнунлуғунун сәбәбини Хумарын һүснүндә көрүр. Сән'анын Хумары «һејкәли севда» адландырмасы да тәсадүфи дејил. Суфизмдә бүт вә хач шејх, чәлиб мә'насында да ишләдилир (171,170).

Платонун (образын Платон адландырылмасы Гәрб әләминин платоник ешг анлајышына мұвафигдир) истәјин нәдир суалына, Сән'ан:

Истәјим јалныз иштә бир шәфғәт,

Бир тәбәссүм о һүснү-дилбәрдән... (113,64)

- чавабыны верир вә Хумара үз тутараг «мәнә «кәл-кәл» дејән нәвазишлә сән дејилмисән» - дејә, сорур. Дилбәрин, севкилинин тәбәссүмү, нәвазиши тәсәввүфдә хусуси мә'на дашыјыр. Ишвә, наз тәбәссүм Танрынын чәләл вә чамалынын изһарыдыр (171,171). Бу наз вә әданын һәгигәтән дә Танры чәләлынын изһары олмасы Сән'анын Хумарла әввәлки көрүшләринин «кечә ре'јада, әрши-ә'лада» баш вермәсини сөйләмәсиндә дә өзүнү кәстәрир.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, көрүлән јухунун архасынча кетмәк, јухуда верилмиш бутаны арамаг нағыл вә дастанларын-

мызын поетик структурунда мұһүм жер тутур. Һагдан кәлән јуху Гәдим Шәрг бәдии дүнјадујумунда һәгигәтә јөнәлдән гүввә функцијасында чыхыш едир.

Сән'ан Хумарла растлашдыгдан сонра архасынча кәлән шејх-ләрә «әски мәнлијинин кетмәсини» вә «О-нун ешги илә Мәч-нун» олдугуну сөјләјир. Шејхин бу чавабы Мөвлананын ешг һаг-гында сөјләдији фикирләрдән бирини јада салыр: «Ешг елә бир атәшдир ки, бир парладымы, мә'шугдан башга һәр шеји јанды-рыб јох едәр» (188,25). Суфизмә көрә «Һәгиги ешг мүтләг вар-лыг олан Аллаһы севмәкдир. Ондан башга һәр шејдән кечмәк-дир. Һәгиги ешгә чатан шәхс, өз нәфсиндән кечмиш вә Аллаһ-дан башга һәр шеји бурахмыш, фәна-филлаһа јетишмишдир» (188,25-26).

Танынмыш тәсәввүф нумажәндәләринә көрә һагга, дәркаһа заһидлик вә абидликлә јох, ашигликлә јетишмәк мүмкүндүр; Әһ-мәд Јәсәвинин ашағыдакы мисраларында сөјләндији кими:

Заһид олма, абид олма, ашиг ол сән,

Миннәт чәкиб ешг јолунда садиг ол сән,

Нәфси тәпиб дәркаһына ләјиг ол сән,

Ешгсизләрин һәм чаны јох, иманы јох (178,45).

Сән'анын өз әввәлки мәнлији гарышыг һәр шеји бурахмасы, һәр шејдән әл чәкмәси она һагт јолу көстәрән Дәрвишин мәга-мына јахынлашмасыны билдирир. Хумарла растлашдыгдан сонра бүтүн ајры-сечкиликләр, бүтүн икиликләр, бүтүн зијдијјәтләр онун үчүн мә'насыны итирир - чүнки о, тәкә, ваһидә доғру јүк-сәлир. Сән'ан үчүн артыг христиан-мүсәлман гүтбләшмәси дә һеч бир әһәмијјәт кәсб етмир - «Бирсә һәгг, чүмлә дин дә бир» - сөјләјир. Суфиләрин әксәријјәти Танры бирлији гаршысында бу ајрысечкилији гәбул етмәмишләр - Нәсими сөјләдији кими:

Кә'бәни бүтханәдән фәрг ејлијән кәлсин бәрү,

Бу сөзүн күфри нәдир ки, мән мүсәлман олмаһәм (81,163).

Әсәрдә ән марағлы вә мүбһәм көрүнән, ејни заманда, тәдги-гатчылар тәрәфиндән Шејх Сән'анын атеистик руһу кими сәчиј-јәләнән ан Сән'анын хача, Гур'ана вә шәраба мүнәсибәтидир.

Бу анын тәсәввүфлә бағлы изаһыны вермәздән әввәл ону да хатырлатмағ истәјирик ки, Шејх Фәридәддин Әттарын «Мәнти-гүттејр» әсәриндә дә Сән'ан шәраб ичир, хач асыр, Гур'аны јан-дырыр вә донуз отарыр. Лакин бунлар Сән'анын јанылмалары кими мә'наландырылыр вә сон анда о өз кұнаһыны дәрк едиб, доғру јола гајыдыр (33,25;116,94-97).

«Шејх Сән'ан»да исә белә дејил. Онун христианларла гаршы-лашмасы вә Папасын тәклифләрини гәбул етмәси өзү батини бир мә'на дашыјыр. Тәсәввүфдә белә бир мүддәа вар ки, «... еш-

ги кәлмә вә сөздән аҗырмаг ән доғру јолдур» (188,25). Бу исә о демәкдир ки, ешг һәр һансы бир формаја, өлчүјә вә көрүнүшә сығмыр. О даһа чох илаһи мәзмуна маликдир. Беләликлә дә «О-нун ешги илә мәчнун» олан, илаһи ешгә дүшән Сән'анын һәрәкәтләринин дә заһири мә'наларла, көрүнән формаларла изаһы мүмкүн дејил. Ешг кәлмә вә сөзә сығмадығы кими, ашигин һәрәкәтләри дә заһири мәзмуна вә бәјана сығмыр.

Тәсәввүфдә бир чох һалларда тәрса - ирфан, тәчәлли; хач, бүт - чәлиб, шејх; шәраб - Танры сифәтләринин тәчәллисинә чатдыран васитә кими ишләдилмишдир (171,170-171). Сән'анын да тәрса көзәлине, хача вә шәраба мүнәсибәти бу батини мә'налар нәзәрә алынараг јозулмалыдыр. Тәсадуфи дејил ки, о, Хумарла растлашдығы үчүн өзүнү «шәраб ичмәмиш дә сәрхош» һесаб едир.

Сән'ан шәраб ичәркән Шејх Нәимин «... ичдијин дејилми һәрам?» суалына, - «Үрәфа мәшрәбинчә вар миғјас» чавабыны верир. Тәсәввүфә керә «мәшрәб» анлајышы суфиләрин дахил олдуғлары шәртләр вә сәбәбләр дахилиндә фәрғли даврашышыны билдирир. Сән'ан да дахил олдуғу шәртләр ичәрисиндә һәгиги мә'нада шәраб ичир вә хач асыр. Онун үчүн маддинин кечичилији, мә'насызлығыдыр ки, бојундан асылан күмүш хачла, бармаға тахылан күмүш үзүјүн фәрғи јохдур. Гур'анын јандырылмасы кими садәләвһ төклиф дә Сән'ана керә күлүнчдүр. Чүнки Гур'анын өзүндә дә сөйләнилир ки, онун әсли көјләрдәдир. Демәли, Гур'аны јандырмаг гејри-мүмкүндүр, јалныз әлә кәтүрүлән, көзлә көрүлән, мадди чәкијә, физики хассәјә малик олан кағыз вә мүрәккәб јана биләр. Мадди олан һәр бир шејин мәчазилијини дәрк едән Сән'ан үчүн маддини јандырмаг, әслиндә, илаһи тәчәлли гаршысында мадди олан бүтүн дејәрләрдән узаглашмаг, һагга доғру јахынлашмаг мөгамыдыр.

Әсәрдә Гур'анын әслинин көјләрдә олмасыны онун јандырылмасы төклиф олунан заман гоһан көј курултусу да символик мә'нада тәсдиг едир (113,70).

Сән'анын ики ил доһуз отармағы гәбул етмәси онун сәбрини кәстәрмәклә бәрабәр, һәм дә мурдар бир шејин (ислам дининә керә доһуз мурдар вә һарамдыр) - нәфсин сахланылмасы, отарма мә'насында нәфсин горунмасы вә иларә олунмасы, күдүлмәси анламына уғун кәлир. О һәммин мүддәтдә она јемәк кәтирән (мадди мә'нада гида верән) Хумара јахынлашыб данышмыр да.

Шејх Сән'ан дүңјәви мә'нада шәраб ичмәјә вәрдиш етмир. Үчүнчү пәрдәдә Сергонун она шәраб төклифинә гаршы - «Аллаһ, аллаһ! Бу зәһримар, әчәба ичилир шејми? (113,75) чавабыны верир. Шејх Сән'ан өзүнү бир ан белә Танрыдан узаг сажмыр.

Ону горумаг истәјән Өздәмир вә Оғуза «Мәни танрым горур, әмин олуруз!» - дејир. Дедикләринин доғрулуғуну комаја од вуруларкән жанмајыб сағ галмасы да сүбүт едир.

Үчүнчү пәрдәнин икинчи сәһнәси дә там тәсәввүфи характер дашыјыр. Исламы јаймағ мәгсәдилә сәфәрә чыхан шејхләрин мә’нән камилләшмә, һагга јахынлашма јолуну драматург тәсәввүфдә хүсуси јери олан кәми - дәниз - туфан васитәсилә кәстәрир. Кәмиләри дәниздә гоһан фыртынаја дүшән шејхләрдән јалһыз Әбүлүла вә Шејх Һади сағ галыр; Фыртыналардан хилас ола билдикләринә кәрәдир ки, Сән’аны өз әтрафындакылар јох, Шејх Һади баша дүшүр.

Ахырда Шејх Сән’анын сачы, сағталы ағарыр. О бу ағлығы илә Дәрвишин вә Хумарын либасынын рәнкинә дүшүр, нура бојаныр. Әлиндә чобан дәјәнәји Хумарын балконун өнүнә (уча мәгамын гаршысына) кәлир вә әсәрдә илк дәфә оларағ онларын даһнышығынын шаһиди олуруғ.

Јери кәлмишкән ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Һ.Чавидин јарадычылығында чобанлығ, әса, чобан дәјәнәји тәсәввүфи мә’налары ифадә едән рәмзләр кими ишләнир. Ше’рләриндән бириндә о өзүнү «үрфан чобаны» адландырыр. Сән’ан вә Хәјјамы камиллик мәгамында әлдә әса вә ја «чобан дәјәнәји» илә тәсвир едир, «Хәјјам» әсәриндә гәбристанлығда «чобан дүдүјү» чалыныр. Чох күман ки, чобанлығын вә әсанын мүгәддәслији Муса пејғәмбәрлә (ә) әлагәдар һәдисләр вә Гур’ан әјәләри илә бағлыдыр. Гур’анын «Таһа» сүрәсиндә верилир ки, Илаһи нурла гаршылашдығда Танры Мусадан әлиндәкинин нә олдуғуну сорушур, о чаваб верир ки, әсадыр. О, «бу әса илә нә едирсән?» суалына - «дајаныб јеријирәм, гојунларыма ағачлардан јарпағ төкүрәм» - дејир («Таһа» сүрәси 17). Танры онун әсасыны кафирләрә инам кәтирмәк үчүн мә’чүзәләрдән биринә вә дара дүшәнләрә көмәк кәстәрән васитәјә чевирир. Һагла, Танры илә әлагәнин, онунла көрүшмәнин шаһиди вә дүз јола кәтирмәк үчүн васитә олдуғуна кәрә әса мүгәддәсләшир вә илаһи мә’на газаныр. Бу мә’нада Сән’анын вә Хәјјамын әлиндәки әса да онларын һагга чатмасына дәләләт едән символ кими верилмишдир. Чобанлығын да символик мә’насы Муса илә әлагәлидир. Гур’анын «Гасас» сүрәсиндә кәстәрилир ки, залым гөвмүн әлиндән Мәдјәнә үз тутуб кедән Муса гојунларыны суваран ики гызла растлашыр. Һәмин гызларын атасы Мусаны евинә чағырыр вә дејир: «Истәјирәм бу ики гызымдан бирини сәнә әрә верим. Әвәзиндә сән мәнә сәккиз ил ишләмәлисән. Он илә чатдырсан муздурлуғуну, бу сәнин өз фәзиләтин» («Гасас» сүрәси 27). Муса аллаһын шаһидлији илә гочанын шәртини

гәбул едир.

Хумарын балконунун өнүнә кәлиб, бүтүн дејиләнләри јеринә јетирдијини билдирән Сән'ан Платондан вә'динә әмәл етмәсини истәјир. Лакин Платон Хумары она вермир. Бу платоник анламда севән вә севиләннин реал, физики мә'нада бирләшә билмәмәси идејасына да ујğun кәлир. Тәсәввүфи ешгдә дүнјәви мә'нада олмаса да, һагга чатма мә'насында ашиглә мә'шуг говушур. Она көрә дә Хумар атасы вә Папас тәрәфиндән говулан Сән'анын далынча дүшүр.

Бүтүн әзаб вә ишкәнчәләрден кечән, дүнјәви чаһ-чәлалыны, шан-шөһрәтини итирән Шејх Сән'ан сон анда Дәрвишлә јенидән растлашыр. Башыачыг, сачлары дағыныг, пәришан Сән'ан руһуну тәслим етмиш мә'шугу илә бирликдә Худаја, һагга говушмаг мөгамына чатыр, чүнки о мәһз бу анында һагга лајигдир. Дәрвиш онун һәммин һалыны белә гижмәтләндирир:

Бахма, шејхим, бу һалы-пүргәминә,

Кирјорсан һәгигәт әләминә.

Фәзли-һәгт рунумә кәмалында,

Парлајыр нури-һәгт чәмалында.

Сәндә бир әһли-һал әләмәти вар,

Сәндә әл'ан Худа гијафәти вар (113,118).

Ардынча дүшән шејхләр Сән'анын олдугу јүксәклији тәһлүкәли билиб, ашағы дүшмәсини рича едирләр. Әтрафдакылар үчүн бу јүксәклијин мадди, заһири мә'насы олдугу һалда, о Сән'ан үчүн илаһи мә'на кәсб едир. Она көрә дә «ен кәл» чағрышына белә чаваб верир:

Јүксәлән мәһв олар, фәгәт енмәз!

Нури-һәгт даима јанар, сөнмәз!

... Хајыр, алчалмам, истәјән кәлсин,

Мәни һәр ким севәрсә, јүксәлсин (113,120).

Хумар вә Сән'анын чәсәди өнүндә аһ-фәған едиб, ағлајанлар Дәрвиш үфүгләрдә Әршә јүксәлән Сән'ан вә Хумары кәстәриб, онлары анламајанлары «чанлы чәназә» адландырыр:

Бахыныз, Әршә јүксәлир онлар,

Бахыныз, иштә Шејх, иштә Хумар (113,133).

Сән'ан Хумарла бирликдә башланғычда Хумары јухуда көрдүјү мөкана - Әрши-ә'лаја јүксәлир.

Һ.Чавидин тәсәввүфун поетик семантикасыны нәзәрә алмадан чәтин ашлашылан әсәрләриндән бири дә «Хәјјам»дыр. Әсәрин сүжетинин әсасында мүхтәлиф мәнбәләрдә Хәјјам һаггында верилән мә'луматлар, рәвәјәтләр, шаирин рүбаиләри вә Һ.Чавидин мүәллиф мөвгеји илә әлағәдар әлавә етдији епизодлар дурур.

Хәјјам өз бахышларында тәсәввүфү мүәјјән мөгамларда ра-

сионаллыгла бирләшдирмәси илә сечилир. О, өз «чәһлини үр-
фан» һесаб етмәсилә тәсәввүф мөвгејиндә дајаныр вә елми, әг-
ли билији дујуланларын јанында нөгсанлы һесаб едир:

... Шаирми? Сағын, дујдугум илһамә ујан јох,

Ше'римдәки әсрары дујан јох.

... Елмимдәки нөгсан илә чәһлимдәки үрфан,

Һәр ан доғурур мәндә бир үсјан (115,28).

Хәјјамда чаһиллијин, идраксызлығын е'тирафы Шејх Маһмуд
Шөбүстәринин ашағыдакы фикри илә јахындан сәсләшир:

«Дәрк етмәкдә ачизлијини анламағын өзү идракдыр» (31,8).

Хәјјам да Шејх Сән'ан кими ешги јүксәк гијмәтләндирир,
Севда илә бирләшәнә гәдәр руһи раһатлыг тапмыр. О, көзәлә
танры кими тапыныр.

Марағлыдыр ки, илк сәһнәдә Хәјјам вә јолдашлары мәдрәсә-
дә шәраб ичдикләри вахт ејни анда һәм мусиги, һәм дә миначат
сәсләри ешидилир. Бунлардан бири заһиданә, диқәри исә тәсәв-
вүфи мә'нада аллаһа доғру јөнәлмишдир. Мәдрәсәни һәм дә меј-
ханаја (мејхана тәсәввүф анламында мөләкут, тәчәллиләр аләми-
дир (171,171)) чевирән Хәјјам вә достлары чәннәтә әлләриндә-
ки бадә вә шәрабә јетишәчәкләрини сөјләјирләр. Сән'ан кими
Хәјјамы да диванә һесаб едирләр. О исә она диванә дејәнләрә
белә чаваб верир:

Пејғәмбәр идим үммәтим олса (115,23).

Бу фикир әтрафдакылар үчүн күфрдүр. Тәсәввүфдә динин тә-
мәлиһә зидд олан белә кәлмәләр шатһ адландырылыр вә кимин
дилиндән сөјләнмәсиндән асылы олараг, дөјәр газаныр; ја һик-
мәт, ја да гәбаһәт кими гијмәтләндирилир. Мә'лумдур ки, Хәјја-
мын рүбаиләриндә заһирән динә зидд сәсләнән чохлу шатһлар
вар. Лакин бүтүн бунлар онун сөјләдији батини мә'налы һикмәт-
ләр кими гәбул едилмиш вә Шәргдә чох јүксәк нүфуза малик
иман вә елм адамы кими танынмасына манечилик төрәтмәмиш-
дир. Даима лаубалы кәзән, меј илә сәрхош олан Хәјјамын ди-
линдән сөјләнән ифадәләр вә кәлмәләр заһири мә'наларла изаһ
олуна билмир.

Хәјјамын Севдаја олан ашиглији дә мәчази, өтәри ешгдән
даһа чох һәгиги ешгдир. Онларын дүнјәви мә'нада бирликдә ол-
малары да чох чәкмир. Ахырда ону һагг аләминә дә чисмән
чохдан өлмүш Севда чағырыр.

Севда илә илк гаршылашмасында онун чилвәләриндән мәнли-
ји сарсылан Хәјјамын сөјләдији ашағыдакы мисралар да тәсәв-
вүфи мә'нада чәзбәјә дүшмәсини ифадә едир:

Сәрпилди алов руһума сүзкүн бахышындан,

Сарсылды да һәп мәнлијим, еј афәти-дөвран.

Кәл, кәл, олајым сәндәки һәр чилвәјә гурбан,
Билмәм, нијә кетдин, нијә дөндүн, нијә бахдын?! (115,24)

Икинчи пәрдејә Хәјјам вар-јохуну, евини сатдыгдан сонра инди дә Ибн-Синанын китабларыны сатдыгы һалда, Сән'анын сон сәһнәдәки әбасыз, сачлары дағыныг, мадди чаһ-чәлалы дағылмыш вәзијјәтинә бәнзәр бир көрүнүшдә дахил олур. Онун Ибн-Синанын китабларыны сатмасынын бир нечә јозуму ола биләр. Белә ки, мә'лумдур ки, о Ибн-Сина кими рационалист дүшүнчәли философун давамчысы олмушдур. Ејни заманда, о Ибн-Сина фәлсәфәсиндә мүһүм рол ојнајан детерминизми гәбул етмәмишдир (10,419). Драматург Ибн-Синанын китабларыны сатмасы илә Хәјјамын онун ардычлыгы олмасы, лакин ону тәкрар етмәјәрәк фәргли мүддәалар ирәли сүрмәсинә вә јахуд да мәчәзи олан һәр бир шејдән, ејни заманда китаблардан да әл чәкмәсинә ишарә едә биләрди. О бу һалында өзүнү «ашиги зар» һесаб едир. Гаршысына чыхдыгы достлары - Саббаһ ону сараја, Рәмзи исә пүскүллү сөјүд кәлкәсинә (пәришанлығын рәмзи), неј сәсинә (илаһи һәсрәтә) гулаг асмаға дә'вәт едир. Руһуна доғма олдуғу үчүн о, Рәмзинин дә'вәтини гәбул едир.

Хәјјам Хачә Низамла гаршылашыб сараја кәлөндән сонра да чаһ-чәлала мејл етмир. Хачә Низамын ондан нә истәдијини сорушдугда дејир:

Јашамагчин мәнә мүмкүнсә әкәр,

Бир әкин тарласы, бир бағча јетәр (115,40).

Хәјјамын вердији бу чаваб фүтүввәтчиләрин бахышларыны хатырладыр. Онлара көрә, һәр кәс башгаларынын һесабына јох, мәшғул олдуғу сәнәти илә јашамылыдыр (178,37).

Хәјјам кими Севдада да дүнја малына гаршы һәрислик јохдур. Алп Арслан она хәзинәдәки ән парлаг алмасы сечиб кәтүрмәсини тәклиф етдикдә Севда «Јох бир шејә көнлүмдә мәһәббәт» чавабыны верир. Һәм Хәјјам, һәм дә Севда үчүн ешгдән башга һәр шеј мә'насыздыр.

Шејх Сән'ан кими Хәјјам да ешги, севданы һәр шејин әсасы сәјыр. Символик формада Севда олан һәр јердә Вәфа вә Сәфа да вар. Севданын өлүмү илә зәлзәлә гоһур, һәр шеј дағылып, Вәфа вә Сәфа да өлүр. Онларсыз јашајан Хәјјам өзүнү «сәнмүш вулкан» адландырыр. О һәмишә Севданын гәбрини зијарәт едир вә өлүмүндән әввәл онун руһу илә көрүшүр. Хәјјамын сарајда кечирдији өмүр, Севданын гәбрини зијарәтә кетмәси, нәһајәт ахырда реал шәкилдә өлүмү образдакы дүнјәви әламәтләри артырса да, ондакы мистик чәһәтләр сон анадәк давам едир. Бу паралелизм әсәрин финалында да өзүнү кәстәрир. Финалда онун өлүмүндән әввәл көрдүјү јуху верилир. Јухусунда Севдајла, рәг-

гасәләрлә олан Хәјјам, ојананда әтрафда шәрги сөйләјән гызлары көрүр. Бир анлыға онларын һансынын һәгигәт, һансынынса хәјал олдугуну кәсдирә билимир. Ојаглыгда көрдүкләри јухусунун давамы кими чанланыр:

Бу нә тале, о нә рә'ја, нә хәјал?

Онларын тејфими бунлар? Бу нә һал? (115,127)

Ојаныб әтрафдакыларла азачыг сөһбәт едир вә әбәди олараг бир ан әввәл ону өпүб, јанына чағыран Севданын јанына кедир - «тәрки-һәјат» едир. Јуху илә реал һәјат арасында олан охшарлығы, әвәзләнмәни вермәклә мүәллиф руһи һәјатын мөвчудлуғуну, руһән јашама имканыны вә бир чох суфиләрин инамына ујғун олараг, јуху заманы руһун чисмдән ајрылараг сејрә чыха билмәсини ифадә етмишдир. Јухарыда мисал кәтирдидимиз мисралар тәсәввүф бахымындан бир мараглы чәһәтлә дә әләмәтдардыр; јухудан ајылан Хәјјам өлүләри јох, дириләри өлүләрин тејфи һесаб едир. Бу исә суфизмдәки мадди әләмин мәчәзилији вә кечичилији инамынын ифадәсидир.

Һ.Чавид классик Шәргин һәм фәлсәфи, һәм дә тәсәввүфи бахышларына бирликдә даһа кениш јери «Пејғәмбәр» әсәриндә верир. Бу әсәр онун өз бахышларыны, варлыг вә һәјат һаггында концепсијасыны бәдии јолла ифадә етмәк бахымындан јарадычылығында мүһүм һәлгәдир.

Әсәр рәмзи образ вә ифадәләрлә зәнкинدير. Онун рәмзләр вә ејһамларла јазылмасы, әввәлки тәдгигатларда да гејд олунмушдур. «Пејғәмбәр» дүнја вә Шәрг романтик әдәбијјатында өз бәдиијјаты, образлар системи илә сечилән надир әсәрләрдәндир. Әсәр башдан-ајаға дәрин фәлсәфи, ичтимаи, сијаси, әхлаги мә'насы олан һәгигәтләрлә, ејһамларла долудур» (52,194). Лакин заманын гојдуғу сәдләрә ујғун олараг һәмин рәмзләр вә ејһамлар тәдгигатчылар тәрәфиндән ачылмамышдыр. Һәлә јазылдығы дөврдә Һ.Зејналлы әсәри «... мүһитинин кизлин бир сурәтдә тәләб етдији чәһәти мејдана гојмасы»на көрә јүксәк гијмәтләнديرкән онун идејасында, «Пејғәмбәрин јүрүтдүјү сијасәтдә» маһијјәтчә марксизм дә арамашдыр (47,19).

Сонракы тәдгигатларда исә о ја дини тәблиғ етдији үчүн тәнгид олунмуш вә ја дин әлејһинә јазылмыш әсәр кими гијмәтләндирилмишдир.

В.Османлы «Пејғәмбәр»и диндән ајырмамыш вә дини мәсәләләрә көрә тәнгид дә етмәмишдир. Лакин онун тәдгигаты јарадычылыг методуна аид олдғундан динлә бағлы поетик хүсусијјәтләрә өгәри тохунмушдур (83,62-71).

Мә'нәвијјатымызын вә мәдәнијјәтимизин мүстәгил гијмәтләндирилмәси үчүн шәраит газандығымыз индики вахтда «Пеј-

эмбәр»ин јенидән дәрки вә гижмәтләндирилмәсинә зәрури еһти-
аһ дујулмағадыр.

Пјесин әввәлиндә «әзәлијјәт нуру»ндан бир «гөнчә», «пәнбә
ылдыз» кими гоһуб Пејғәмбәрин јанына кәлән Мәләк она зәка
ә һикмәт кәтирир. Пејғәмбәрин «сән кимсән?» суалына «Мән
әнәм, сән дә мән» чавабыны верир, Пејғәмбәри һагт нуруна го-
ушдурур.

Дини рәвәјәтләрдән бириндә сөjlәнир ки, көjlәрә галхан Чә-
габи Чәбраилә бир дәфә сәдә кәлир ки, сән кимсән, мән ки-
тәм? О да чаваб верир ки, сән сәнсән, мән дә мән. Ондан өтрү
нун ганадлары јаныб төкүлүр, нечә јүз ил ганадсыз галыр. О,
сәрәк чаваб верәрди ки, «Мән мәнәм, сән дә мәни јарадан». Һә-
лин чавабы верәнә гәдәр о Јараданын јанына јүксәлә билмир.
«Пејғәмбәр»дә исә һагдан кәлән нур Пејғәмбәрә дејир ки, «Сән
ләнсән, мән сән». Бу чаваб Пејғәмбәрин рәсулијјәтини, онун ән
самил Танры мәзһәри олдугуну көстәрир.

Ону да гејд едәк ки, бурада Пејғәмбәрин танры илә әлагәси,
танры нуру әсәр боју дәфәләрлә «јылдыз» вә «гөнчә» символла-
ры илә ифадә олунур. Классик поезијаһызда, инчәсәнәтимиздә,
пифаһи халг әдәбијјатында гөнчә, бута, бакирлијин, сафлығын,
әртүлү мә'нанын, верилән веркинин символу кими дәфәләрлә
ишләнмишдир. Нурун Күнәшдән (Танрынын символу) гоһуб кә-
тән јылдыз шәклиндә әглә, зәһнә, көнлә дүшмәсинә исә Һ.Ча-
виддә раст кәлирик. Түркчүлүјүн кениш јайылмасы илә әлагәдар
олараг символик улдузун мүгәддәслији XX әср поезијаһында мүх-
гәлиф аһтамларда ишләнмәкдәдир. Һ.Чавиддә исә о, илаһијә
бағлајан нурдур. Гөнчәнин вә улдузун јухарыда көстәрдијимиз
мә'наларда ишләнмәсинә әсәрдән чоһлу нүмунәләр кәтирмәк
олар (114,6,12,29, 30,60 вә с. сәһифәләрә бах). Јалһыз биз бир
нүмунә көстәрмәклә кифәјәтләнирик: Илк пәрдәләрдән бирин-
дә Пејғәмбәр Мәләјин халгы хурафатдан гуртармағ чағрышы гар-
шыһында диз чөкәрәк сөjlәјир:

Өлүмдән чәкинмәрәм, сәни динләрәм.

Чүнки сән о шәфәгдән бир парчасан,

О фидандан дәрилмиш бир гончасан.

О күнәшдән ајрылмыш бир јылдызсан (114,30).

Пејғәмбәр һәмин нурла илаһи һәгигәтә говушур. Бундан әв-
вәл Пејғәмбәр өзүнү чәһаләт ичәрисиндә һисс едирди. Әсәрдә
чәһаләт, үрфансызлыг кечәјә бәнзәдилир. Пејғәмбәр мәләји гар-
шылајанда кечә иди, онун даһилиндә һәлә нур ојанмамышды. О
өзү дә бу чәһаләти кечәјә, гара чаршафа бәнзәдир. Сијаһ чарша-
фы чырыб (чәһли јыртмағ мә'наһында), һүснү-мүтләгә говушмағ
истәјир:

Бу сијаһ чаршаф ән бөјүк әнкәл,
Уча билсәјдим, иштә ән әввәл.
Ону јыртар да, парчалар да һәмән,
Говушардым о һүснү-мүтләгә мән (114,10).

Әсәрдә һичаб, сарп енишләр, горхунч учурумлар, јалчын гајалар тәсәввүфә ујгун олараг Пејгәмбәрин һәгигәт јолунда кечдији вә кечәчәји сынаглар кими верилир. Гаранлыгдан артыг һәгигәтләр көрүнмәјә башлајыр - алмаспарә улдузлар парылдајыр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, сынаг вә сирләр мөканы мө'насында Чавидин јарадычылығында хусуси јери олан кечә, гаранлыг вә гаралыг фолклорда вә классик әдәбијјатымызда ән'әнәви мифоложи вә мистик мө'на газанмышдыр. Нағылларымыздакы гаранлыг дүнја, гаранлыг гују, гара див, гара гоч, гара гул, «Искәндәрнамә»дә Искәндәрин дирилик сују ахтардыгы зүлмәт дүнјасы (ән бөјүк сиррин гаранлыгда олмасы) вә нәһајәт Гејси Мәчнун еләјән кезәлин ады - Лејли.

«Пејгәмбәр»дә сирри дәрк етмәјин, һичабын арадан галдырылмасы јолуну Мәләк вәһдәти-вүчуду анламагда көрүр:

Ону дәрк ејләмәк голај... Анчаг
Вер ичиндән кәлән сәдаја гулаг,
Һәр күнәш ондан иштә бир шө'лә...
Һәр уфаг зәррә, һәр кичик јарпаг
Сәнә сөјләр бу рәмзи чох парлаг (114,10).

«Пејгәмбәр»дә бу фикир хусуси бир ардычылыгга давам етдирилир: «Ән кичик зәррә, ән бөјүк аләм, Танры ешгилә рәгс едиб дурујор» (114,24), «Сән өзүнсән, о дејил сәндән ајры» (114,30), «Бир шеј көрмәдим ки, онда Танрыны көрмүш олмајым» (114,41) вә с.

Зәррәләрин Танрыја вә бир-биринә олан мөһәббәтиндән үмуми мөһәббәт идејасы јараныр. Чүнки һәр ики һалда мөһәббәт Танрыја бәсләнмиш олур.

Тәсадүфи дејил ки, Гур'ан Мөһәммәдә «мөһәббәт китабы» кими верилир, «бусә» һәггә говушмағын рәмзи мө'насында ишләдилир. Һ.Чавид истәр бурада, истәрсә дә јухарыда кәстәрдијимиз мөгамларда суфизмлә бағлы символларын мө'насыны ачыг, јә'ни көрүнә билән формада вермәклә, ејни заманда, классик Шәргин дујум вә бахыш системи илә јени дөвр арасында мүәјјән бир көрпү јарадыр.

«Мөһәббәтдир ән бөјүк дин» (114,49), дејән Мөһәммәд пејгәмбәр өз севкисинин кимә гаршы вә севкилисинин ким олдуғуну әсәрин ајры-ајры епизодларындан кәтирдијимиз ашағыдакы мисралар васитәсилә билдирир:

...Мән фәгәт һүснү-худа шаиријәм,

Јерә енемәм дә сәма шаиријәм (114,23).

... Чүнки мән ашиги диванәсијәм,

Мән о һүснүн дәли пәрванәсијәм... (114,24)

Севкилим Танрыдыр јалныз (114,52).

Әсәрдә буна бәнзәр бир чох башга нүмүнәләрлә дә растлаш-
олар.

Мараглыдыр ки, Пејғәмбәр «мәһәббәт китабы»ны алан кими
инәје шәрти бир образ - Склет дахил олур. «Каж горхунч вә
уг, каж мүстәһзи вә сојуг гәһгәһәләрлә, торпаг рәнкинәдә бир
јајә бүрүнмүш олдуғу һалда» тәгдим олуна склетлә Чавид ар-
г тәкчә тәсәввүфлә бағлы көрүшләрини јох, һәм дә заманла
лы фәлсәфи дүшүнчәләрини бәдии структура дахил едир. Бу-
ла да драматург «Танрынын ән камил мәзһәринин Пејғәм-
р» олмасы һагда суфи бахышларыны һәм дә рационал бахым-
ә әсасландырыр. Бәшәр өвлады үчүн өрнәк олан Пејғәмбәр
шәр вә јарадан арасында васитә олдуғу үчүн ичиндә јашадығы
кан вә заманын да шәртләрини нәзәрә алып. Әсәрдә артыг
Пејх Сән'ан»да көрдүјүмүз өлчүсүз заман вә мөкан аңлајышла-
г јохдур. Инсанын мәнсуб олдуғу јер вә тарих гаршысында бој-
на дүшдүјү вә јеринә јетирмәли олдуғу вәзифәләри хағырлат-
г мәгсәдилә драматург Пејғәмбәрин дә ахырда разылашдығы
склет образына әсәрдә габарыг јер вермишдир. Склетин торпаг
инкли ридасы јерин, горхунч, боғуг, мүстәһзи, сојуг гәһгәһәлө-
г исә јашанмыш олајларын символудур. Онда бир гәдәр инса-
л сынаға чөкән Иблисин дә әламәтләри вар. Чүнки о Пејғәм-
рә Китабы бурахыб, јалныз гылынчдан тутмағы тәклиф едир.
да мараглыдыр ки, Склет Пејғәмбәри китабсыз (мә'нәви ка-
лликлән кәнар), јалныз гылынчла чағырдығы дәјишиклији ин-
лаб адландырыр:

Ингилаб истәјирмисән, мәнә бах!

Иштә кәскин гылынч, китабы бурах (114,11).

Бу мә'нада Склет һәм дә Пејғәмбәри сынаға чөкән гүввәдир.
ини рәвајәтләрә көрә сынаға чөкилмә бүтүн пејғәмбәрләрин
әјатында баш вермиш бир һадисәдир.

Пејғәмбәр Склетин тәклифләрини бөјүк сынаглардан кечдик-
ән, һичрәти баша вурдугдан сонра өз гәнаәтләринә ујғун
ләкилдә гәбул едир; «Мәһәббәти ән бөјүк дин» һесаб едән Пеј-
әмбәр, әлиндә «мәһәббәт китабы» Гур'анла бәрабәр, һәм дә гы-
ынч дашыјыр. Пејғәмбәрин Јерин вә тарихин символундан си-
аһ алмасы епизоду драматургун она бәсләдији рационал мүнәси-
әтдән ирәли кәлир. Пејғәмбәр Јер үзүндә Танрынын рәсулу ол-
уғу үчүн Танры ирадәсини јерә ујғун формада ичра едир. Јер үзү
агт јолу илә кедәнләрлә бәрабәр, «амили шәр»ин дә вәтәнидир.

Тарихин символу вә шаһиди олан Склет гылынчы она верәркән дејир:

Хәстә бир үзвә бәнзәр амили-шәр.

Кәс дә, булсун шәфа вүчуди-бәшәр (114,65).

Пејғәмбәрин, еләчә дә Чавидин мөһәббәт һаггында бахышларынын икинчи тәрәфи ајдынлашыр:

Әвәт, ән доғру, ән кезәл ајин:

Әһли-вичданә бусә, хайнә кин! (114,65)

Драматург әсәрә Пејғәмбәри сынаға чәкән башга бир образы - Шәмсаны да дахил едир. Танры ешгини һәр шејдән јүксәклә туган Пејғәмбәр Шәмсаја - јер үзүндә доғулмуш символик Күнәшә гаршы мүнәсибәтиндә ашағыдакы инамындан бир ан да олса әл чәкмир:

Һәтта күнәши сағыма,

Ајы солума гојсаныз;

Фикримдән дәнмәм әсла,

Бир гул јашармы танрысыз? (114,52)

Дүнјанын өтәри һәвәсләринә әлүдә олуб, шәрә ујуб өмрү пуч едәнләри Пејғәмбәр дүз јола дә'вәт едир. Бу мә'нада о чәнкү рүбаба, шәраба дүнјәви мүнәсибәт бәсләјәнләри чаһил адландырыр:

Ән бөјүк дүшмәниниз чәһлү инад.

Јетишир зөвгү сәфа, чәнкү рүбаб,

Јетишир ичдијиниз ганлы шәраб.

... Сону һечдир учурумдур бу јолун,

Һагт шәрабилә бир аз сәрхош олун!

Фикриниз парлајараг инчәлсин,

Руһунуз рәгс едәрәк јүксәлсин.

Танры ешгилә чошан дадлы шәраб

Бөјлә егмәз сизи бәдмәстү хәраб (114,22).

Бу сөzlәри сөјләјән Пејғәмбәр образы суфилик аңламына вә јозумуна ујғун һәрәкәт едир.

Әсәрдә шаирлик дә ашиглик, һикмәт саһиб илмаг мә'насында ишләдилмишдир. Гур'анда Пејғәмбәрин шаирлији һаггында мә'лумат јохдур. Драмда Пејғәмбәр өзүнү әввәлчә «шаир» адландырыр. Бир гәдәр сонра исә өзү бу сөзүн «мәчәзилијини» ачыр:

Бәнзәмәз шаирә пејғәмбәрләр,

Онларын һәр сөзү һикмәт сөјләр.

Мәнә илһам едәр аңчаг танрым (114,23).

Танры илһамы, Аллаһ һөкмү илә һәрәкәт едиб, бүтүн һичаблары, гаранлыглары дә'ф едән Пејғәмбәр Јер үзүнүн хејир вә шәри илә үз-үзә галыр. Чүнки о өзү һичабдан чыхса да, амилишәрин көкү кәсилмәјиб, гаранлыгда, «ашағыда», чәһлдә галан-

лар аз дејил. Учалыгда, дагда, алмаспарэлэр сәрпән көјлөрдөн вәһј алан Пејгәмбәрин варлығы аләмләр үчүн рәһмәт олур. Лакин бәшәријјәти чәһлә, ашағыја чәкмәк истәјәнләр дә аз дејил. Драматург бу идејаны сон һиссәдә символик мә'нада әкс етдир. Ахырынчы һиссәдә - «Нүсрәт»дә Мәккәдә Баш рәисин евинин бөјүк гапысындан кирмәк үчүн символик мә'нада ашағы енән пиллэләр тәсвир олунур. Гапыдан әләвә ики пәнчәрә (рәмзи мә'нада дүнјаја ачылан ики көз) верилир вә кечәдир (Танры нуруна гаршы һичаб мә'насында). Бу, Пејгәмбәрин Һирра дағында тәсвир олундуғу алмаспарәли кечәјә бәнзәмир. Һәм дә о жүк-сәкликдә јох, ашағыда, мифоложи мә'нада зүлмәт дүнјасындадыр. Сөһбәт едән дә Мәләк вә Пејгәмбәр јох, ики гара гулдур. Гулларын да рәнки дикәр гаранлыгларла һәмәһәнкдир.

Хејир вә Шәрин, ишыг вә гаранлығын - икиликләр, зиддијјәтләр аләминин - Јер үзүнүн Пејгәмбәрини Јер үзүнүн инсанына камил нүмунә кими көстәрән Чавид онун сон монологунда өз мөвгејини белә ифадә едир:

... Мәнчә әзмәк дә, әзилмәк дә, хәта,

Һаггы сев, һагсызы дә'ф ет! Зира!

Јагышыр һагга мөһәббәт, һөрмәт,

Кинли чәллада әдаләт, нифрәт!

... Бу гылынч! Бир дә мә'налы китаб!

Иштә кафи сизә... Јох башга хитаб,

Ачар анчаг бу китаб ел көзүнү,

Силәчәкдир бу гылынч зүлм изини (114,92).

О, чәннәтин гылынч көлкәсиндә олдуғуну, билијә әсасланмајан гылынчын да тез-кеч гырылачағыны сөјлөјәрәк биликдә Аллаһ күчү олдуғуну билдир. Һаггы булан, өзү дә танрылашан инсаны ән'әнәви суфи аңламында ариф адландыран Пејгәмбәр зүлм, әзән олан јердә гылынчы (е'тиразы, зүлмү дә'ф етмәни) китабдан ајры көрмүр. Бу, артыг Чавидин өз дөврүндә адресата үнванладығы, она тәлгин етмәк истәдији, дөврлә бағлы кәлдији зәрури гәнаәт иди. Тәсадүфи дејил ки, ән сонда да Пејгәмбәр ә'зан сәсини «гылынча дајаныб әзәмәтли бир төвр илә динләјир» (114,92).

Тәсәввүфә көрә, «Ариф-билән, таныјан, хәбәри олан ирфан саһиби демәкдир. Аллаһын адларыны, сифәтләрини, затыны вә бүтүн ишләрдәки ирадәсини көрән, һикмәтләрини аңлајан кимсәдир. Тәсәввүфдә ариф суфи, ашиг, вәли вә камил инсан мә'насына ујгун кәлир... Алим елм саһиби, ариф ирфан вә мөдәнијјәт саһибидир. Мә'рифәт исә аллаһы танымаг демәкдир. Ариф, дүнја вә ја ахирәтлә дејил, садәчә мөвласы илә мөшғул олан вә мүкәммәл әхлаг саһиби олан шәхсдир» (188,25).

Чавидин јарадычылыгында Ариф дүнја илэ мәшгул олмадыгда Танрыја апаран јолуну да итирир. Чавидин нэзэринчэ, «һагты булан», «өзү дә танры олан» шәхс зүлмә, әзилмәјә дөзмәз. Чүнки бу Гур'анда ифадә олунмуш Танры ирадәсинә, шәрә гаршы чиһада зиддир. Бу мә'нада «Пејгәмбәр» әсил Арифлијин - ахирәтлә бәрәбәр, һәм дә дүнјајла мәшгул олмағын нүмунәсини көстәрп.

Ән'әнәви Ариф образы һ.Чавидин јарадычылыгында заманын сынағына дөзмүр. Бу мәгсәдлә мүәллиф ону «Иблис» фачиәсиндә Танры сифәтләринә гаршы гојулан, онлары мәһв етмәјә чалышан Иблис образы илэ гаршы-гаршыја гојур.

Илк пәрдәдә Арифин - инсанын отурдуғу јерә - дүнјаја ики пәнчәрә ачылып. Пәнчәрәнин бириндә Иблис, бириндә исә Мәләк көрүнүр. Инсаны мәрһәмәтсизликдә иттиһам едәрәк

Дәрјалара һөкм етмәдә туфан,

Сәһралары сарсытмада вулкан,

Селләр кими ахмагда гызыл ган,

Чанлар јахар, евләр јыхар инсан... (113,254)

- дејән Иблис - галиб сәркәрдә кими гәһгәһә чәкир, Мәләксә күчсүзләшип, Танрыја үз тутараг бәшәријјәтин Иблисә ујдуғуну, онунла «һәмрәнк сијасәт» јүрүтдүјүнү сөјләјир:

Ја рәбб, бу нә дәһшәт, нә фәлакәт?

Ја рәбб, бу нә вәһшәт, нә зәләләт?

Јох кимсәдә инсафү мүрүввәт?

Иблисәми ујмуш бәшәријјәт?

Иблис илэ һәмрәнки сијасәт (113,254-255).

Һәм Иблис оду, һәм дә Мәләк ишығы илэ ишыгланан мөкәндә јашајан инсан - Ариф дә бәшәријјәтин вәһшиликләрини көрүр, инсанлардан узаглашараг тәбиәтин гојнунда өзүнә сығыначаг тапыр, Јер үзүнүн чиркинликләриндән көјләрә јүксәлмәк истәјир. Көзәллијин көјдәки Танрыда олдуғуна инаныр. Лакин инсаны јарадан бу улу варлығын Иблиси нә үчүн јарадығыны дәрк едә билмир. Инсанлардан кәнарда, тәкликдә бу сирри анламаға чалышыр. Арифин илк пәрдәдәки монологу мүәллиф мөвгәјинин ифадәси бахымындан чох мараглыдыр. Бурада да суфизмин дәррин изләри өзүнү көстәрмәкдәдир. Ариф көрүнмәз, пәрдәли һикмәт олан Танрыја үз тутуб ону һәр шејдән вә һамыдан көзәл адландырыр:

Еј варлығы јох, јохлуғу даһа дилбәр!

Руһум сәни изләр.

Лүтф ет, о көзәл чөһрәни мәнә көстәр,

Көнлүм сәни өзләр (113,256).

Танрыја үз тутуб, Иблиси јаратмасына «нә һачәт» олдуғуну

сорур. Аллаһ онунла Иблиси үз-үзә гојараг санки Арифә чаваб верир ки, мәнә чатмагын јолу Иблисин дә'финдәдир. Танрынын көзәл сифәтини көрмәк, она говушмаг үчүн Иблис сынагындан кечмәк лазымдыр.

Дүнја әдәбијјатында вә мифолокијасында Иблис образы мүәј-јән инкишаф мәрһәләләриндән кечмишдир. Гәдим шаманлар мү-һарибә аллаһыны Илбис адландырыр вә она һөрмәт бәсләјирләр. Чүнки Илбис кимин тәрәфиндә олса, мүһарибәдә о галиб кәлир-ци (122,80-82).

Иблис һәр шејдән әввәл, бир дә одла, атәшлә бағлыдыр. Атәш олдуғу үчүн јандырмагла бәрәбәр, ајдынылыг да кәтирир. Анчаг о елә ајдынылыгдыр ки, оддан јарандығы үчүн она доғру ад-тым атанын өзүнү јандырыр. Бу мә'нада әсәрдә атәшлә нурун ишығы арасында олан фәрг һаггында Арифлә Иблисин диалогу вар. Иблис Арифә нури-һәгигәт кәтирдијини сөјләјир. Ариф ону «зүлмәт» адландырыр вә Иблисдән «Лакин бу хәта... Атәши зүл-мәт саныјорсан...» чавабына гаршы «Мән нура фәгәт талибәм, атәш нәмә лазым» сөзләрини сөјләјир. Иблис: «Атәшсиз, инан, јур оламаз сабитү гаим» (113,259) чавабы илә хејирлә шәрин саинатын варлығыны таразлајан әсас гүвә олмасыны ифадә едир.

Хејир, шәр вә атәшлә бағлы халг инамлары һәлә тәкаллаһлы-а гәдәр узун бир инкишаф јолу кечмишдир. Бу инкишаф јолла-рында Атәшин каһ хејирлә (Зәрдүштиликдә одун мүгәддәслији, јунан әсәтириндә Промотејин инсана од вермәси), каһ да шәрлә Иблисин оддан јаранмасы) бағлы олмасы мүһарибә аллаһы Ил-бисин (шаманчылыгда) һаглы оланлары мүдафиә етмәси Иблисә бәдии бир образ кими дуал маһијјәт вермишдир.

Тәкаллаһлыгла бағлы абидәләрдә Иблис-Демон-Шејтан јал-ғыз шәри тәмсил едән гүввәдир.

Төвратдан мә'лум олур ки, Аллаһ әввәлчә Јер үзүнү, сонра исә онун һөкмраны кими инсаны - Адәмлә һәвваны јаратды. Он-лары чәннәтдәки Әдән бағында јерләшдирди. Аллаһ онлара јал-ғыз бир ағачдан башга бүтүн ағачларын мејвәсиндән јемәјә ича-ә вермишди. Бир күн инсанын вә Аллаһын дүшмәни олан Шеј-тан (Иблис) онлары јолдан чыхарыр, тапшырығы позурлар. Ал-лаһ да онлары Чәннәтдән Јер үзүнә говур.

Иблис һаггында мүгәддәс китаб «Инчил»дә дә мә'лумат вар: Ымтаһан олунмаг үчүн мүгәддәс руһ Исаны сәһрада Иблислә асталашдырыр. Иблис мүхтәлиф васитәләрлә Исаны јолдан чы-арыб, онун пејғәмбәрлијә чатмасына мане олмаг истәјир. Лакин Иса она ујмур вә Иблис пејғәмбәрдән әл чәкир.

Гур'анда исә сәһбәт шејтандан јох, шејтанлардан кедир «Ән-ас» сурәсиндә көстәрилир: «О шејтан ки, инсанларын үрәклә-

ринə вəсвəсə салыр, О шејтан ки, чинлəрдəн дə олур, инсанлардан да». «Гур'ан» инсанын өзүнүн дə шејтана чеврилə билмəсини кəстəрир вə ејни заманда, бурада сəһбəт шејтандан јох, шејтанлардан кедир.

Халгын дини-мифоложи јадлашында өзүнə хусуси јер газанан Иблис бəдии тəфəккүр тəрзиндə шəр əмəl, арагарышдыран мə'насы илə бəрабər, һəм дə сынаға чəкən, нəјинсə маһијјəтини дəрк етмəјə јөнəлдən мүсбəт чалар да дашымагдадыр. Һ.Чавидə гəдər Иблис образына бир чох сənəткарлар - Һəтə, Бајрон, Лермантов, Азəрбајчан əдəбијјатында А.Шаиг вə башгалары мұрачи-эт етмишлər. Мүəллифлəрдən бə'зилəri ону шəрə чəкən гүввə, бə'зилəri исə ојаг шүурун ифадəчиси кими вермишдир. Амма бүтүн һалларда мə'нəви күчсүзлүк, инсани зəифлик һесабына Иблисə ујан вə ондан узаглаша билмəјən инсан зəифликдə иттиһам оулунр.

«Иблис» фəчиəсиндə Танры һər ан мөвчуддур, ејни заманда јохдур, чүнки кəзə көрүнмүр. Елə бир заман чатыб ки, əтрафда һər шеј Танры зəррəsi олмасына бахмајараг кəзə көрүнən вə мейданда олан Иблисдир. Шəргин гəдим мəһəббəт вə мəрһəмəт фəлсəфəsi илə јашајан Ариф əтрафы бүрүјən мəрһəмəтсизликлəрдən сарсылыр, əсəби һаллар кечирир вə истəјир ки, Аллах ону өз јанына галдырсын. Итсилачы психолог кими онун кечирдији һаллары инчəликлəринə гəдər дујан Иблис, Арифин инамларыны вə дујгуларыны мəһв етмəји бачарыр:

Иштə Шəргин мүтəрəддид чочуғу,

Шашгын, əсəби, абдал јавручуғу (113,281).

кими характеризə етдији Арифин гəлбини атəшлə јажмаға на-ил олур.

Бир вахтлар чəмијјəтдən узаглашыб, јүксəк идеалларла јашајан Ариф, инсанлара јахынлашдыгча далбадал чинајəтлər тəрəдир, онун əсəби һиссијјаты ојаг шүуруну үстəлəјир. Иблис онун чыхылмаз вəзијјəтини белə характеризə едир:

Шəргин əсəби чəһрəsi билмəз ки, нə јапсын,

Билмəз ки, сағыр кəјлэрə, јахуд мənə тапсын (113,323).

Əсəрдə кəјлəрдən даһа чох Иблисə тапынанлар, дахиллəриндəки иблислији боға билмəјəнлəрлə растлашырыг. Онлар өз зəифликлəрини кəнар гүввəлəрдə ахтарараг «Гəһр олмалы, мəһв олмалы Иблис» дејирлər. Лакин Иблисин иттиһамы даһа күчлү сəслəнир:

Иблис нəдир?

- Чүмлə хəјанəтлэрə баис...

Ја һər кəсə хаин олан инсан нəдир?

-Иблис (113,342).

Чавидин чөмијјет вә заман һагтындыкы бахышларыны анламаг
бахымындан фачиәдәки Елхан образы чох мараглыдыр. Илк тәг-
иматдан мүәллифин она гаршы рәғбәти һисс олунур. «Вугар-
ты», «мүсәлләһ» формада сәһнәјә дахил олан Елхан, кобуд һај-
утлары әдәбсизликләринә көрә күнаһландырыр. Онлара ашағы-
якы кими хәбәрдарлыг едир:

Мәнә бах, ким төкәрсә һагсыз ган,
Ән ағыр бир чәза верәр Елхан (113,318).

Елханын бир образ кими әсәрдәки әсас функцијасы һагсыз-
лыглар, ејбәчәријә гаршы чыхмагдыр. О, нәинки әтрафында-
кыларла, јери дүшәндә Аллаһла да разылашмыр:

Танры олсајдым әкәр керчәкдән,
Ја бу инсанлары хәлг етмәз идим,
Әкәр етсәм, јашадардым даим
Шадү мәс'уд... о да олсајды маһал
Јахараг һәп күл едәрдим дәрһал (113,325).

Аллаһа гаршы үсјан јалһыз Елхан јох, Чавидин диқәр образ-
лары үчүн дә характерикдир. Зәманәсиндәки инсан вәһшиликлә-
ринә дөзә билмәјән Ариф, Аллаһын сәбринин сиррини анлаја
билмир; бүтүн әләмин мөһв олмасыны истәјир:

Билмәм бу нә чинајет, бу нә хәјанәт, бу нә фәләкәт
Битмәзми, илаһи! Бу гәдәр сәбрә нә һачәт?

Вер, бир бујрут, вер дә чөһәннәмләр ачылысн,
Чошсун бүтүн атәшләри дүнјаја сачылысн.

Јахсын да, бу залым бәшәрин јурдуну јыхсын
Һәп јер үзү аһ олараг көјләрә чыхсын (113,257).

«Кнјаз» әсәриндә исә јурдундан диқәркин дүшүш, һәр ше-
јини итирмиш Кнјаз Танрыја гаршы үсјаныны белә ифадә едир:

Тәјјарә верин, бир учајым мән,
Аллаһы булуб сирр ачајым мән.

Јох, јох о да өлмүш,

Өлмүш дә фәзаларда көмүлмүш....(114,243)

Јухарыда сөјләнәнләр ајры-ајрылыгда Чавид образларынын ја-
радана гаршы е'тиразларыдыр. Бунларын һеч һансыны мүәлли-
фин өз фикри кими гәбул етмәк мөгбул көрүнмәз. Вәһшиликлә-
рә гаршы үсјаны бүтүн дүнјаја, Аллаһа гаршы е'тираза чевирән
Ариф, һәр шејин мөһвини тәләб едир. Бу чылғын үсјаныјла да о
танрыја јох, Иблисә јахынлашыр. Кнјазын үсјаны исә даһа чох
килејә бәнзәјир. Чүнки һәјатда онун үмид бәсләјәчәк бир шеји
галмамышдыр. Елхан онлардан фәргли олараг бир гәдәр никбин-
дир. Јараданын «сәһвләрини» дә өзү дүзәлтмәк истәјир. О, Ча-
видин Нитсше фәлсәфәсинә вердији шәрһә ујғун һәрәкәт едир.
Һәјатда башгаларынын тәлеји илә ојнајан иблиссифәт инсанлар-

ла бəрəбəр, чəмијјəтин физики вə эстетик тамлыгыны позан əлəчсыз хəстəлəрин дə əлүмүнə гəрəр верир, бунунла да онлара гаршы даһа «мəрһəмəтли» олур; «шадү- мəс'уд» јашама имканлары олмајанларын əлүмүнү јашамаларындан даһа үстүн һесаб едир. Лакин Чавид Елханын да бу һəрəкəтини тəгдир етмир. Ону инсанын зəиф тəрəфлəрини инсанлардан даһа тез кəрən Иблисин дили илə белə гijмəтлəндирир:

Дəрдə бах, миллəтə бах, нийјəтə бах

Əлүлəрдən əлүлəр фејз алачаг (113,333).

Үмүмijјəтлə, Чавид əсəрлəриндə кимисə ајрылыгда идеал образ кими јаратмыр. Бурада драматургун рəғбəти јалныз дүнјаны дəрк етмəјə вə инсанлара гаршы мəһəббəт вə мəрһəмəт бəслəмəјə, ону бачараналара гаршы һисс олунур. О чүмлəдən бəшəријјəти шад кəрмəк истəјən, мə'нəви вə физики шикəстликлəрə гаршы сəбрсиз олан Елхан да мүəллифинə доғмадыр. Амма Аллаһа онун јаратдыгыны əлдүрмəклə дүзəлиш верən Елхан өзү дə сəһв едир вə дүнјаны чəһəннəмин гојнуна атмаг истəјən Ариф кими Иблисə ујмаса да, ифрата варыр, өз инсани нагислијини кəстəрир; она кəрə дə «əлүлəрдən, əлүлəр фејз» алыр.

Мүəллиф Елхан васитəсилə чатдырмаг истəдији идејаны даһа тутумлу формада «Топал Тејмур» əсəриндəки Тејмур васитəсилə верир. Елхан санки Тејмур образынын илк ескизи, кəлəчəкдə даһа кениш ишлənəчəк сəдə планыдыр.

Танрыны дəрк етмəјən инсан ја чəһил əмəллəр тəрəдир, ја да Иблисə чеврилир. Ариф елə билир ки, Аллаһа говушмаг, она чатмаг асан бир јолла мүмкүндүр. Һəтта јарадана үз тутуб дејир:

Галдыр мəни, бир сəјр едəјим хошму, кəзəлми

Чəннəтдə мəлəклəр? (113,256)

Бу мұрачиəтин өзүндə белə, бир чəһиллик вар. Инсан-Ариф Аллаһа јүксəлмəјин јолуну тапа билмир вə Иблисə даһа тез ујур. Аллаһла говушмаг истəјən Арифдə даһа чох Чəннəт тəмəннасы вар. Бу бəшəри варлыг өз тəмəнналары, еһтираслары илə чəннəтə јох, даһа чох əчдадынын говулуб кəндəрилдији Јерə јарашыр. Əкəр тəмəнналарындан əл чəксə, əчдадынын сəһвини дүзəлдə билсə, о јенидən Танрынын мұкафатына вə мəрһəмəтинə лəјиг ола билəр.

Чавидин јарадычылыгында Јер үзүнүн инсаны вə мəрһəмəт мұнасибəтлəри дə илаһи вə бəшəри мə'нада фəргли мəзмун кəсб едир. Мəрһəмəт Танрыдан кəлмə бир бəјүклүкдүр вə камиллəшмəк истəјən Ариф Танры сифəтлəрини газанмаг истəјирсə, һəм дə мəрһəмəтли олмалыдыр. Бу һисс драматургун илк драм əсəриндə - зиддијјəтсиз, саф шəкилдə тəгдим олунур. Лакин һəмин һиссин јерлə бағлы мұрəккəб, зиддијјəтли характери «Топал Теј-

мур» вә «Иблисин интигамы» әсәрләриндә ачылып.

Илк драм әсәри олан «Ана»да Сәлма ананын аличәнаблыгынын да маһијјәти мәрһәмәтиндәдир. Ондакы мәрһәмәтин бөјүклүјүнү көрмәмишдән әввәл һәлә мүәллиф ону Сәлимин дили илә ашағыдакы кими тәғдим едир:

Көздим, долашдым, уғрадым һәр елә,
Мән бөјлә бир гадын көрмәдим һәлә.

Бөјүклүкдә, мәрһәмәтдә сечилмиш,
Аличәнаблыг бөјунә бичилмиш (112,249).

Драматург онун аличәнаблыгынын көстәричиси олан бир хисси сынаг гаршысында гојур. Оғлуну өлдүрән Мурад «Аһ, мәрһәмәт» сөзләрилә гапысына кәлир, Сәлма танымадан ону евинә бурахыб, сығыначаг верир. Таныдыгдан сонра вердији сөзә әмәл етмәк үчүн «Аллаһ, аллаһ! Тәһәммүл вер, сәбр вер» дејә, Танрыдан дөзүм истәјир. Бу дөзүмү өзүндә тапараг ән вәһши инсаны ән али һисслә гаршылајыр вә ону өлдүрмәк истәјәнләрдән хилас едиб, сағ-саламат јола салыр.

Онун мәрһәмәтинин маһијјәти Танрыја олан инамыјла бағлыдыр. Јазма-охума савады олмајан, оғлунун јаздыгы мәктубу охуја билмәјән ана нәсилбәнәсил кечиб кәлән аллаһын һамыдан күчлү вә мәрһәмәтли олмасы инамы илә Мурады бағышлајыр вә онун чәзасыны да аллаһдан истәјир:

Кет, көзүм көрмәсин! Узаглаш, дә'ф ол!

Нә һагсызлыг етдинсә аллаһдан бул!

Кет, чәкил кет! Динсиз, аллаһсыз хаин! (112,265)

Ону да нәзәрдән гачырмаг олмаз ки, Сәлма Мурадын гатил олмасынын сәбәбини динсизликдә көрүр; Ананын инамына көрә, дини олан һагис һәрәкәтләрә јол вермәз.

Гатилә гаршы мәрһәмәтли олмаг һәм дә «Афәт» әсәриндәки Алакөз образында өзүнү көстәрир. Атасыны өлдүрән аналығыны е'тирафларындан сонра баша дүшән Алакөз ону нәинки бағышлајыр, һәтта она олан мәрһәмәти дә азалмыр. Бир мәгама фикир вермәк лазымдыр ки, бу әсәрләрдә јолдан чыхаранлар јох, онлар ујанлар бағышланыр. Сәлманын бағышладыгы Мурады онун оғлуну өлдүрмәјә сөвг едән Орхан да, Афәти гоча гатили едән Гаратај да әсәрдә башгалары тәрәфиндән өз чәзаларыны алырлар. Она көрә һ.Чавиддә мәрһәмәт вә мәрһәмәт шејтана јох, онун јолдан аздырдыгларына вә сон анда кунәһларыны анлајанлар гаршыдыр. Бунунла да мүәллиф кунәһкары бағышлајан инсанын бөјүклүјүнү, јараданына бәнзәјишини көстәрир.

Һәдисләрдән бириндә дејилир:

«Иблис: «Сәнин иззәтинә анд олсун ки, руһлары чәсәдләриндә олдуғу мүддәтчә тулларыны јолдан чыхартмагдан чәкинмәјә-

чөјөм» - деди. Уча Аллах: «Иззәт вә чөлалым һаггы үчүн онлар мәнә төвбә вә е'тираф етдикләри мүддәтчә мән онлары бағышлачагам» (177,142).

Демәли, инсан күнаһ төрәдә биләр. Ону јолдан чыхаран иблис, бағышлајан, мәрһәмәт көстәрән исә Аллахдыр. Һәлә «Иблис»дән әввәл бу әсәрләриндә Чавид Јер үзүндә јашајан инсанын гаршысында ики јол ачылдыгыны көстәрир: истәсән Иблис, ја-ху да Танры јолуну сечә биләрсән.

Мәрһәмәт һиссини Танрыдан кәлмә бөјүклүк кими гијмәтләндирән Чавид, онун ифадәсини инсанларын бир-биринә гаршы дујғулу вә һәссас мүнәсибәтиндә көрүр.

Аллаһ мәрһәмәтлидир вә јараданына лајиг олмаг истәјирсәнсә мәрһәмәтли ол, принципинә әсасланан мәрһәмәт идејасы өзүнү Танры анлајышынын маһијјәтиндә, она доғру чан атан вә ондан ажры дүшән инсан идракынын характериндә тапыр. Чавидин әсәрләриндә инсанлар адәтән әсасландыглары, күвәндикләри чәһәтләрилә сынаға чәкилдрәр. Сәлмә өз аличәнаблыгы, Афәт көзәллик вә мөһәббәти, Чөлал әхлагы, Марал намусу, Алакөз тәмизлији илә сынаг гаршысында галыр. Һәр кәс сынаға чәкилдији әсас чәһәтлә бәрәбәр, бир дә мәрһәмәт көстәриб - көстәр-мөјәчәји, бағышлајыб - бағышлаја билмөјәчәји илә сынаныр.

Бу бахымдан, јә'ни инсан вә мәрһәмәт бахымындан Чавидин «Топал Тејмур» әсәри диггәти даһа чох чәкир.

Бөјүк мәгсәдләр уғрунда сәјсәз-һесабсыз ганлар төкән Тејмур, һеч дә инсани дујғулардан мәһрум дејил. Әсәрин илк ремаркасында Тејмурун тутдуғу өлкәләрә аид әшјаларла сүсләнмиш салон тәсвир олунур. Орталыгда гызыл сүтунлар, дөрд төрәфдә исә күмүш гарталлар вар. Гартал һүчүмчунун, гызыл сүтунлар исә дајағы тә'минатлы һакимијјәтин рәмзидир. «Көрүләчәк мәнзәрәләрин ән көзәли һәрб вә галибијјәт сәһнәләридир» гәнаәтиндә олан Тејмур өз һакимијјәтинә дөхли олан һеч нәји нәзәр-дән гачырмыр.

Халгы гылынч јох, нүфузла идарә етмәк төрәфдары олан әмир «ихтијар бир көјлүнүн гырбачла дејүлмәсини» «һејрәт вә шиддәт»лә гаршылајыр, мәрһәмәти дә сијасәтлә бағлајыр: «...әһалини инчидән бир һаким, јаврусуну парчалајан бир һејван гәдәр шүүрсүздур... Әвәт, гырбачы гадар нүфуз вә ирадәси олмајан бир һаким, һөкүмәт наминә ән чиркин вә силинмәз бир ләкәдир» (114,102). «... Әвәт, мән бу нәһајәтсиз өлкәләри каһ тәдбир вә сијасәтлә, каһ сүлһ вә мөһәббәтлә, каһ тәһдид вә шиддәтлә, каһ әфв вә мұлајимәтлә идарә етмәк истәрим» (114,106). О, чәмијјәтә поетик бир һиссијатла бағлы олан шаир Кирманијә һөрмәтлә јанашыр. Ондакы али кејфијјәтләри көрүр вә гиј-

мәтләндирир, лакин инсан чәмијјәтинин белә жылдызлардан даһа чох «јарасалардан» ибарәт олдуғуну сөjlәјир. О, «икијағлы һәшәрәт», «сәфил бир шеј» адландырдығы инсанларын «пас тутмуш көнүлләрини јумағ үчүн» өз гылынчыны әсас васитә һесаб едир. Аллаһын сәһвләрини дүзәлтмәк мә'насында гылынчдан истифадә едән Елхандан фәрғли оалрағ Тејмур өзүнү «мәғрурлары әзмәк үчүн көндәрилән аллаһ бәласы» һесаб едир. Истирахәт вә әjlәнчә илә бәрәбәр, мұһарибәни дә шәнлик һесаб едән Тејмур, мәдәнијјәти дә јүксәк гиймәтләндирир, түрк өвладынын тәрәғгиси үчүн әлиндән кәләни әсиркәмир: «... мәмләкәтимиз арсланлар јурду, гарталлар јувасы оларағ галмамалы. Бәлкә дүнјада ән парлаг маариф вә мәдәнијјәт очағы, ән зәнкин сәнајә вә тичарәт мәркәзи олмалыдыр. Әвәт, гој дүшмәнләримиз көрсүнләр ки, түрк өвлады јалныз басыб-кәсмәкдән дејил, јапамағ вә јашатмағдан да зөвг алыр. Јалныз јахыб-јыхмағ дејил, јапмағ вә јаратмағ да бәлир. Бунуыла бәрәбәр, јапдығларымыз һеч бир шеј дејил. Бу јалныз мәдәнијјәтә доғру бир аддым, кәләчәк ичин бир башланғычдыр...» (114,110)

Тејмурун мәрһәмәти дәһшәтдән, горхудан, јери дүшәндә гәддарлығдан кәнар дејил. О, учсуз-бучагсыз мәмләкәтләрдә јашајан инсанлара мәрһәмәт кәстәрмәк үчүн илк нөвбәдә онлары өз идарәси алтына алыр, бу исә гансыз вә гылынчсыз мүмкүн дејилди. Бу иди Тејмур «мәрһәмәтинин» маһијјәти; о әввәлчә мәғрур башлары ендирир, онлары өзүнә табе етдирир, сонра исә һәмин шәхсләрдән өзүнә гаршы мәнәббәт умурду. Һәм мәғрурлары әзмәкдә, һәм дә онлардан мәнәббәт көзләмәкдә өзүнү һағлы һесаб едирди. Чүнки али бир мәгсәдә хидмәт етдијинә инанырды. Бу мәгсәд јолунда гаршысына чыхан һәр бир манәәни тәрәдүд етмәдән гылынчлајырды.

Тејмур образы бу гәддар мәрһәмәти илә Нитшенин фәлсәфи көрүшләрини хатырладыр. Нитшә зәифләрин әзилмәсини тәбии һесаб едир. Тејмур исә даһа чох мәғрурлары әзмәјә мејллидир. Әмир о мәғрурлары әзмәјә гәрар верир ки, онлар өзләриндән зәифләри әзирләр. О зәифләри әзән мәғрурлары чәзаландырарағ, онларын да бир башгасы гаршысында күчсүз олдуғларыны сүбута јетирир. Беләликлә дә, Тејмурда гәддарлығ вә мәрһәмәт бир-бириндән ајрылмаз формада, говушуг шәкилдә үзә чыхыр.

Тејмурун јүрүшләриндә әсас мәгсәди «дилләри башга, үрәкләри даһа башга» олан Авропалылар гаршысында јенилимәз бир Түрк дөвләти јаратмағдыр. Бу сијасәтә мане олан Түрк һөкмдарларынын да үстүнә гошун јеритмәкдән чәкинмир. Евләндији Серб гызынын тә'сирилә јабанчы тә'сирләрә ујарағ мәмләкәтинин гапысыны түрк дүшмәнләринин үзүнә ачан Јылдырымын са-

әлөвһлүү вә хејирхаһлығы әслиндә халгыны даһа бөјүк фәлә-
әтләрә сүрүкләјир. Тәсадүфи дејил ки, Тејмур онун үзәринә һү-
ума кечән заман Јылдырымын әсас мүдафиәчиләри сербләр вә
умлар олур. Она көрә дә Јылдырымын мәғлубијјәтинә охучу
ир о гәдәр дә тәәсүф етмир. Јылдырым сатгын јох, саф гәлби
бир һөкмдардыр. Һакимијјәтә исә саф гәлбдән даһа чох ида-
әчилик мәһарәти вә сијасәт лазымдыр. Бу мә'нада Тејмур Јыл-
ырымла мүгајисәдә түрк халгына гаршы даһа мәрһәмәтли вә да-
а хејирхаһдыр.

Тејмурун санки гәлбинин дәринликләриндә кизләнән инчә
иссләринин ифадәчиси олан шаир Кирмани төкүлән ганлара
ифрәт едир: «... Мәһәббәтлә чырпынан бир чобан гәлби, кин
ә әдавәт пүскүрән бир султан гафасындан даһа шәрәфлидир.
Әкәр дүнјанын шанлы чарпышмалары, ганлы вурушмалары нә-
ичәдә бир мәһәббәт, фөвгәлбәшәр бир мәһәббәт доғурмајачаг-
а... бүтүн һәјата, бүтүн каината нифрәтләр олсун» (114,105).

Тејмурса бу абстракт мүлаһизәләрин Јер үзүндә гејри-мүмкүн-
үүнүн зидидијјәтләрини һисс едәрәк фәалијјәт көстәрир.

Тејмур мәғлуб етдији Јылдырымын да мәһәббәтини газанмаг
истәјир. Кирмани исә фөвгәлбәшәр бир мәһәббәт арзулајыр. Бә-
цәр дахилиндә фөвгәлбәшәр мәһәббәт идеал вә әлчатмаздыр.
Кирмани «мәһәббәтлә чырпынан чобан гәлби»ни јүксәк гијмәт-
ләндирир. Лакин һәммин мәһәббәт нечә инсаны хошбәхт едә би-
јәр? Инсанларын тәлеји чобандан чох һөкмдарлара бағлыдыр.
Һөкмдар мәрһәмәти исә фәлакәтдән ајры мүмкүн дејил. Буну
Тејмур өзү ајдын дәрк едир вә өзүнүн - Јер үзүнүн еһтијачы олан
Тејмурун дүнјадакы мөвгејини вә фәалијјәтини белә гијмәтлән-
дирир: «... Әкәр дүнјанын зәррә гәдәр гијмәти ослајды, јығын-
ығын инсанлара, учу-бучағы јох мәмләкәтләрә... сәнин кими
бир кор, мәним кими бир топал мүсәлләт олмазды» (114,150).

Әслинә галса, бу корлут вә топаллыг Танры илә гаршылаш-
тырылан инсанын, онун мәнсуб олдуғу Јерин гачылмаз корлуғу
вә топаллығдыр.

Чавидин «Пејғәмбәр» вә «Топал Тејмур» әсәрләриндәки гәһ-
рәманлары инсани һағлары, мәһәббәт вә мәрһәмәти горумаг
үчүн силаһ ишләтмәјә мәчбур олурлар. Санки бу мәчбуријјәтин
сәбәбләрини ачмаг үчүн мүәллиф «Иблисин интигамы» әсәрини
јазыр. Драматург бу әсәрдә чатдырмаг истәјир ки, әтрафы шәр-
шејтан бүрүдүү, «мәһәббәт вә мәрһәмәтин» өз һәгиги мә'насын-
дан узаглашараг дипломатик бир васитәјә чеврилдији вахтда һә-
мин инамла јашамаг алданаараг мәһвә мәһкум олмаг демәкдир.

Бу әсәриндә мүәллиф Танрыја говушмағы өз һағтыны вә ја-
шама һүгүгуну тә'мин етмәкдә олдуғуну ифадә едир. Танрыја го-

вушмаг истәјән Ариф инсан гаршыја чыхан шејтанлары вә шәр-ләри кечмәји бачармалыдыр. Бу чүр шејтанлары Шејх Сән'ан вә Пејгәмбәр кечмәји бачарыр. Тејмур да кечир, учсуз-бучагсыз Түрк торпагларыны бирләшдирир, лакин башга бир гүдрәтли Түрк һөкмдарынын сәһвләрини бағышлаја билмәјиб, она да һү-чум едәндә, «ислам аләмини башсыз гојанда» өз сијасәтиндә ах-сајыр (топаллашыр). «Иблис»дәки Ариф дөврүнүн вәһшиликлә-ри вә шејтанлары ичәрисиндән кечиб, Танрыја говушмағын јолу-ну тапа билмир.

XX әср Арифинин гаршысына чыхан шејтанларын кимлијини вә һансы чәтинликләрдән кечмәк лазым олдуғуну Чавид «Ибли-син интигамы» әсәриндә чох јүксәк сәнәткарлығла ифадә ет-мишдир. Бунлар әсасән башгаларынын һағлары илә өз һағлары-ны тә'мин етмәк истәјән фашизм чәлладлары, синифләри чар-пышдырыб, гардашы гардаш гатили едән социалист ингилаблары вә Иса мәрһәмәтини дипломатик васитәјә чевирәнләрдир. Ариф бу чәтинликләрдән кечсә, өз али мәғсәдинә чатар, мүгәддәслә-шәр, камилләшәр вә «Танрыја говушар».

Јухарыда дејиләнләрдән көрдүк ки, Чавид бүтөв јарадычылы-ғы илә бүтөв концепсија орталыға гојур. О һеч бир тәригәти, фәлсәфәни олдуғу кими тәкрар етмир. XX әср Шәрг адамына Ариф олманын, танрыја говушманын јолларыны кәстәрир. Чавид Шәргин вә Гәрбин көркәмли фикир адамлары илә мүгајисәдә чәмијјет һағтында өз тә'лими олан шәхсијјәтдир.

Бу тә'лим ајры-ајры әсәрләрдә, ачыг елми-фәлсәфи мөгалә-ләрдә јох, Чавидин јаратдығы бүтөв поетик систем дахилиндә-дир. Бу бахымдан онун јарадычылығына дахил олан әсәрләрини инсан вә чәмијјет һағтында бәдии јолла јарадылан концепсија-нын ајры-ајры фәсилләринә бөлмәк мүмкүндүр.

Һ.Чавиддән фәрғли олараг Ч.Мәммәдгулузадә вә Ч.Чаббарлы-нын јарадычылығында һәр һансы бир тәригәтин вә ја бахышын давам етдирилмәси вә ја јенидән ишләнмәси илә растлашмырығ. «Өлүләр»дә Искәндәрин, «Дәли жығынчағы»нда Молла Аббас вә јолдашларынын рәфтары бә'зи тәдигатларда әсрин әввәлиндә нөвгтәвилијин јени бир чәрәјаны кими формалашан вә Нахчыванда кениш јайылан формасјонлуғла әлагәләндирилсә дә (63,86-88), формасјонлуғун нечә бир һадисә олмасы барәдә дәгиг елми мә'лумат олмадығындан о һагда фикир јүрүтмәк чәтиндир. Лакин Ч.Мәммәдгулузадә вә Ч.Чаббарлы јарадычы-лығынын поетик структурунда тәригәтләрин вә диқәр классик Шәрг ән'әнәләринин тә'сирилә јаранан ән'әнә илә бағлы чохлу кејфијјәтләр мөвчуддур ки, бу һагда мувафиг бөлмәләрдә бәһс олуначагдыр.

1.3. АЗƏРБАЈЧАН ƏДƏБИЈАТЫНДА ДРАМАТИК НӨВҮН ТƏШƏККҮЛҮ ВƏ ИНКИШАФЫ

XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası ilə bağlı bir çox incəlikləri milli ədəbiyyatımızda dramatik növün əkamülünü izləmədən gijmətləndirmək gərji-mümkündür. Jazыы ədəbiyyatın istənilən növü öz mənşəјini şifahi халг ədəbiyyatından көтүрүр. Azərbaycan ədəbiyyatında da мүкəmməl bir драматик növün јаранмасындан əvvəl халг ојунлары və ашыг сənəти мөвчуд иди. Milli драматургијамызын јаранмасында һəлин ојунларын əсас мөнбələrдөн бири олмасы шүбһəsиздир. Халг сənəти һәр шejдөн əvvəl халга тамаша етмək, тамашадан јетичə чыхармаг, ојунун əтрафда давамыны ахтармаг вәрдиши шылыјырды. Дунја və Azərbaycan ədəbiyyаты тарихинə јахындан бөлэд олан Ə.Султанлынын «Azərbaycan драматургијасынын инкишафы тарихиндөн» адлы монографијасында драматик növün фольклор мənшəји өзүнүн кениш елми шөрһини тапдығындан (89,20-64) дејилəнлери бир даһа тəкrap етмəмək мəгсəдилə биз инчаг М.Ф.Ахундовдан башлајан јазылы драматургијада XX əс-ə доғру кечилən јолун үзəриндə дајаначағы.

Мəлүмдүр ки, М.Ф.Ахундова гəдər Түрк халгларынын јазыы ədəbiyyatında драматик нөвə аид һеч бир нүмүнə олмамышыр. Гəдим Түрк јазылы абидлəриндөн Ујғур абидлəринə аид «Иблис Атаваки һаггында һекəјəт»ин драм жанрында јазылдығы сүман едилсə дə (43,231), əсəрин натамам парчалардан ибарət олмасы бу һагда гəти һəкм сүрмəјə мане олур.

Azərbaycan мəдəнијəтинə драматургија маарифчилијин əсас истигамəтлəриндөн бири кими дахил олур. Илк мəрһələдə драматургу онун əдəби жанр кими поетик хүсусијјəтлəриндөн даһа чох чəмијјəтə көстəрəчəји тəрбијəви тəсир марағландырырды.

Чəмијјəти дејишдирмəјə јөнəдилмиш практики Авропа маарифчилији milli ədəbiyyatымыза һəм дə практика, һəрəкəт ilə бағлы олан јени жанр кəтирир. Авропаја чатмаг мəнасында јəјатын мүхтəлиф сəһələриндəки ислаһат мejллəрини ədəbiyyат јени жанрларла мүшаијəт едир. Јени дөврүн маарифи əн'əнəви дидактика дејилди. Бу маарифдə театр, мəтбуат və предметлəрин эјрəнилмəsi кими практики кəјфијјəтлər чəмлəшмишди.

Azərbaycan ədəbiyyatında драматик нөвүн илк нүмүнəлəрини јарадан М.Ф.Ахундов һәр шejдөн əvvəl маарифчи идеолог кими чыхыш едирди. О, Шəрг халгларынын һəјатында олан сүкута, гəмкинə мүасири олдуғу дунјанын тəрпəнишлəрини дахил етмək истəјирди. Классик поезијанын XIX əсрədəк јаратдығы психоло-

ли мүһит ону тө'мин етмисди. Она көрө дө жазырды: «Ше'р кө-
өк ламәһал зијадө ләззәтө вө һүзндө вө фәрөһдө зијадө тө'сирө
аис ола» (12,180). О, арзуладыгы тө'сири түрк поезијасында кө-
ө билмисди. «... Бөһөр сурөт, түрк арасында дәһи бу замана гө-
өр мүтөгәддиминдөн шайр олмајыбдыр. Фүзули шайр дејил вө
әјалатында әсла тө'сир јохдур; анчаг назими-устаддыр...»
(12,181). Ше'рдө әјдын вө тө'сирли дилө үстүнлүк верән әдиб,
ә'сирдө тәнгиди јүксөк гјмәтләндирирди: «... нәсиһәтлә тәнгид
ө нәсиһәтчи илә тәнгидчи арасында нө гәдәр бөјүк фөрг вар-
ыр! Тәнгидин моизө вө нәсиһәтдөн бу гәдәр үстүн олмасынын
әбәби нәдир?... Бу үстүнлүјүн сәбәби одур ки, тәнгиди әсәр ис-
тәһза, күлкү вө мәсхәрө јолу илә јазылыр. Буна көрө дө тәнгидин
охунушуна бу гәдәр бөјүк һөвөс вардыр. Бу елә бир кизли
ирдир ки, ону Авропа алимләри кәшф едө билмишләр»
(12,297). Истәһза, мәсхәрө вө күлкүјө үстүнлүк верән әдиб, бө-
һи јарадычылыгыда һәмин мәгсәдлә комедија жанрыны сечир.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Ахундовун Авропаја мүнәси-
бәтиндө маарифчиликлә бағлы бир бөһи пријом әләмәти вар.
Белө ки, о, «Мирзә Ағанын пјесләри һагында критика» адлы
мәгаләсиндө «авропалыларын нәзәриндө сәнәтләрин ән шөрөф-
лиси олан драма фәннини» даһа да инкишаф етдирмәји вө кәнч-
ләрө өјрәтмәји мәсләһәт көрөрөк јазыр: «Авропада бу фәннин
азычыларындан һәр бири өз истәдадына көрө али рүтбәләрө
һатмыш, јүксөк ад, фөвгәл'адә шөһрәт газанмыш вө падшаһ са-
рајларына јахын адамлар олмушдур; милләтин о дөрөчөдө тө'зим
вө тәгдирини газанмышлар ки, өлдүкдөн сонра милләт онларын
јүнәри мүтабилиндө тәшөккүр әләмәти олараг гәбирләри үзө-
риндө уча имарәтләр, јәни абидәләр тикмишләр. Молјер вө
Шекспир бу кими тө'зимө лајиг шөхсләрдиләр ки, бир-бир сај-
маға еһтијач јохдур» (12,215).

Молјер вө Шекспирин јашадыгы дөврдө гаршылашдыглары
манеәләр, Молјерин дөфниндө белө төрәнән мүбаһисәләр һаг-
гында олан мәлуматлар әсил һәгигәтин һеч дө белө олмадыгы-
ны көстәрир. Өз дөврүндө Авропанын бир чох өлкәләриндө чид-
ди драм вө театр әсәрләринә бәсләнән мүнәсибәтдөн дө Ахун-
дов хәбәрсиз дејилди. Оғлу Рәшид Брүсселдән атасына көндөр-
дији мәктубда М.Ф.Ахундовун әсәрини тәгдим етдији бир театр
хадиминин вердији чавабы ашағыдакы кими чатдырырды: «Бир
чох пјесләр вардыр ки, Сизин атанызын пјесинин чәрәји дө де-
јилдир, әдәби нөгтеји-нәзәрдән һәтта һеч бир шејдир. Лакин ча-
маатын хошуна кәлир, чүнки ону мүхтәлиф (бө'зән исә сәфиһ)
һәрәкәтләрлә, декорларла, зарафатларла вө саирә илә әјләнди-
рир. Буна көрө дө һеч бир директор нө бурада, нө дө Парисдө

бу комедијаны («Мүсјө Жордан») өз сәһнәсиндә ојнамаға разы олмаз, зира директорларын һамысы тичарәтлә мәшғулдулар. Көрүрсүнүзмү, ата, бу европалылар театра вә театр әсәрләринә нә чүр бахырлар» (66,44). Ахундовун Европаја мүнәсибәти ајры бир тәдгигатын мөвзусу ола биләр. Бизи бурада даһа чох онун драматуркијасынын поетика бахымындан илк тәчрүбәни (Авропа тәчрүбәсини) һансы шәкилдә мәнимсәмәси вә давам етдирмәси марағландырыр. М.Ф.Ахундовун комедијалары өз дили, мөвзусу, идејасы, образлары, әкс етдирдији мәишәт бахымындан милли һадисәдир. Лакин өз мәгсәд вә дүшүнчәсини ифадә едәркән о, Авропада формалашмыш бир әдәби нөвдән истифадә етдијиндән әсәрләринин жанр структуру артыг милли әдәбијјатымызда мөвчуд олан ганунаујғунлуларла изаһ олуна билмир. Беләликлә, јаздығларынын нә олдуғуну изаһ едән М.Ф.Ахундов өзү һәм дә илк драм нәзәријјәчиси кими чыхыш едир. О, драматик нөвүн жанрларыны мүјјәнләшдирир (даһа доғрусу о һагда мә’лумат верир) вә театр һаггында өз көрүшләрини, тәклифләрини ирәли сүрүр. Авропа драматуркијасыны јарадычылығы үчүн нүмунә гәбул едән М.Ф.Ахундовун әсәрләри өз жанр кејфијјәтләринә көрә давам етдирдији ән’әнәләрдән кәскин фәрғләнмир. Онун комедијалары Ахундова гәдәр мөвчуд олан Авропа комедијалары кими көрүнән (асанлыгла мүјјәнләшдирилә билән) конфликт, сүжет вә композисијаја маликдир. Ејни заманда, Ахундовун комедијада ифадәсини тапан күлүшү һәмин жанрын узун мүддәт Авропада формалашан естетик принципинә чох ујғун кәлир. «... М.Ф.Ахундов онларла (јашамағ һаггыны итирәнләрлә -Т.М.) «күләрәк» ајрылып, комедија илә ајрылып. Онларын мәһвиндә вә тарихи мәһкумлуғунда һеч бир фәциә јохдур» (21,77). Ахундовун драматик нитгиндә, образларын тәдими үсулларында, әсәрләринин композисијасында, ремаркаларда, финал һәллиндә Гәрб марифчи драматуркијасынын ән’әнәви өлчүләриндән фәрғли елә бир чәһәт ортаја чыхмыр. Ахундов драматуркијасынын (гисмән ондан сонракы драматуркијанын да) әләмәтдар бир чәһәти дә ондан ибарәтдир ки, онун истәнилән комедијасыны тәһкијә дилинә чевирмәк мүмкүндүр. Бу бир тәрәфдән драматургун Шәрғлә бағлы ән’әнәви епик ифадә үсулундан узағлаша билмәмәси, диқәр тәрәфдән исә Гәрб маарифчи драматуркијасына хас олан биргатлы, саф композисија гурулушу илә бағлы иди. Бу мә’нада Ахундовун комедијаларынын адларынын «һекајәти ...» сөзү илә башламасы онларын поетик структурна чох ујғун көрүнән бир ифадә кими сәсләнир. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, М.Ф.Ахундовун әдәбијјатымызда ачдығы бу јени јола әсасланарағ әдәбијјатшүнаслығда белә бир фикрин форма-

ашмасына зəмин јараныр ки, XIX əсрдən е'тибарən Азərbайҗан тəбијјаты өз классик əн'нəлəриндən əл чəkэрək јени тəрздə - Европа тəрзиндə» əдəбијјата чеврилир. Бу фикрин јанлышлы-на əн əсаслы сүбүт М.Ф.Ахундовун əн јахын давамчысы олан Җ.Ширвани иди. М.Ф.Ахундов да маарифчи иди, С.Ə.Ширва-и дə. Бири əдəбијјатымызда јени əдəби нөвүн əсасыны гојур, үзүлини «бəјәнмир», о бириси исə јени дөврдə əн бəјүк үзүли давамчысы олур. Белə бир икилијин говушугундан тəзə əрһəлəнин əдəби просесинин структуру формалашыр. И.Ф.Ахундовун јени поетик формалары əдəбијјатымыза кəтир-əsi һеч дə Азərbайҗан əдəбијјатынын өз əн'нəлəриндən уза-ашмасы демək дејилди. Драматик нөвүн Ахундовдан сонракы өврү (Н.Вəзиров, Н.Нəриманов, Ə.Һагвердијев) онун һәм жанра, һәм дə милли поетика элементлəri илə зənкинлəшмəsi мəр-өлəsi олду.

Əкəр М.Ф.Ахундов илк давамчысы олан Мирзə Ағажа театр, əһнə, тамашачы һагтында изаһатлар верирсə (12,213-216), Н.Вə-иров, Н.Нəриманов вə Ə.Һагвердијев артыг өзлəri театр тама-галарынын тəшкилатчысы вə иштиракчылары идилər. Һәм дə əһсил алдыглары шəһэрлəрдə башга халгларын да театрларына амаша едир вə ана дилиндə олмајан драматуркија нүмунəлəri лə таныш олурдулар. Ејни заманда, М.Ф.Ахундовун «Тəмси-ат»ы кими милли ирсə малик идилər.

Бу үч драматургу бирлəшдирən бир чох үмуми чəһəтлэр вар. Һәр үчү Русијада тəһсил алыб (Петербург, Москва, Одесса). Үчү ə Европада тəһсил алыб вəтəнə дөнən зијалы һагтында фачиə гүллифидир (Н.Вəзиров «Мүсибəти Фəхрəддин», Ə.Һагверди-ев «Бəхтсиз чаван», Н.Нəриманов «Наданлыг»). Үчү дə шəriə-и корлајан дин хадимлəриндən шикајəтчидирлэр (С.Ə.Ширвани ими). Үчүнүн дə театрын јаранмасында вə инкишафында јахын-ан хидмəтлəri олмасы һагда фактлар вар. Үчү дə Рус вə Евро-па драматуркијасындан тəрчүмөлэр, Н.Вəзиров вə Ə.Һагвердијев исə һәм дə тəбдиллэр етмишлэр.

Лакин бу үч драматург бир-биринин ејни дејилди вə һərəси драматуркијаны бир бахымдан инкишаф етдирирди. Она кəрə дə Һәр биринин драматуркијада кечдиклəri јарадычылыг јолу үз-индə ајры-ајрылыгда дајанмаг лазымдыр.

Н.Вəзиров вə Ə.Һагвердијевин драматик нөвдə јарадычылыға ашшамалары хроноложи бахымдан Н.Нəримановдан даһа əввəl-и тарихə дүшсə дə, Н.Нəримановун «Надир шаһ» (1899) əсəri дəби нөв бахымындан кəтирдији јениликлəрлə əламəтдар олду-ундан илк өнчə онун јарадычылыгы үзəриндə дајанырыг.

Н.Нəримановун илк драм əсəрлəri - «Наданлыг» (1894) вə

«Шамдан бәј» (1895) драматик нөв үчүн ән'әнәви олан (һәм Европа, һәм дә она гәдәрки милли драматуркија) композисија бүтөвлүжү, ваһид драматик һәрәкәт, шахәсиз сүжет хәтти (Авропа драматуркијасында ојнанылмаг үчүн јазылган драм әсәрләриндә шахәләнән сүжетләр әсас сүжет хәтти вә ваһид драматик һәрәкәтлә сых бағлы олуб, ајрыча мүстәгил хәттә чеврилә билмир) вә бир о гәдәр дә чәтинлик чәкмәдән мүәјјәнләшдирилә билән конфликт мөвчуддур. Һәр икиси маарифчилик мөвгәјиндән јазылмыш ибрәтамыз һекајәтләрдир. Биринчидә наданлыг, маарифсизлик, чаһиллик конфликтин бир тәрәфиндә сахланараг јенилији, һаггы, әдаләти гәбул етмәк истәмир вә фачиә баш верир. Икинчидә исә достуна хәјанәт едән, јаланлары илә чамааты јолдан чыхаран Шамдан бәј ахырда өзү өз әмәлләринин чәзасыны алыр; өзкәсинә гују газыр, өзү дүшүр, достуна вурмаг истәдији хәнчәри ағлыны итирдијиндән өз үрәјинә сохур. Сәһнәләр, һадисәләр театрал бахымдан о гәдәр садә вә ајдындыр ки, мүәллиф ремаркаларда кениш тәгдимат вермәјә еһтијач белә һисс етмир.

Әдәбијатымызын илк тарихи фачиәси «Надир шаһ»да исә артыг драматуркијамыза јени элементләр дахил олур. Һадисәләр бир-бири илә кәскин фәргләнән мөканларда баш верир. Һәмин мөканлар һәр бири ајры-ајрылыгда тарихи кечмишимизлә бағлы һәјат сәһнәләридир. Көзүмүз өнүндә каһ шаһ сарајы, (Шаһ Һүсәјн ханын, Тәһмас шаһын вә Надин сарајлары, Надин еви), каһ дөјүш дүшәркәләри (Хорасан јолу, Хорасан гәләсинин әтрафында гошунун јерләшдији сәјјар чадырлар) чанланыр. Һадисәләрин башланғычы вә сону арасында илләр кечир (үч һөкмдар дөјишилир, Надир тахтда гочалыр). Кечән илләр пәрдә архасында сахланса да, мүәјјән штрихләрлә әсәрин мәзмунунда ифадәсини тапыр. Ајры-ајры дөјүшләр, гәһрәмәнлыглар, сарај дахили фитнә-фәсадлар, гәһрәмәна гаршы гурулан торлар гәдим дастанчылыг ән'әнәләрини хатырладыр. Она көрә тамашачы она таныш олан бу чүр чәкишмәләри вә гәһрәмәнлыглары һәвәслә изләјир. Һәм дә гәдим дастанларымыза ујғун олараг һадисәләрин кәстәрилмәдән, һаггында мә'лумат верилмәси јолу илә чатдырылмасы да тамашачыда чашгынылыг јаратмыр. О, белә һадисәләри тәһкијә јолу илә гаврамаға адәт етдијиндән бунунла гәнаәтләнир. Мәсәлән, әсәрдә көрүнмәјән, јалныз данышыглар вә ситәсилә алдығымыз мә'луматлар - өзбәкләрин Надин анасыны әзаб-ишкәнчә илә өлдүрмәси вә Надин онун әвәзини мин гат чыхмасы, Надин овда дүшмән тәрәфиндән кизлингчә архадан вурулмасы, Рзагулунун көзләринин чыхарылмасы, Надин гошун габағында дүшмәнә һүчуму вә гошуна јени күч кәлмәсинә бәнзәр епизодларла ајры-ајры дастанларымызда, һағыллары-

мызда вә язылы эпик әдәбијатда кифајәт гәдәр нүмунәләр вар.

Азәрбајҗан драматургијасынын поетика бахымындан зәнкин-ләшмәсиндә бөјүк хидмәтләри олан драматургларымыздан бири дә Вәзировдур. О, әдәбијатымызда комедија, драм, фачиә, кичик һәчмли мәзнәкә вә ведовилләр мӯәллифи кими танынмышдыр. Онун да да комедијаларында драматик нөвүн компонентләри асанлыгла мӯәјҗәнләшир вә композисија бахымындан елә бир мӯрәккәблик јохдур. Һадисәләрин заман вә мөканы да ваһид драматик һәрәкәтин бүтөвлүјүнә хидмәт едир. Бу чүр әсәрләри гаврамаг тамашачыдан вә охучудан сәвијјә һазырлығы тәләб етмир.

Н.Вәзиров илк дөфә «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» (1895) комедијасында драматургијамызда мөвҗуд олан ән'әнәви әсас сүжет хәттинә ајрыҗа мөзmun ифадә едән шахәләр кәтирир. Һачы Гәмбәрин башына бир-бириндән фәргли ики һадисә кәлир. Һадисәләрин биринин битдији вахт, икинчиси башлајыр. Бундан башга, Әшрәф бөј тәрәфиндән Ашыг Вәлинин чағрыл-масы вә ашығын арвадлар һаггындакы сөјләмәси, Гыды кирвәнин кәлиши әсас сүжет хәттинә бирләшдирилмиш јардымчы парчалардыр ки, онларын әсәрдән чыхарылмасы онун мөзmunуна һеч бир хәләл кәтирмир.

Композисија бахымындан «Мүсибәти Фәхрәддин» (1896) дә мараглыдыр. Илк дөфә олараг бу әсәрдә мӯәллиф һадисәләри 6 мөчлисдә верир. Буна гәдәр Н.Вәзировун әсәрләри 1 вә 4 мөчлисдән ибарәт иди. Иштиракчылар да чоһалыр - 15 нөфәрә чатдырылыр. Әсәрә пролог вә епилога бәнзәр монологлар (Рүстәм бәјин илк вә Сәадәт ханымын сон монологу) даһил едилир. Ән кәркин анларда образларын әһвал-руһијјәси сәдаји-гајибанә вәситәсилә образлашдырылыр. Санки бурада мӯәллиф фолклордакы дастан сөјләјичиләринин данышыгларынын зирвә мөгамында кечдикләри нәзми - «алды көрәк сазынан» дејиминин бәнзәрини јарадыр.

Н.Вәзиров илк нүмунәсини 1909-чу илдә јаздыгы («Вај шөләкүм, мәәләкүм») кичик һәчмли ибрәтамыз мәзнәкәләр дә јаратмышдыр. Һәмин мәзнәкәләр исә халг јарадычылығынын ләтифәләрини хатырладараг, јени әдәби нөвлә ән'әнәви халг јарадычылығыны доғмалашдырыр.

1912-чи илдә јаздыгы «Кечмишдә гачаглар» әсәрини исә драматик дастан адландырмаг мүмкүндүр. Бу әсәрдә гәһрәмәнлыг дастанларынын чәрәјан етдији мөканлар, кејимләр, јашајыш тәрзи сәһнәјә кәтирилир. Гәзијјә, јә'ни драм адландырдыгы бу пјесдә тамашачы ев, мешә, дағ, дәрә, дустагхана, мешәдәки балаҗа кома кими фәргли мөканларла растлашмыш олур.

Н.Вәзиров һәм дә даһа чоһ о дөвр Түрк драматургијасы үчүн

рактик олан тәбилләр язмышдыр. Оун «Аға Кәрим хан әдәбили» (1902) вә «Дәләдуз» (жазылма тарихи дәгиг мә'лум јил) тәбилләри әсли илә танышлыг олмадан там оригинал әр тә'сири бағышлајыр.

Драматуркијамызын М.Ф.Ахундовдан сонракы мәрһәләсиндә сәнәткарлыг ахтарышлары илә дигәти даһа чоһ чәкән Ә.Һаҗријевдир. Оун драматуркија тарихиндәки хидмәтләрини Һаҗвердијев јарадычылығынын тәдигатчысы профессор Т.Мүллибов белә гијмәтләндирир: «Әбдүррәһимбәј Һаҗвердијев аматик формалардан бәјүк сәрбәстликлә, новаторчасына истидә етмәји бачармышдыр. О, фикрин, мәзмунун, даһа Һаҗвердијев гүввәтли ифадәси үчүн ујарлы, оригинал формалар тапмыш, амын ән'әнәви жанр поетикасыны хејли зәнкинләшдирмиш» (78,70).

Илк драм әсәри 1892-чи илдә јаздыгы «Јејәрсән газ әтини, јәрсән ләззәтини» адлы комедијадыр. Драматуркија јарадычылығынын илк әләмәтдар һадисәси исә «Дағылан тифаг» (1896) әһиәсидир.

Бу фәһиәдән башлајараг, оун әксәр драм әсәрләриндә мәчәс вә пәрдә аңлајышлары ајры-ајры мә'налары ифадә едир. әрдә мәчәлисә нисбәтән кичик олур вә бә'зән ниммәчәлис дә адныр («Аға Мәһәммәд шаһ Ғачар»да олдуғу кими). Ә.Һаҗвердијев бу әсәриндә Н.Вәзировдан әввәл ән'әнәви театр сәһнәси үн бир о гәдәр дә әләмәтдар олмајан тәпә, булаг, дағлар, сәј-нәкаһ кими мөһакәлә драматуркијада јер верир. Бурада тәбијәлә донуг формада јох, илдирымлы, јағышлы һавада, бәј-ш улашмасынын сәдалары алтында тәгдим олунур. Әсәрдә Ан-к Јунан әдәбијатындан вә Интибаһ дөврү драматуркијасындан әлмә бир әләмәт - руһларын чәзасы, милли инамларымыза уј-н формада Һаҗвердијев тутмасы (Назлы ханымын Һаҗвердијев) вә рабасма (Сона ханымын руһунун Нәчәф бәјин көзүнә көрүн-әси) вә Һаҗвердијев тәбиәтлә дә Нәчәф бәјин күнаһларыны тәсдиг-мәси (бәјгүш уламасы, илдирым чәхмасы) шәклиндә драматур-кијамызда өз ифадәсини тапыр. Бурада һадисәләр кулминасија етәсинә Назлы ханымын Һаҗвердијев чатыр, ондан сонра исә извјазка - Нәчәф бәјин «тифагынын дағылмасы» башлајыр, јур-нда бәјгүш улајыр. Әсәрин «Дағылан тифаг» адландырылмасы тәсәдуфи дејил. Халг арасында јазымыш ән горхунч Һаҗвердијев-дан бири беләдир: «Тифагын дағылсын».

Н.Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» фәһиәси кими «Дағы-лан тифаг» да монологла башлајыр вә монологла да битир (Нә-чәф бәјин илк вә сон монологу). Бу ики монолог арасында олан әсафә фәһиәјә доғру кедән јол, фәһиә мөһакәһидир.

Фачиэдә мүәллиф һадисәләри јекунлашдырана јахын илк дәфә олараг драматуркијамызда тәһкијәли монологдан истифадә едир. Дөрдүнчү мәчлисдә Нәчәф бәјин сәккиз илдә башына кәлән һадисәләри (тифағынын дағылмасыны) Әбдүл Исмајыла нағыл едир. Јекун олараг Нәчәф бәј сәһнәјә чыхыр вә ачыначаглы тәләјинә сон гојулур. Јери дүшдүкчә, әсәрдә маһнылардан вә ше'р парчаларындан да истифадә олунур. Бу «Мүсибәти Фәхрәддин»дәки кими сәдаји-гајибанә јох, образларын дилиндән сөјләнилмиш парчалардыр. Лакин Сүләјман бәјин јараланыб чан вердији вахт ушагларын ону көрмәдән охудуғу ашағыдакы маһны «Мүсибәти Фәхрәддин»ин сәдаји-гајибанәләринин ифадә етдији бәдии функцијаны јеринә јетирир:

Мәним адым сары лачын,

Фәләк гојмур гәддим ачым,

Кәл сәни көтүрүм гачым,

Бизим елләр о елләрә,

Шанә вурмуш о телләрә.

Дад әлиндән, дад әлиндән, јар әлиндән... (93,70)

Ә.Һагвердијевин поетика бахымындан ән зәнкин вә драматуркија тарихимиз үчүн чох әламәтдар рола малик олан әсәри «Пәри чаду»дур (1901). Онун драматуркијаја милли поетика элементләри кәтирмәк бахымындан апардығы ахтарышлар бу әсәрдә зирвәјә чатыр.

М.Ф.Ахундов бөјүк тарихи хидмәт көстәриб, әдәбијјатымызда јени жанр јарадараг санки белә бир фикри ифадә едирди; «адәт етдијимиз кими јох, белә дә јазмаг олар». Ә.Һагвердијев исә һәмин тарихи хидмәти инкишаф етдирәрәк белә бир идејанын јарадычысы олду ки, театрда көрмәјә адәт етдијимиз һәјати образларла јох, һаггында ешитдијимиз вә көрмәк истәмәдијимиз образларла (Иблис, әчиннә, дәрвиш, чадукәр вә с.) да ефекттли сәһнәләр јаратмаг вә тамаша етмәк олар. Образлар кими, һадисәләрин дә чоху театр үчүн вәрдиш едилмәмиш шәкилләрдәдир. Сәһнәдә илк дәфә олараг сәһрли нағыллары хатырладан одлараловлар галхыр. Һагвердијевдән әввәл М.Ф.Ахундовун Ибраһимхәлил кимјакәри дә сәһнәјә од кәтирмишди. Лакин бу һеч бир мөһүми гүввә илә јох, кимјакәрин өз усталығы илә бағлы олан од иди.

Халг драмынын ојунбазы вә косасыны, нағылларын кечәлини, ләтифә гәһрәмәнларыны, «Мин бир кечә» нағылларынын тәлхәјини хатырладан тәлхәк образыны да илк дәфә милли драматуркијаја кәтирән Ә.Һагвердијев олмушдур. Шамама чадуну әлә салыб, башгаларыны әјләндирән Тәлхәк әчиннә образы «Топал Тејмур»дакы Чүчә, «Вагиф»дәки Тәлхәк образынын сәләфи ки-

ми драматик әдәбијјата дахил олур. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Тәлхәк образы В.Шекспирин «Отелло» фәчиәсиндә дә вар. Лакин бурада Тәлхәк киминсә әмәлләрини ифша етмәклә бәрәбәр, лазым кәләндә өзү дә кизли әмәлләрә гошулур - Кассиодан Емилјаја хәбәр чатдырмаг үчүн гызыл пул алыр. Көрүнүш ејбәчәрлији илә бәрәбәр әмәлчә дә ејбәчәрләшир ки, бу да ону Шәргин ән'әнәви ифшаедичи тәлхәјиндән фәргләндирир.

Ә.Һагвердијев Шекспир јарадычылығына јахындан бәләд иди вә ондан тәрчүмәләр дә едирди. Драматуркијаја Тәлхәк образыны кәтирмәсиндә Шекспир јарадычылығынын тә'сири дә ола биләр. Лакин онда милли фолклорумузун ән'әнәви «тәлхәк» элементләри даһа күчлүдүр.

Әсил аңламы илә Дәрвиш образыны да Һ.Чавидин «Шејх Сән'ан» фәчиәсиндән әввәл «Пәри чаду»да көрүрүк. «Пәри чаду»дан габаг М.Ф.Ахундовун «Һекајәти - молла Ибраһимхәлил кимјакәр» вә «Һекајәти - Мүсјә Жордан һәкими нәбәтат вә дәрвиш Мәстәли шаһ - чадукуни-мәшһур» комедијаларында иштирак едән Дәрвишләр Шәрг дини вә фәлсәфи тәфәккүр системиндә өзүнәмәхсус јери олан Дәрвиш јох, комик образлардыр. «Пәри чаду»да исә Дәрвиш һагтын васитәчиси ролунда чыхыш едир. О, Пәрини һагт јолуна дә'вәт едир. Пјесдәки шәрти образлары мүәллиф өзү белә сәчијјәләндирир: «Пәринин үрәјиндә һәмчинин ики әсас вурушур. Нәфси иблис шәклиндә мүбаризә тәрәфә чәкир, әгли-сәлим шејх (Дәрвиш - Т.М.) сифәтиндә сәбр етмәји мәсләһәт көрүр. Бу ики шәхс онун үрәјиндә вурушан ики әсасын мүчәссәмәләридир. Хырда шәјатин онун дөгдөгәләридир.

Инсаны һәмишә нәһс јоллара иғва едән нәфс-әммарә Шамама чаду сифәтиндә орталыға чыхыб. Бу гары һәм Гурбанын, һәм Һафизә ханымын, һәм дә Пәринин тәбиәтиндә олуб, онлары асан вәчһлә сәадәтә наил олмаг јолуна чәкиб, һамысыны мәһв едир» (94,380-381).

Драматик нөвдә мөвһуми гүввәләрин иштиракына Шекспирин, Лопе де Веганын, Һөтенин јарадычылығында раст кәлмәк мүмкүндүр. Лакин Һагвердијев һәмин гүввәләрдән һәм милли мифолокијаја вә јаддаша, һәм дә тарихин јени мәрһәләсинин психоложи структурона ујғун формада истифадә едир.

Бу Азәрбајҗан драматуркијасы тарихиндә чох мөһтәшәм бир бәдии кәшф иди - мүәллиф инсан психолокијасына аид өз консепсијасыны јарадыр вә психоложи вәзијјәтләри образлашдырыр. Әдәбијјатымызда бу елә бир гејри-ади һадисәдир ки, онда XX әсрин драматуркијасынын, еләчә дә нәсринин бир чох сәнәткарлыг сирләринин ачары сахланмагдадыр. Ејни заманда, XIX әсрин сону, вә XX әсрин башланғычында дүнја бәдии сәнә-

ндө мејдана көлөн бир чох јениликләрин паралелләрини дә бу
радә үслубунда тапмаг олар.

Азәрбајҗан драматуркијасында илк дәфә ајрыҗа мүтәддимә-
н «Пәри чаду»да истифадә олунур. «Мүсибәти-Фәхрәддин» вә
«Дағылан тифаг» фәһиәләри мүтәддимәјә бәнзәр монологла баш-
са да, илк мүкәммәл мүтәддимә «Пәри чаду»дадыр. Бурада Пә-
ринин чадуја чеврилмәсинә гәдәр кечдији һәјат вә чыхылмаз вә-
јјәттә олдуғу заман гаршысына чыхан гүввәләрдән иблисә уј-
асы көстәрилир. Пјесин әсил мәзмуну исә Пәри чадунун сәр-
үзәштләридир.

Ә.Һагвердијевин драматуркија тарихиндә һадисәјә чеврилән
сәрләриндән бири дә «Аға Мөһәммәд шаһ Гаҗар»дыр (1907).
Пјесин әввәлиндә мүтәддимә башлыглы һиссә ајрылмаса да, әв-
һлинчи ниммәчлисдә ширазлыларын данышығы вә Аға Мөһәм-
әд ханын монологу кечмишдә баш верән һадисәләр һагтында
ә'лумат характерли мүтәддимә сәчијјәси дашыјыр.

«Надир шаһ» кими бу тарихи фәһиәдә дә илк дәфә олараг 9
сәрдәли (ниммәчлисли) ири һәчмли драм јараныр. Һәм дә илк
дәфә олараг сәһнәјә бу гәдәр образ дахил олур. Иштиракчыла-
ын чохлуғундан һәр мәчлисдә онлар ајрылығда тәғдим едилир.
Иринчи мәчлисдә 14 нәфәр, әләвә күтләви образлар - сәркәр-
ләр, әсирләр, сәрбазлар, икинчидә 10 нәфәр вә фәррашлар,
үчүнчүдә 11 нәфәр, ејни заманда, сәркәрдәләр, елчиләр, пиш-
идмәт вә гошун әһли, дөрдүнчүдә 10 нәфәр, гошун әһли, фәр-
ашлар, бешинчидә 6 нәфәр сәһнәјә дахил олур. Мүрәккәб сәһ-
әләри чанландырмаг үчүн ремаркалар да кенишләнир.

Н.Вәзиров кими, Ә.Һагвердијев дә кичик һәчмли мәзһәкәләр,
ведовилләр јазмыш вә рус јазычысы С.Јаковлевин «Кимдир мү-
ссир?» адлы ведовилини тәбдил етмишдир.

Драматургун 1911-чи илдә јаздығы «Хәјаләт» пјеси дә сәнәд-
и драм олмасы бахымындан мараглыдыр. О өзү бу ән'әнәни да-
м етдирәрәк сонралар Һ.Әрәблински һагтында да сәнәдли драм
змышдыр.

«Пәри чаду» вә «Дағылан тифаг»дан көрүрүк ки, Ә.Һагверди-
вин халг инамларына, мифоложи јадлаша, нағыл сүжетләринә
гәдәр күчлү мејли олмушдур. Онда бу мараг јарадычылыгы-
ын сонларынадәк давам едир вә «Гырмызы гары» (1921), «Әда-
әт гапылары» (1926) кими пјесләриндә һәм шәрти-мифик об-
азлардан, һәм дә нағыл сүжетләриндән истифадә едир.

Ә.Һагвердијевин драматуркијамызда сабитләшдирдији башга
ир ән'әнә дә она мусиги элементләри, халг маһнылары вә ајры-
ры муғамлардан парчалар дахил етмәсидир. Дүздүр, башга дра-
атургларымыз да јери дүшдүкчә маһнылардан истифадә едир-

ләр, ләкин Ә.Һагвердијев милли мусигини драматуркијанын аҗрылмаш бир парчасына, үзвүнә чевирир. Бунунла да XX әсрдә јарана чаг мусигили сәһнә әсәрләринин рүшәјмләрини формалашдырмыш олур.

XX әср Азәрбајҗан драматуркијасынын үзәриндә бој атдығы мүнбит зәмини һагларында сөз ачдығымыз вә јарадычылыг јолларынын үмуми мәнзәрәсини җанландырмаға җалышдығымыз драматургларын јарадычылыгындан кәнарда тәсәввүр етмәк гејримүмкүндүр. Һәмин драматургларын һәр биринин драматуркија сәһәсиндә әдәбијјатымыза кәтирдији јениликләр һагтында ајрыча тәдтигат апармаг олар.

Драматик нөвүн зәнҗинләшмәсиндә апарылан ахтарышларын үмуми мәнзәрәсиндә әдәбијјатымыза XIX әсрдә дахил олан драматик нөвүн структурунун миллиләшдирилмәси истигамәти өзүнү ајдын кәстәрир. Беләликлә дә, XX әср драматурглары нә гәдәр башга ән'әнәләрдән бәһрәләнсәләр дә, һазыр милли ән'әнәләри давам етдиридиләр.

1.4. XX ӘСР АЗӘРБАЈҖАН ДРАМАТУРКИЈАСЫНЫН ЈЕНИ ДӨВР ВӘ XX ӘСР ТҮРК ӘДӘБИЈЈАТЫ ИЛӘ ГАРШЫЛЫГЛЫ ӘЛАГӘЛӘРИ

Азәрбајҗан әдәбијјатынын заман кечдикчә Түрк әдәбијјатындан кәскин сурәтдә фәргләнмәси, Јени дөврдә ондан анчаг мәнфи мә'нада тә'сирләнмәси һагда совет әдәбијјатшүнаслыгынын әсасландырмаға җалышдығы јанлыш концепсија XX әср әдәбијјатынын дахил олдуғу әдәби-мәдәни мүнһитин биртәрәфли вә јанлыш сәҗијјәләндирилмәсинә сәбәб олмушдур. Дөврүн өзүнүн вердији мә'луматлар исә бизи тамам башга мәнзәрә илә гаршылашдырыр. Тарихи фактлар вә бәдии нүмунәләр XIX әсрин сону вә XX әсрин башланғычында Түрк вә Азәрбајҗан әдәби-мәдәни мүнһити арасында чох сых әлагәләрин мөвҗудлуғуну кәстәрир.

Көркәмли алим, әдбијјатшүнаслыгда әвәзсиз хидмәтләр гојуб кедән Гулам Мәммәдлинин XX әсрин дөврү мөтбуаты әсасында тәртиб етдији «Театр салнамәси»ндән алдығымыз мә'луматы групплашдырдыгда ашағыдакы мәнзәрәнин шаһиди олур: әсрин башланғычында Азәрбајҗан театры сәһнәсиндә Н.Камалын «Вәтән, јахуд Слистрә» драмы 27, «Заваллы чочуг» («Бәхтсиз бала» ады илә) 13, «Акиф бәј» 5, «Гара бәла» 2, Ш.Саминин «Кавә» драмы 19, «Әһдә вәфа» 1, Ә.Һамидин «Тариг ибн Зијад» әсәри 3 дөфә мүнхәлиф илләрдә тамашаја гојулмушдур. Азәрбајҗан те-

тр труппаларынын гастрол тамашаларында да Түрк драматурки-
асына əсаслы јер верилмишдир.

Јенə дə «Театр салнамəsi» əсасында мјəјјəнлəшдиририк ки,
1908-1918-чи иллəр арасында Азəрбајчан инчəсəнəт усталары
астрол тамашаларында 15 дəфə Түрк драматуркијасы
үмунəлəринə мұрачиəт етмишлəр. Ону да гејд етмəк лəзымдыр
и, бу там мə'лумат дејил. Чўнки Г.Мəммəдли гəзет комплектлə-
инин корланмасы үзүндəн мəтбуаты там излəјə билмəмишдир
56,5). Она кəрə дə Түрк драм əсəрлəринин Азəрбајчан
əһнəсиндə тамашаја гојулмасы һагда Түрк мəнбəлəриндə
јəргли мə'луматлара раст кəлирик. «...Əлдə олан мə'луматлара
əрə 1906-1922-чи иллəр арасында «Вəтəн, јахуд Силистрə» 40,
Заваллы чочут» 24, «Акиф бəј» 13, «Гара бəла» 4, «Кўлһиһал»
дəфə ајры-ајры сəһнəлəрдə тамашаја гојулмушдур» (179,244).
əнə дə һəмин мəнбəдəн башга бир мə'луматла растлашырыг: «...
елəликлə, 1907-1918-чи иллəр арасында «Кавə» 50 дəфəјə
ихын, «Əһдə вəфа» исə 4 дəфə ојнанмышдыр» (179,251).

Ады чəкилən драм əсəрлəриндəн башга, һəмин иллəрдə Түрк
рамаатуркијасындан тəбдил едилмиш «Гатили Кəримə», «Чаван
əбит» драмлары да сəһнəдə бир нечə дəфə тамашаја гојулмуш-
ур.

Түрк вə Азəрбајчан драматуркијасы арасындакы јахынлығын
ир сəбəбини дə һəмин дəврдə Түркијə вə Азəрбајчан маариф
истеми арасында олан сых əлағəлəрдə ахтармаг лəзымдыр. XX
срин ајры-ајры кəркəмли фикир адамларынын һəјаты һагда əл-
ə олан мə'луматлардан кəрмəк олур ки, онлардан бир чоху али
əһсиллəрини Түркијəдə алмышлар (Һ.Чавид, Ə.Һүсəјнзadə,
„Сур вə башгалары). Ејни заманда XX əсрин «Үсули-чəдид»
əктəблəри һəм дəрсликлəри, һəм дə тəдрис үсуллары илə Түр-
ијə вə Азəрбајчан арасында бир кəрпүјə чеврилмишди. XX
срдə һазырланан бир чох алманахларда түрк вə Азəрбајчан ша-
рлəри бир-бириндəн ајрылмырды. Мəсəлən, 1919-чу илдə Тəб-
из мəтбəəсиндə чап олунан «Милли нəғмəлəр»дə Мəһəммəd
мин бəј, Намиг Камал, М.Ə.Сабир, Ə.Һүсəјнзadə вə башгалары-
ын ше'рлəри ваһид əдəбијјат нүмунəsi кими тəгдим олунурду
'4).

«Театр салнамəsi»ндəн кəрүрүк ки, Түрк мəтбуаты Азəрбај-
ан мəдəнијјəтинин наилијјəтлəринə өз сəһифəлəриндə кениш
р вермиш, «Түрк јурду», «Тамаша», «Шəһбал», «Нəдим» кими
урналлар Азəрбајчан театрыны јүксəк гижмəтлəндирəрəк, онун
ир чох чəһəтдəн Түрк театрындан габагда олдуғуну кəстəрмиш-
ир. Хүсусилə, Ə.Мəһсүн вə Ј.Акчұра Азəрбајчан театрыны ар-
лчыл излəјир вə ишыгландырырдылар.

1919-чу илин феврал-июл ајларында Тифлис Түрк (Азербайжан) театры Истанбулда 5 ајлыг гастрол сәфәриндә олур. Түрк артистләриндән Осман бәј вә Мәрзијә ханым Азербайжанда тамашаларын һазырланмасында јахындан иштирак едәрәк Ирэван, Нахчыван, Чулфа, Загатала вә бир чох башга шәһәрләрдә Азербайжан театр труппалары тәркибиндә гастроллара чыхырлар.

XX әср әдәбијатымызын көркәмли нүмәјәндәләри, истәр романтик, истәрсәдә реалист олсунлар, өzlәри дә Османлы вә Түрк (Азербайжан) мәдәнијјәти, Османлы вә Түрк (Азербайжан) дили арасында бир елә фәрг көрмүрләр. Тәсәдүфи дејил ки, М.Ә.Сабир «Османлычадан түркә тәрчүмә» сөзү јазанлары күлүш һәдәфинә чевирирди:

«Османлычадан тәрчүмә Түркә» буну билмәм,
Керчәк јазыјор Кәнчәли, ја ки, һәнәкдир;
Мүмкүн ики дил бир-биринә тәрчүмә, амма
«Османлычадан тәрчүмә Түркә» нә демәкдир? (87,293).

М.Һади өз дили вә һәјата мүнәсибәтилә Түрк сәрвәти-фүнун-улары илә ејни мөвгедән чыхыш едирди.

XX әсрин көркәмли шаир вә драматургу Һ.Чавид исә јарадычлыгында Османлы вә Түрк (Азербайжан) дилләрини бир-бириндән ајырмырды. Фикри ифадәдә һансы сөз јеринә дүшүрлүсә, чәкинмәдән ону ишләдирди. Ејни заманда, морфоложи бағымдан онун дили османлычаја даһа јахын иди. «Һ.Чавидин вә онун үслуби истигамәтинин нүмәјәндәләриндә түркизмләр тәкчә лексик мәнимсәмәләр шәклиндә тәзаһүр етмир. Бүтөв тәләффүз юрмасы, морфоложи-синтактик гурулушу, лүгәт тәркиби илә түркчәјә үјгүн кәлир» (97,217). Тәдигатчы ону да кәстәрир ки, Һ.Чавид јарадычлыгындакы европеизмләр рус јох, түрк (османлы - Т.М.) дили васитәсилә алынмыш сөzlәрдир. Нүмунә олараг бир нечә мисал да кәтирир: «бора (гәфил фыртына), гүлбә (кома), канарја (сары бүлбүл), кокет (јүнкүл әхлаг саһиби), канго (нәғмә), агустос (август), мајыс (мај), бодрум (анбар) вә с.» (97,217).

Европеизмләрин түрк дили васитәсилә алынмасы тәкчә Һ.Чавидә јох, о дәврүн бир чох башга шаир вә драматургларына, габагчыл фикир адамларына, зијалыларына да аид иди.

Османлы дилиндә кедән башга бир просес, дилин өз дахили имканлары һесабына сөз јаратма чәһдләри XX әсрин даһа бир көркәмли сәнәтқарында - Ч.Чаббарлыда өзүнү кәстәрир. Дедик-јәримизә нүмунә олараг онун поезија лексиконуну кәстәрә бијәрик. Ч.Чаббарлынын бу ән'әнәси сонралар М.Мүшфиг вә Р.Рза тәрәфиндән давам егдирилир.

XX әср түрк вә Азербайжан әдәбијјатыны бир-биринә бу гә-

өр жахынлашдыран онларын тарих və мөдәнијјәтләринин ејни өкә və гәјнаглара бағлылығы илә бәрәбәр, һәм дә XIX әср мө-
нијјәт тарихиндә кечдикләри охшар просесләр иди. Чох тәәс-
ф ки, дахил олдуғумуз һәјат шәртләри ичәрисиндә сон илләрә
дәр һәмин просесләрин тиположи мугәјисәсинә имкан олма-
ышдыр. Бу бахымдан XX әср түрк тәнзиматы və Азәрбајчан
аарифчилијинин бир-биринә нә дәрәчәдә жахынлығынын ај-
ынлашдырылмасы мөдәнијјәт тарихимизин гаршыда дуран әсас
ооблемләриндән биридир.

Түрkiјәдә театрын, мөтбуатын və бир чох елм, тәһсил мүәс-
сәләринин ачылышы мөһз тәнзиматла бағлыдыр. «Тәнзиматын
ланы илә (1839) түрк әдәби фикир тарихиндә өнәмли дәји-
икликләр мејдана кәлир. Ислаһат сәчијјәси дашыјан бу һәрә-
т чөмијјәтин бүтүн зијалылары тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыла-
ыр» (42,10).

Тәнзимат е'ланынын ардынча 1840-чы илдә Түрkiјәдә илк те-
р ачылыр. «1840-чы илдә Истанбулда «Наума театры» ады илә
асионар театр фәалијјәт көстәрмәјә башлајыр. Онун сәһнә-
индә европалы мүәллифләрин әсәрләри тамашаја гојулурду»
(31,37).

Беләликлә дә, һәлә Азәрбајчандан әввәл Түрkiјәдә театр ја-
аныр, лакин фәрг онда иди ки, Азәрбајчанда јаранан милли те-
р, Түрkiјәдә исә Гәрб әсәрләри və Гәрб үслубунда театр фәа-
ијјәт көстәрирди. Азәрбајчанда милли театр јарандығы илләрдә
үрkiјәдә артыг милли драматуркија нүмунәләри дә бөјүк мү-
сфәғијјәтлә тамашаја гојулурду. Түрkiјәдә милли драматурки-
Азәрбајчана нисбәтән кәнчдир. Онларда әввәлтчә тәрчүмәләр,
онра тәбдилләр, даһа сонра исә милли нүмунәләр јараныр.
Түрк әдәбијјатына аид бир чох мәнбәләрдә көстәрилдији ки-
Түрkiјәдә илк орижинал драм әсәри Шинасинин «Шаирин
ләнмәси» (1860) комедијасы иди» (131,39).

Анчаг XIX әсрин сонларына јахын Түрkiјәдә чох күчлү дра-
атуркија нүмунәләри јаранмаға башлајыр. Бу дөврдә Түрkiјә
артыг милли тәрәггини өзү үчүн амала чевирән Н.Камал, Түрки-
ни дүнјаја, дүнјаны исә Түрkiјәјә таныдан Ә.Һамид кими уstad
раматурглара малик иди. Бу драматурглар дүнја тәчрүбәсини
әнимсәмәклә бәрәбәр, Түрк və Шәрг мөдәнијјәт гәјнагларына
хындан бөләдликләри сәјәсиндә драматик нөвү милли әдәбиј-
тын ајрылмаз бир һиссәсинә чевирә билдиләр.

II Әбдүлһәмидин һакимијјәти илләри (1876-1908) Түрkiјә
үн чәтинликләрлә зәнкин олмагла бәрәбәр, милли тәрәгги уғ-
нда мүхтәлиф чөмијјәтләрин јаранмасы илә дә әләмәтдар иди.
бдүлһәмидин һакимијјәтинә гаршы конститусијалы гурулуш уғ-

нда мүбаризе апаран османлыларын идејалары даһа да ирәли-
јәрәк, һәм дә Русијанын тәркибиндә олан торпаглардан түрк-
јрин империја иртичасындан мүһачирәт едәрәк Түркіјә кет-
әси илә бағлы олараг үмүмтүркчүлүк вә исламчылыг кими јени
әзмун кәсб етмәјә башлады. Бу просесин гануни нәтичәси ки-
и Түркіјә һәјатында өнәмли рол ојнајан «Кәнч түркләр» һәрә-
ты јаранды. «Кәнч түркләр» тәшкилатынын әсасы о вахтлар
.Һүсејнзадәнин, Русија түркләриндән олан Ј.Акчураоглунун
әһсил алдығы һәрби тибб мәктәбинин курсантлары тәрәфиндән
јулуру. Бу чәмијјәт, бир тәрәфдән јени османлыларын Әбдүлһә-
ид истибадына гаршы конституцијалы гурулуш уғрунда мүба-
изә идејаларыны давам етдирир, икинчи тәрәфдән јени осман-
лылардан фәргли олараг «милли тәрәғти» амалы әтрафында бү-
үн түрк халqlарыны һәрәкәтә кәтирмәк, бирләшдирмәк мәгсә-
и изләјирди (14,12).

Јухарыдакы гыса мә'луматдан көрдүк ки, XX әсрин башлан-
гчында түрк дүнјасыны бирләшдирән сијаси идејалар да мөвчуд
ди. Бу чүр бирлијин мәдәни һәјатда ән көзәл нүмунәләриндән
иринә дә Азәрбајҗан театр труппалары чеврилди. Әдәбијјат вә
әнәт адамларынын хатирәләриндән, дөврү мәтбуатдан, еләчә дә
әдгигат ишләриндән мә'лум олур ки, XX әсрин илк ониллик-
әриндә азәрбајҗанлылар нәинки Бақыда вә Тифлисдә, ејни за-
ианда Ирәванда, Ашгабадда, Һәштәрханда, Казанда вә с. шәһәр-
әрдә јалныз гастролларда олмагла кифәјәтләнмәмиш, ејни за-
ианда, һәмин јерләрдә театрлары јаранмасында јахындан ишти-
ак етмишләр. Дәрбәнд, Ашгабад, Ирәван, Владигафгаз, Крым,
җемирханшура, Мәрв, Батум, Тәбриз, Рәшит, Гәзвин, Бухара, Хо-
әнд, Дашкәнд, Красноводск, Петровск Азәрбајҗанын мүттәдир
әнәткарларынын тез-тез гастролларда олдуғу вә һәтта јерли ак-
јорларла биркә чыхыш етдији јерләр иди (66).

Белә сых әлағәләрин мөвчуд олдуғу бир вахтда сәнәткарлыг,
ифадә тәрзи бахымындан да јахынлыqlарын мөвчудлуғу шүбһә-
издир. Она көрә дә Азәрбајҗан сәнәт һәјатындакы бир јенили-
ин мәншәји бә'зән Түрк, Түрк сәнәтиндә исә әксинә араныла
ә тапыла биләр. Бу мә'нада Азәрбајҗан драматуркијасынын
юетикасынын арашдырылмасы мүасири олдуғу Түрк драматур-
кијасындан кәнарда гејри-мүмкүндүр.

Азәрбајҗан әдәбијјатында олдуғу кими, Түрк әдәбијјатына да
бу драматик нөв Гәрб әдәбијјатындан кечиб кәлмишдир. XIX
әср Азәрбајҗан драматуркијасы кими, Түрк драматуркијасы да
инкишаф етдикчә миллиләшмишдир. Н.Камал «Чәләләддин Ха-
рәзмшәһ» драмынын мүғәддимәсиндә театр вә драмын мәншә-
индән бәһс едәрәк јазыр: «Авропада мөвчуд олан театрларын

ажнағы Юнаныстандыр. Бир чох тэдгигатчыларын билдирдији ими, Юнанлар бу әдәби нөвү һиндләр тәрәфиндән игтибас тмиш олсалар белә, бу игтибасы тәглид сәвијјәсиндә сахламаыш, театры өзләринә мөхсус бир шәкил вә һала кәтирмишләр. Лүәјјән дәрәчәдә Юнан мәдәнијјәтинин бир тәләбәси олан Роһалылар бу әдәби нөвдән истифадә етмәк истәмишләрсә дә, үчләрини анчаг тәглидчилијә вә бәлкә дә тәрчүмәчилијә сәрф тмишләр» (195,18).

Бизи бурада Юнанлара драмын кимдән кәлмәсиндән даһа чох фадә олунан идеја марагландырыр; Н.Камал сонрадан әдәбијја-а дахил олан әдәби нөвүн наилијјәтини онун миллиләшмәси зәурәти илә бағлајыр вә өзү дә јарадычылығында даима бу принципи изләјир. Азәрбајчан вә Түрк драматуркијасыны XIX әсрдә ир-биринә јакынлашдыран ән үмдә чәһәтләрдән бири мөһз онарын миллиләшмә хүсусијјәтиндә иди.

XIX әсрин сону вә XX әсрин башланғычында Азәрбајчан вә Түрк драматуркијасы арасында бир чох јакынлыглар ајдынлыгла түшаһидә олунмагдадыр. Бу әдәбијјатларын мөзулары вә проблематикалары бир-бирини тамамлајырды. Тарихи шәхсијјәтләрин (әсасән түрк һөкмдарларынын вә ислам мүчәһидләринин) әјаты, торпаг уғрунда апарылан әдаләтли мүһарибәләр, чәһаләт, адын азадлығы вә инсан һуғуларынын горунмасы ортаг мөзулар кими ишләнмәкдә иди.

Н.Нәримановун «Надир шаһ», Ә.Һагвердијевин «Аға Мөһәмәд шаһ Гачар» әсәрләрини јаздығы дөврләрдә Н.Камал «Чәләәддин Харәзмшаһ», Ә.Һамид «Тариг», «Ибни-Муса» драмлары јазмышды. Н.Камалын јаздығы «Вәтән, јакуд Силистрә» драмы торпаг уғрунда кедән мүбаризәнин бүтүн шәхси һиссләрдән ндә дурмасынын драматик јолла парлаг ифадәсидир. Бу өзүнә әхсуслуғлары изләдикчә бир шәјин шаһиди олурут ки, XX әср зәрбајчан драматуркијасына сәнәткарлыг бахымындан Түрк драматуркијасынын тәсири һеч дә XIX әср Азәрбајчан драматуркијасындан аз олмамышдыр.

Тарихи кечмишә вә шанлы гәһрәманлыг сәһифәләринә ураһиәти Ә.Һамид миллилијин әсас әләмәтләриндән сажырды. Јазырды: «Бир драм әсәринә милли дејилә билмәси үчүн он-а ашағыдакы шәртләрин олмасы вачибдир: I -Әсәр, Османлы императорлуғу ичәрисиндә олан, лакин «адәт вә тәбиәтләри халмыза әтрафлы мәлум олмајан» халғларын дурумларыны ајынлашдырмалыдыр; II- Ислам тарихинин өнәмли һадисәләри, әјүк гәһрәманлығлары диггәт мәркәзиндә сахланылмалыдыр; III Османлы Түркләринин һазырда вә кечмишдә адыны учалдан геәләр тәсвир едилмәлидир» (175,27). Бу мәнада Азәрбајчан

драматургијасыны да даһа чох чөлб едөн мәнз тарихи шәхсиј-јетләрин мүбаризәси, түрк вә ислам тарихинин шанлы сәһифә-ләри иди. XIX әсрдә Н.Нәриманов, Ә.Һагвердијев, Н.Камал вә Ә.Һамид тәрәфиндән башланан бу ән'әнә XX әсрдә Һ.Чавид вә Ч.Чаббарлы тәрәфиндән даһа мүкәммәл шәкилдә давам етдири-лирди.

Јухарьда Н.Камал вә Ә.Һамидин адларынын Н.Нәриманов вә Ә.Һагвердијевлә биркә чәкмәјимиз тәсадүфи дејил. Факт одур ки, XX әср Азәрбајҗан драматургијасында Османлы әдәбијјаты-на мөхсус олан бу ики сәнәткарын ән'әнәләри о дәрәчәдә ајдын көрүнүр ки, буну әдәбијјатшүнас олмајан һәр һансы бир охучу да мүшаһидә едә биләр. Лакин чох тәәсүф ки, бә'зән бу ән'әнә тәбии сәбәбләрлә изаһ олунмагдан кәнар сахлаһыллараг Азәрбајҗан әдәбијјатына јухарьдан ашағы бахма мөвгејинә чеврилир. Мәсәлән, бәнзәрлији Түрк һөкмдарлыг тарихинә мүрачијәтдән артыг олмајан Н.Камалын «Чәләләддин Харәзмшаһ» вә Һ.Чавидин «Топал Тејмур» әсәрләрини мүгајсә едөн Ә.Узун белә бир фикир ирәли сүрүр: «Камалын «Чәләләддин Харәзмшаһ» драмы илә Чавидин «Топал Тејмур» драмы бир-биринин копјасы кими-дир» (42,101). Лакин «Чәләләддин харәзмшаһ»ла «Топал Тејмур» јох, Чавидин башга әсәрләри - «Шејх Сән'ан» «Пејғәмбәр» вә «Иблис» арасында классик ирслә бағлылығы ајдынлашдырмаг мө'насында чох күчлү әлагә мөвчуддур. Бу һагда тарихә мүрачи-јәт барәдә фикирләримизи јекунлашдырдыгдан сонра бәһс едәчә-јик. Һ.Чавидин «Топал Тејмур»у өз гәһрәманынын апардығы мү-һарибәләр, әдаләтли сәркәрдә шәхсијјетинин характерик чизки-ләрилә Ә.Һамидин «Тариг»инә даһа јахындыр. Тариг дә Топал Тејмур кими зиддијәтли бир образдыр. О, һагг-әдаләт јолунда мүһарибәләр апармагдан чәкинмир (һәм дә мөрһәмәтлидир); «...Бир һөкмдары дүшмән олдугу үчүн өлдүрмәк, кимсә шүбһә етмәз ки, инсанлыға јаддыр, фәгәт заманын вә дурумун тәләблә-ринә ујғун һәрәкәт етмәк лүзуму да јенә о инсанијјетин тәбиәти көрәјинчәдир» (176,36).

Тариг дә тутдугу өлкәләрин адамларына гаршы хејирхаһдыр. О, мөғрур, табе олмаг истәмәјән һөкмдарын башыны кәсдирир, лакин онун халгына мөрһәмәт көстәрәрәк, гајғыларына галыр, һәтта өз дини ајинләрини ичра етмәјә дә мане олмур: «Һәр фәрд өз дининин, улусунун, өз милләтинин ајинини јеринә је-тирмәкдә сәрбәст олачаг, ики тәрәф халгы да өз дин вә сијаси ганунларыјла идарә олуначаг. Араларындакы мұнагишә, даваларын һәлли өз һакимләријлә өз мөһкәмәләриндә јеринә јетәчәк, фәгәт әһалидән өз ризаларыјла етираз едәнләрә Испанија мөһ-кәмәләринин һөкмү кечмәјәчәк» (176,65).

Гәһрәмәнларынын характери илә «Тариг» вә «Топал Тејур»ун бәнзәмәсинә бахмајараг, һадисәләрин тәғдими, драматик итг, сүжет гурулушу чәһәтдән «Тариг»лә Ч.Чаббарлынын Әдирнәнин фәтһи» вә «Траблис муһарибәси» әсәрләри арасына јахынлыглар даһа чоһдур.

Ч. Чаббарлынын тарихи драмлары кими, «Тариг»дә дә гәһрәмәнин ичтимаи вәзифәси, милләт гаршысында борчуна аид сүжет хәтти илә бәрәбәр, бир дә шәхси һәјаты, севки мәчәрәләри лә бағлы сүжет хәтти мөвчуддур. «Нәсрәддин шаһ»да Фәрһад-Шитәрә, «Әдирнәнин фәтһи»ндә Рүф'әт-Зөһрә, «Траблис муһарибәси»ндә Рамиз-Улдуз, «Од кәлини»ндә Елхан-Солмаз, «1905-и илдә» пјесиндә Бахшы-Сона хәтләри «Тариг»ин әһрәмәнин шәхси һәјатыны кәстәрән хәтләрлә ејни бәдии рунксијаны јеринә јетирир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сүжетләрин драматуркијада бу чүр тәсишмәси Ә.Һамиддән әввәл Н.Камалда мөвчуд иди. Ә.Һамид бу тип гурулушда Н.Камал ән'әнәләрини давам етдирир. Н.Камалын «Вәтән, јахуд Силистрә» әсәриндә Силистрә уғрунда фәдасар дөјүшләр сәвијјәсиндә Ислам бәј-Зәкијјә хәтти дә изләнилир. Драматург һәмин әсәриндә үч хәтти бирләшдирир: Силистрә уғрунда дөјүшләр, Ислам бәј вә Зәкијјә, Әһмәд-Сыткы бәјин башына кәлән һадисәләр. Бу үч хәтт бир-бирини тамамамагла бәрәбәр, Силистрә дөјүшләри бир ајрыча, Ислам бәј Зәкијјә хәтти исә башга бир драм кими верилә биләрди. Лакин драматург һәр ики хәтти кениш тәғдим етмәклә икисини бир-биринә јардымчы сүжетләрә чевирир.

Илк көрүшләрдән бир-биринә вурулан Ислам бәј вә Зәкијјәнин икинчи көрүшүнүн тәсвири илә башланан драмын илк пәрдәсиндә һәм дә онларын ајрылыгы тәсвир олунур. Бу ајрылыга сәбәб вәтәнин дарда олмасыдыр. Башына көнүллүләр топлајыб дөјүшә кедән Ислам бәј сонракы пәрдәләрдә дөјүш сәһнәләриндә тәсвир олунур. Бу сәһнәләрдә Ислам бәјлә бәрәбәр ајры-ајры дөјүшчүләр - Сыткы бәј, Абдулла Чавуш да онун гәдәр јер алыр. Зәкијјәнин оғлан палтарында кизлинчә дөјүшә кәлмәси илә драмын мәһәббәт хәтти дә давам етдирилир. Финал дөјүшчүләрин уғру илә бәрәбәр, Ислам вә Зәкијјәнин тојларынын тә'јин олунмасы илә битир.

Буна бәнзәр бир паралелизм Н.Камалын «Чәләләддин Хәрәмшаһ» әсәриндә дә өзүнү кәстәрир. Башына кәлән чәтинликләр, дөјүшләрдә кәстәрдији шүчаәт вә көзләнилмәзликләр гәдәр Чәләләддинин Нејјирәтүл-Иғбал вә Мәһри Чаһанла олан әләгәләри вә евлиликләри ајрыча бир хәтт кими әсәр дахилиндә давам етдирилир вә сона чатдырылыр.

Ч.Чаббарлынын тарихи драмлары, хусусән «Әдирнә фәтһи» ә «Траблис мұһарибәси» сүжетинин бир чох башга чәһәтләри тә дә һәм «Тариг»и һәм дә «Вәтән, јахуд Силистрә»ни хатырладыр. «Вәтән»дә Ислам бәжин ардынча дөјүшләрә кетмиш Зәкијјә орада јараланмыш Ислам бәјә гуллуғ едир, кечә сәһәрәдәк ашынын үстүндә дурур, «Әдирнәнин фәтһи»ндә исә Зәһрә јаланмыш Рүф'әтә гуллуғ едир. «Вәтән»дә Ислам бәј вә Зәкиј-, «Әдирнәнин фәтһи»ндә Зәһрә вә Рүф'әт, «Траблис мұһарибәси»ндә исә Улдуз вә Рамиз, Шәмса вә Әбдүррәһман үчүн тулмуш торпағларын кери алынмасы өз шәхси сәадәтләриндән т-гат үстүндүр.

Һәм «Әдирнәнин фәтһи», һәм дә «Вәтән»ин сүжетиндә түрк станларында вә дунја драматуркијасында ән'әнәви јер тутан ныма һадисәси баш верир. «Әдирнәнин фәтһи»ндә сон сәһнә- Зәһрә ушағкән итирдији вә танымадан она вурулан гардашы алиди, «Вәтән»дә исә Зәкијјә нечә вахт дөјүшләрдә бир јердә дуғу атасыны таныјыр. Биринчи таныма фачиә, икинчи исә шбәхтликлә нәтичәләнир.

Образларын вә сүжетләрин бу бәнзәрлији «Тариг»дә дә мұаһидә олунур. «Әдирнәнин фәтһи»ндәки Зәһрә (бә'зи нәшр-рдә Зәһра) илә «Тариг»дәки Зәһра һәр шејә мұнасибәтдә, хактерләриндәки емосианаллығда, тәһсилләрини јарымчығ гојуб, әтәнин имдадына кетмәләриндә бир-бирләринә чох бәнзәјир-Р.

Ејни заманда, «Әдирнәнин фәтһи»ндә Рүф'әт вә Халидин аларында олан әһвалат, һәр икисинин ејни бир адама вурул-сы, икисинин достлуғу вә ахырда Халидин өзүнү өлдүрмәси «ариг»дә Зәһра вә Салиһанын достлуғу, һәр икисинин ејни ада-и севмәси вә ахырда Салиһанын өзүнү өлдүрмәси хәттини хар-рладыр.

Истәр Н.Камалын, истәрсә дә Ә.Һамидин тарихи драмларын-вәтән хиласкары олан гәһраманлар өз характерик хусусијјәт-ри илә бир о гәдәр дә сечилмирләр. Бу исә онларын ра-ктердән даһа чох мұәллифин мәгсәд вә идејасынын ифачы-олмаларындан ирәли кәлир.

Һәмин һал Чаббарлынын Түркијә тарихиндән көтүрдүјү тари-драмларында да өзүнү көстәрир. Һәр ики драматургун јарады-лығында бөјүк ичтимаи вәзифәләри шәрһ вә ифадә едән узун нологарла растлашырығ. Бу монологлар әсәрә ағырлығ кәти-р вә онун драматик һәрәкәтини зәифләдир. Театрын халғын урунда јарада биләчәји тәкамүлә инанан тәнзиматчы вә маа-фчи драматурғларын (Бу һағда М.Ф.Ахундов, Н.Камал, Ә.Һа-д, Н.Нәриманов вә Ә.Һағвердијев һәр бири ајры-ајрылығда мә-

аләләриндә кениш бәһс етмишләр) ярадыгчылыгы үчүн һансы-а идејаны шәрһ вә тәблиғ едән узун монологлар характерикдир. Җ.Вәзирев, Ә.Һагвердијев, Н.Нәриманов вә Ч.Чаббарлынын (илк ювр ярадыгчылыгында) драматуркијасында да бу типли монолагларла растлашырыг.

Гәһрәманларын гејри-ади фәдәкарлыгы вә дастанвари мубаизәси XX әсрин башлангычында Азәрбајҗан сәһнәсиндә өзүнә-гәхсус јери олан вә Җ.Әрәблинскинин ифачылыгы илә даһа да әлбедичилик газанан Ш.Саминин «Кавә» пјесиндә өз әксини аһа парлаг шәкилдә тапмышдыр. Зәһһакын зүмләриндән сәби долмуш халға башчылыг едән дәмирчи Кавәнин сәһнәјә кәшии халгын ағыр һәјат анларында ахтардыгы идеал гәһрәмана ох ујгун кәлирди. Белә бир гәһрәманы сонралар Ч.Чаббарлы «Од кәлини»ндә Елхан образында јаратды.

XX әср Азәрбајҗан драматуркијасыны XIX әсрин сону вә XX ср Түрк әдәбијјаты илә јахынлашдыран чәһәтләрдән бири дә әр ики әдәбијјатда идеал ахтарычылыгы иди. Торпагларынын стүндә чәкишмәләр кетдији, гејри-бәрабәр күчлә милли азад-ыг уғрунда мубаризә апармалы олан халгын ярадыгы шәхсиј-итләри истәр-истәмәз тарихин кедиши, дүнја вә ону јарадан һаг-нда өз идејаларыны ифадә едирдиләр. Җ.Чавидин ярадыгчылыгындакы ән'әнәләр вә јени дөврлә бағлы катарышлардан сөз ачаркән ондакы апарычы фәлсәфи хәтдән дә әһс етмишдик. Бу чүр јанашма тәрзи Н.Камал, Т.Фикрәт, Җ.Һамид ярадыгчылыгы үчүн дә характерик иди.

Јухарыда кәстәрдик ки, Н.Камалын «Чәләләддин Харәзм-шаһ» әсәри даһа чох Җ.Чавидин «Шејх Сән'ан», «Пејгәмбәр» вә «Иблис» әсәринә јахындыр. Бу јахынлыг сүжетдә вә образларда саңлыгла мүшаһидә олуан заһири бәнзәрликдә дејил, һәр ики драматургун камиллик вә идеаллыг јолунда гаршыја чыхан әтинликләрдән мөтанәтлә кечән гәһрәманларынын танрыја го-шараг әбәди јашамаг һүгуу газанмасындадыр. Онларын гар-ыларына чыхан чәтинликләр (сынаглар) да бир-биринә бәнзә-р. Лакин чәтинлијә гаршы әзм, дөзүм, дәјанәт вә идрак гојан гәһрәманлар бир-бирләринә охшајырлар. Халгынын әсарәтә шмәсинин бүтүн кунәһларыны өзүндә көрән (кунәһкар олма-гы һалда) Чәләләддин Харәзмшаһ һагт јолунда, Ислам јолунда ылынч ишләдир, ғылынчынын күчү чатмајанда дәрвиш палтары јиб, јенә дә мәгсәди јолунда әзаблар чәкир. Сағлыгында арзу-на чатмајан Чәләләддинә өлүм габағы һагдан сәда кәлир ки, он арзусу сонракы заманларда јеринә јетәчәк. Вәсијјәтләрини ганы илә Мәһри Чаһанын әли илә Мәликәнин кәјнәјинә јаз-рыб Мүбарәкә, онун васитәсилә дә халгына чатдыран һөкмдар

мүтәддәс вәсијјәтләри илә бу дүнјада да јашамыны давам етди-
р. Харәзмшаһ да өлүмү әбәдијјәтә говушма кими гәбул едир.
), ганлара булашмыш Мехри Чаһаны бир голу үстә алараг, Неј-
ијјәтүл-Игбалла да көрүшәчәјинә инаныр вә бу дүнјадан әзәли
әјата көч едир.

XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајҗан маарифчи драматур-
јиясында исламын көзәл адәт вә гануниларынын јаддан чыхарыл-
гасы маарифсизлијин әсас сәбәбләриндән бири кими сәһијјә-
әндирилир. Ә.Һамидин «Тариг» драмында да инсанлары вәһ-
тиләшдирән, мүһарибәләр төрәдән әсас сәбәбин милләтләрин
анрыдан узаглашмасы олдуғу көстәрилир: «... бу күнкү күндә
үнја минләрчә падшаһлар, минләрчә милләтләр вә динләрлә
олудур. Нечә долу олмасын ки, о динләри вә һөкүмәтләри гу-
анлар танрынын бирлијинә дәлил олмасы көрәкән каината
тинләрлә јарадычы тәсәввүр етмишләр. Ја рәбби! Ја рәбби! Ја-
адылмышларын ән шәрәфлиси олан инсаны нә заман мүкәммәл
әстәрәчәксән?» (176,58)

XIX әсрин сонундан башлајараг һәм Түрк, һәм дә Азәрбајҗан
дәбијјатында јалныз ислама јох, бирбаша танрыја мүрачиәт,
ну дәрк етмәк мејли күчләнир ки, бу да әдәбијјатда суфизмин
әнидән чанланмасы илә мүшаһидә олунур.

Түрк әдәбијјатында танры илә мүкалимә Ә.Һамид, Зија паша,
А.Акиф, Т.Фикрәт јарадычылығында хүсуси хәтт тәшкил едир.
X әср Азәрбајҗан поезијасында да А.Сәһһәт, М.Һади вә дикәр
омантик сәнәткарларымызын јарадычылығында илаһи гүввә илә
аинат арасындакы әлагә әсас мөвзулардан биридир. Тан-
ыны дәрк етмәк истәјән инсанда илк нөвбәдә әтрафдакыларын
әјләдикләринә шүбһә јараныр. Бу шүбһә өтәри илә әбәдинин
јүргини көрмәк тәләбатындан төрәјир. Поетик образын бу чүр
ахили тәләбатларындан төрәјән характери һәм Һ.Чавид, һәм дә
Фикрәт поезијасынын әдәби сферасына дахилдир.

Т.Фикрәт јазыр: «... чүнки шүбһә бир нура доғру чан атмаг-
ыр. Инди, еј јарадан, сәнин ән бөјүк дүшмәнин шүбһәдир. Ел-
ин гүдрәти гаршысында сәлтәнәтин јыхылыр, фәгәт каинатда
ичичик бир инилти белә јохдур» (200,53). Бу сәтирләрдән белә
ир гәнаәтә кәлмәк олар ки, Т.Фикрәт танрынын варлығына
нанмыр. Лакин онун ше'рләриндән бириндә раст кәлдијимиз
пағыдакы мисраларында танрыја чан атмаг, она чатмаг идејасы
фадә олунур:

Ја рәбби, мәнә руһу, вичданы, лисаны верән сәнсэн:

О руһи ки, даим сәнә чан атар,

О вичданы ки, сәни тәгдисә штаб едәр (199,45).

Һ.Чавидин јарадычылығы үчүн шүбһә едән образлар сә-

ијјевидирсә, Т.Фикрәт поезијасы илә белә бир шүбһәчи характерин өзүнү ифадә едир.

Һ.Чавид кими Т.Фикрәт дә иблислијин инсанларын өз дахиндә олдуғуну көстәрир:

Торпаг вәтәним, нәви-бөшәр милләтим, инсан

Инсан олур анчаг буну изанла инандым.

Шејтан да бизиз, чин дә, нә шејтан, нә мөләк вар

Дүнја дөнәчәк чәннәтә инсанла, инандым (200,21).

Лакин Чавид Иблис вә иблисләшмәнин фәлсәфи маһијетини ачараг, инсанын инамлары вә әмәлләри арасында олан әһдәти көстәрә билир. О, инсанын олдуғу дүнјаја ики пәнчәрә, ки јол ачараг она мөләк вә иблис јолуну көстәрир. Бу мә'нада Чавидин Иблис-Инсан вәһдәтинин маһијјәти даһа кениш вә өһтәшәмдир.

XIX әср Түрк вә XX әср Азәрбајчан драматуркијасы арасында башга бир тиположи јахынлыг да өзүнү көстәрмәкдәдир. Тәлүмдур ки, та гәдим заманлардан дүнја драматуркијасында әм нәср, һәм дә нәзмлә јазылан драм әсәрләри олмушдур. XIX әср Азәрбајчан драматуркијасы јалһыз нәсрлә јазылмышдыр. Түрк милли драматуркијасынын инкишафында һәлледиһи хидәтләри олан Н.Камал түрк ше'ри илә драм јазмағын гејри-мүмкүнлүјү фикриндә олмуш (195,34) вә өзү дә даһа чох шаир ким танынмасына бахмајараг драм әсәрләрини нәсрлә јазмышдыр. Лакин түрк драматуркијасы јарандығы вахтдан е'тибарән онун әм нәзм, һәм дә нәсрлә јазылан нүмунәләри олмушдур. Белә ки, 1866-чы илдә Әли Һејдәр «Сәркүзәшти-Пәрвиз» вә «Икинҗи Ерзас» адлы драмларыны нәзмлә јазмышдыр. Онлар түрк драматуркија тарихиндә бир елә дә әһәмијјәтли рол ојнамамышдыр. Түрк драматуркијасыны јазы техникасы бахымындан Ә.Һаид хејли ирәлиләтмишдир. О нәср («Мәчараји ешг», «Сәбрү-әбат», «Ичли гыз», «Духтәри һинди», «Тариг»), нәзм вә нәср рышыг («Ибни Муса», «Зејнәб», «Финтән», «Јадикари-һәрб») әм дә нәзмлә («Тәзәр», «Әшбәр», «Назифә», «Сарданал», «Турхан», «Хаган», «Нәстәрән» вә с.) драм әсәрләри јазмышдыр. Ә.Һамидин Н.Камала јаздығы мәктубларындан көрүнүр ки, драм вә ше'р дили арасында ујғунлуг, јахынлыг јаратмаг үчүн јили чалышмалы олмушдур (175,38-47). Онун бу ахтарышлары дии јарадычылығында да өзүнү көстәрир. Белә ки, драмларынын бир гисмини әрузла, бир гисмини һеча илә, бир гисмини драматуркија үчүн әлвәришли һесаб етдији дурагсыз һеча илә, р гисмини исә һәм әруз, һәм дә һеча илә јазмышдыр.

Ә.Һамидин јарадычылығындакы һәмин мәнзәрә өзүнү Һ.Чавид јарадычылығында да көстәрир. О да мәнзум драмларында

әм һечадан, һәм дә әруздан истифадә едир. Һәм дә фикрин дра-
атиклијини тә'мин етмәк үчүн диалогларда, ше'р парчалары
чәрисиндә о вахтадәк Азәрбајҗан поезијасында олмајан ја-
ыммисралардан да истифадә едир. Бу да сөзсүз ки, јени мәрһә-
әдә јараначаг сәрбәст ше'рин милли зәминләриндән биринә
еврилир.

Һ.Чавид дә мәнзум драмларла бәрәбәр, нәслрә дә драм әсәр-
әри јазыр. Ејни заманда, нәслрә јаздығы драм әсәрләриндә XIX
ср Азәрбајҗан, һәм дә Түрк драматуркијасында олдуғу кими
әнзум парчалардан истифадә едир. Бу парчалар әксәр вахт түр-
ү, бајаты, шәрги, муғам олмагла бәрәбәр, һәм дә Н.Камалда ол-
уғу кими јени милли маршлардыр.

Јухарыда деијләнләрдән көрдүк ки, XX әср Азәрбајҗан дра-
атуркијасынын Түрк әдәбијјаты илә јахын әлағәләри мөвчуд-
ур. Бу јахынлыг даһа чох тарихи драматуркија вә драматик нә-
үн композисија элементләри арасында мүшаһидә олунур. Инди-
ә гәдәр бу әлағәләрин өјрәнилмәсинин зәифлијиндән доған зә-
ури еһтијача көрә она хүсуси бөлмә ајырырыг. Лакин бу сәһә-
ә чохлу тәдғииатларын апарылмасы (һәр ики тәрәфдән) мәдә-
ијјәт тарихимизин гаршыда дуран вәзифәләриндәндир.

1.5. XX ӘСР АЗӘРБАЈҖАН ДРАМАТУРКИЈА- СЫН РҮС ВӘ АВРОПА ДРАМАТУРКИЈА- СИ ИЛӘ ТИПОЛОЖИ МҮГӘЛІСӘСИ

Азәрбајҗан әдәбијјатынын Гәрб илә фәал мүнәсибәтләринин
арихи XIX әсрдән башлајыр.

Һәмин илләрдә Азәрбајҗан мүстәғил дәвләтә малик олан Түр-
ијәнин сәрбәст мүнәсибәтәләри вә тәркибиндә олдуғу Русија
аситәсилә Авропа илә әлағәјә кирир. Ејни заманда, мүстәғил
әвләт сәвијјәсиндә олмаса да, һәм Авропа, һәм дә Азәрбајҗан
ијалыларынын сә'јләри илә бирбаша әлағәләр мөвчуд иди. Гәрб
ддым-аддым Шәргә доғру ирәлиләјирди. Бу өзүнү ичтимаи
груктурларын, чоғрафи әразиләрин дәјишилмәси илә
әрәбәр, әдәбијјат вә мәдәнијјәтдә дә көстәјирди. Буна көрә дә
IX-XX әср Азәрбајҗан әдәбијјатынын бир чох поетик
үсусијјәтләри классик Шәрг әдәбијјаты илә бәрәбәр, һәм дә
әрблә әлағәләринин изаһы илә ачығлана биләр.

Рус вә Авропа драматуркијасы һагда верилән мә'луматлар һә-
ә М.Ф.Ахундовдан башласа да, онун илк нүмунәләринин Азәр-
ајҗан дилинә тәрчүмәси XIX әсрин сонларына аиддир (89,201).

XIX әсрин ахырындан башланан бу просес XX әсрин әввәл-

ләрində даһа да инкишаф етдирилди. «Ничат» чөмијјетинин дүнја мәдәнијјетинин өјрәнилмәсинә вә тәблиғинә олан мејли илә әлағадар оларағ ардычыл шәкилдә Рус вә Авропа драматургларынын әсәрләри Азәрбајҗан дилинә тәрчүмә едилир вә тамашаја гојулурду. «Һәјат» гәзети вә «Фүјүзат» журналы, дикәр мәтбуат органлары халгын тәрәғтиси вә дүнјаны танымасы үчүн өз сәһифәләриндә тәрчүмә әсәрләринә, хариҗи әдәбијјат һағтында мәғаләләрә кениш јер верирди.

Јенә дә бизим үчүн гијмәтли мәнбә олан Г. Мәммәдлинин «Азәрбајҗан театрынын салнамәси» китабындан көрүрүк ки, XX әсрин илк онилликләриндә (1906-чы илдән башлајарағ, бу просес даһа кениш үс'әт алмышдыр) Гоголун «Мүфәттиш» комедијасы 6, «Евләнмәк» 3, «Өлү чанлар» 1, Шиллерин «Ғаҗаглар» 8, Һ. Һејненин «Әлмәнсур» 9, Н.Лохманованын «Санкт-Һелен чәзирәсиндә император бөјүк Наполеонун вәфаты» 4, Волтерин «Султан Осман, јахуд Бейтүл-мүгәддәс һөкмдары» 4, Шекспирин «Отелло» 4, Молјерин «Зорән тәбиб» 5, М.Гординин «Иблис» әсәри 1 дәфә тамашаја гојулмушдур (Јухарыда да гејд етмишдик ки, гәзет комплектләринин корланмасы үзүндән Г. Мәммәдлинин салнамәси о дөврүн мәнзәрәсини бүтөвлүклә өкс етдирә билмир).

«Театр сәлнамәси»ндә тәрчүмә олунаҗан драм әсәрләри һағтында да мә'лумат верилир. Һәмин мә'луматлар әсасында өјрәнирик ки, Шекспирин «Јули Сезар», «Һамлет», «Крал Лир», Грибоједовун «Ағылдан бәла», Чирковун «Јәһуди», Лессингин «Мүдриҗ Натан», Л. Толстојун «Елмин мејвәләри», «Кимдир һағлы», Һегенин «Фауст», Чеховун «Ғыз истәмәк», О. Бријонун «Жан», Молјерин «Чәбрән евләнмәк», әсәрләри тәрчүмә олунарағ ја театрларә тәғдим олунаҗан, ја да чап едилмишдир.

О дөврдә Түрк әдәбијјатындан олдуғу кими, Рус вә Авропа драматургијасындан да тәбдилләр едирдиләр. Мисал оларағ јухарыда Н.Вәзиров вә Ә.Һағвердијевин көстәрдијимиз тәбдилләри, А.Һаҗыбәјовун Туркенеҗдән етдији «Пулсузлуг», Һ. Шәрифов вә Завинскинин Пушкинин «Руслан вә Лјүдмила» әсәриндән етдији «Мәһр вә Маһ» А.Сәһһәтин А.Н.Островскидән етдији «Јохуллағ ејиб дејил» тәбдилләрини көстәрә биләрик. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајҗан драматургијасында вә театрында тәбдил бир о гәдәр дә кениш јер тутмамышдыр.

XX әсрин әввәлләриндә сәһифәләриндә әдәбијјат вә театр гәсәләләринә хүсуси јер верән «Һәјат» гәзети Шиллерин «Ғаҗаглар», Ибсенин «Пјер Гунт», В. Сардонун «Капитолијанын муафизәси», Гоголун «Мүфәттиш», Толстојун «Әввәлинчи шәрабы», Сундукјанын «Ахшам сәбри хејир олар», Горкинин «Кү-

нәшин өвладлары» кими пјесләринин сәһнәјә гојулмасы вә тамашасы һаггында ресензијалар чап етмишдир» (15,112). Һәмин гәзетдә һаггында ресензијалар чыхмыш елә тамашалар вар ки, һеч онларын һаггында «Театр салнамә»синдә мә'лумата раст кәлмирик.

О.Бајрамлынын «Һәјат» гәзетиндә әдәбијјат мәсәләләри» диссертасијасындан өјрәнирик ки, гәзет ресензијалар чап етмәклә кифајәтләнмәмиш, јери кәлдикчә тәрчүмә әсәринин өзүнү бүтөвлүкдә охучулара тәгдим етмишдир. Мәсәлән, рус јазычысы Луҳманованын «Напеолонун вәфаты» драмы гәзетдә бүтөв һалда дәрч едилмишдир (15,116).

Бундан башга, о дөврдә мәрбуатда әсәрләри чап олунмајан, ја да аз чап олунан әчнәби драматургларын јарадычылығы һагда мәгаләләрә дә кениш јер верилирди.

Н.Нәриманов «Һәјат» гәзетиндә Ибсенин драматуркијасы һаггында мәгалә јазмыш, онун јарадычылығындакы жанрлардан (комедија вә драма) бәһс етмишдир. О, Ибсенин «ачы һәгигәти һөкүмәтин үзүнә чәсарәтлә сөјләјә билән гәһрәманларыны сәһнәјә кәтирмәји арзулајырды. Онун драматик сәнәткарлығыны да јүксәк гијмәтләндирирди» (15,119).

Ә.Һүсејнзадә «Фүјузат»да «Толстојлут нәдир?» мәгаләсини јазараг XIX әср Рус мөдәнијјәтинин јүксәлиш сәбәләринин маһијјәтини изаһ едирди. О, Авропалыларын мөдәнијјәтини мәнимсәјиб, онларын архасынча сүрүнмәјин јох, өнләринә чыхмагын тәрәфдары иди. Гәрбин габагчыл сәнәткарларынын јарадычылығы илә азербәјҗанлыларын танышлығынын әһәмијјәтини јүксәк гијмәтләндирирди. Ејни заманда, тәсадүфи јох, классик драматургларын әсәрләринин тәрчүмә едилмәси вә сәһнәјә гојулмасынын зәрурилијини ирәли сүрүрдү: «Авропанын ән мәшһур фачиә, һаилә вә мәрһәмә јазанлары Шекспир, Молјер, Шиллер вә Ибсендир. Затән индики һалда дилимизә ән ибтидаи тәрчүмәјә лажиг вә мүнәсиб олан бунларын асарыдыр. Бу асары һәм мәрбуатда, һәм сәһни тамашада ашина олмаға гејрәт етмәлијиз» (35,97).

Авропаја мүнәсибәт мә'насында Һ.Чавидин 25 октябр 1915-чи илдә «Ачыг сөз» гәзетиндә дәрч олунмуш мәгаләси дә мараглыдыр. О, Түрк әдәбијјатынын бир мүддәт өз ән'әнәләриндән узаглашараг каһ Ираны Фирдовси, һафиз вә Хәјҗам кими сәнәткарларындан сонра јаранан өлкүн, көвшәк фәлсәфәсинә, каһ да Авропанын, хүсусән дә Франсанын габагчыл јох, «һоппа, дәјәрсиз, чүрүк» инчәсәнәтинә мејл етмәсини тәнғид едирди. О да габагчыл дүнја мөдәнијјәтини милли ән'әнәләр зәмининдә гәбул етмәјин тәрәфдары иди. Бу мә'нада Рза Төвғиг, Ә.Һамид, Т.Фикрәт кими «милли ән'әнәләри вә дујғулары динләјән» мү-

нун драматургијасында лазым кәлдикдә верилир вә һәмин зан да пролог вә эпилогу әвәз едир. Шекспир һәм дә фәчиәнин, иди мөвзуларын нәзмлә јазылмасы принципини позур. О јери үшдүкчә һәм нәзмдән, һәм дә нәсрдән истифадә едир. Түрк вә Азәрбајҗан драматургијасында олдуғу кими, мүстәгил сүжет хәтинә чеврилмәсә дә, әсас хәтти даһа долғун тәгдим етмәк үчүн лавә шахәләрдән истифадә едир. Азәрбајҗан драматурглары да драматик нөвә Шекспир кими сәрбәст јанашмасајдылар, јә’гин и, милли драматуркимјамызын бу күнкү наилијјәтләринин аранмасы гејри-мүмкүн оларды.

Милли драматургијамызга тиположи чәһәтдән чох јахын олан драматурглар, јухарыда гејд етдијимиз кими, Һәтә вә Шиллердир. Әсрин әввәлләриндә Ә.Һүсејнзадә тәрәфиндән «Фауст»ун тәрчүәси вә һиссә-һиссә чап олунмасы сәјәсиндә Азәрбајҗан зијалылары Һәтенин бу шаһ әсәри илә таныш олмағ имканы әлдә етишдиләр. Һәм дә Рус-Авропа дилләрини билән зијалылар өзләри тәрчүмә олунмадан да әсәри охуја биләрдиләр. Ә.Һүсејнзадәнин «Фауст»а мүрачиәти исә XX әср Азәрбајҗан зијалысынын арағ даирәсини билдирән бир кәстәричи кими гијмәтлидир.

Һәтә өзү Шәрг әдәбијјатына јахындан бәләд олан вә марағ кәстәрән сәнәткар иди. О, бир шаир кими јашынын вә јарадылыгынын камилләшдији илләрдә (1814-1819) «Гәрб-Шәрг диваны»ны јазмышды (2,6).

Волтерин «Фанатизм, јахуд Мәһәммәд пејғәмбәр» адлы Пејғәмбәри «авантюрист вә һиләкәр» кими тәгдим едән әсәриндән онра Авропа әдәбијјатында ислам пејғәмбәри һаггында пјес јазмағ истәјән Һәтә олмушдур. О, Волтердән фәрғли оларағ Мәһәммәди гәһрәман образ кими вермәклә, онун фәчиәсини јаратмағ истәмишдир. Әсәрдән галан бә’зи диалогларда вә мүәллифин ејдләриндә онун пејғәмбәрә бир шәхсијјәт кими јанашмасы вә әрмәт бәсләмәси һисс олунур (53,188).

«Гәрб-Шәрг диваны»нда адыны чәкдији көркәмли Шәрг классикләриндән мә’лум олур ки, о бу поезијанын сирләринә әләд олмагла бәрәбәр, һәм дә рәғбәт бәсләјирди. О, Шәрг поезијасында өз сәләфләринә мүрачиәтлә ишләнән ифадәләрә ујғу сөзләрлә Һәфизә ашағыдакы кими мүрачиәт едир:

...Нолајды, мән дә сәнә бәнзәјјәдим бир гәдәр ...

Кәл сәнинлә көнүлдән Һәмдәм олағ, еј Һәфиз ... (2,7)

Чох күман ки, Һәфизин суфизми, Шәрг поезијасынын чәтинликләрдән кечәрәк аллаһа говушмағ идејасы Һәтәјә дә тә’сир етишдир. Мефистофелин јолдан чыхармағы чалышдыгы Фауст әтичәдә онун өзүнү јолдан чыхарарағ тәбиәтин сирләринә јијәнир, елм вә билијини артырыр. Идракы артан Фаустун руһу

бирда Мефистофелə җəх, танрыҗа говушур. Дүнҗа əдəбијјатында тамаҗа чалышпан инсан вə Мефистофел, Лјуссефер, Демон, Ибс мүнəсибəтлəри бəдиий җарадычылыкта ифадəсинə кəрə һəнин бəдиий һəлли үсүлүндəн аз бəһрəлөнмəмишидир. Һ.Чавидин бəһəчи образлары да һəм классик Шəрг, һəм дə һəтə гəһрəманна ујғун олараҗ сынағлар ғаршысында ғалыр. Сынағлардан кен (Шејх Сəн'ан, Пејғəмбəр) Танрыҗа, кечə билмəјəнсə (Ариф) илсə җахынлашыр.

Үмүмијјəтлə, XX əср Азəрбајҗан драматурҗијасыны дүнҗа əбијјаты илə əлағəлəндирən мөвзулардан бири Иблислə бағлыр. Иблис-Демона аид сүҗет археотиплəринин Шəргдən Гəрбə, рбдən Шəргə кечидини вə инкишаф мəрһəлələрини Ибадоғлу «Һүсəјн Чавидин «Иблис» ғачиəси» (1969), Ə.Исмалов «Дүнҗа романтизм əн'əнələри вə Һүсəјн Чавид» (1983) мографијаларында чəх əһатəли, елми, тарихи вə бəдиий фактлара асланараҗ ишлəдиклəриндən, бурада биз бир даһа һəмин мəсəүзəриндə дајанмырыҗ.

Азəрбајҗан драматурғларынын јүксəк ғијмəтлəндирдији башҗа р алман драматурғу Шиллєр иди. О да һəтə кими Шəрг əдəбијјатына җахындан бəлəd олмуш вə ону јүксəк ғијмəтлəндиршидир. Онун Шəрг əдəбијјаты вə фəклору илə җахындан тапшығыны сүҗетини Н.Кəнчəвинин «Једди кəзəl» дастанын кəтүрдүјү «Турандот» адлы тракикомедијасындан кəрмəк ар. Дикəр тəрəфдən, Шəрг поетикасынын башҗа бир чəһəти образларын мүəллифин идеја рупоруна чеврилмəси» онун драматурҗијасында əсəс јєр тутмуш вə əдəбијјатшүнаслыкта бу хүсийјəт «шиллєрчилик» кими сəчијјəлənмишидир. Образларын мүəллифин идејасыны шəрһ едən узун монологларла чыхыш мəси Түрк тənзимат (Ə.Һамид, Н.Камал) вə Азəрбајҗан маарифчилији (Ə.Һағвердијев Н.Вəзиров, Ч.Чаббарлы драматурҗијанын илк мəрһəлəsi) үчүн əсəс поетика əламəтлəриндən бири иди. Биз «шиллєрчилик» кими сəчијјəлənən бу хүсусийјəтин иллəрə Шəргин тə'сири кими она кəрə изаһ едирик ки, бу классик Шəрг маарифчилијинин əн'əнəви дидактикасындан əлмə бир əн'əнə иди. Она кəрə дə өз кениш давамыны да јəргдə - јени маарифчилкдə даһа кениш шəкилдə тапды.

XX əср Азəрбајҗан тетрынын «Ғачағлар»а хүсуси јєр вермəси р тəрəфдən онун поетик структурундакы Шəргə җахынлығ, ди-тəр тəрəфдən исə һағсызлығлары ғанун формасына салмыш чə-ијјəтдəки инсанларын е'тиразлары илə бағлы иди. Əсəрдə ики и давам едən һадисəлəр ғачағларын һəјат шəраитинə ујғун ола-ғ мұхтəлиф јєрлəрдə - сарајда, мəјханада, Боһемја мешələрин-дə, ғалада, ғəср җахынлығындакы кəнддə баш верир. «Дағылан ти-

иг»да олдугу кими, бурада да дагылачаг ханиманы бајгушун бәд артысы габагчадан хәбәр верир. Амалја өз әһвал-руһијјәсини абир охудугу маһныларла ифадә едир.

Әсәрин һагсызлыға уграмыш гәһрәманы - Карл Моор ганун-ра гаршы үсјан галдырыр. Азәрбајҗан драматукијасында, хүсу-н Ч.Ҷаббарлы јарадыгчылыгында бу чүр үсјанкар гәһрәмәнла-н силсиләси вар (Ајдын, Огтај Елоғлу, Елхан). Бурада харак-рин фачиәсинин әсас сәбәби елә онун сығмамазлыгындадыр. ирл Моор инсан вә ганунлар арасында олан зиддијјәти ашағы-кы кими сәчијјәләндирир: «...Мәнми өз бәдәними мәнкәнәјә ималы, өз ирадәми ганунларла зәнчирләмәлијәм? Ганун гартал-нады илә уча биләнләри белә илбиз кими сүрүнмәјә мәчбур-ир! Ганун бир нәфәр дә олсун бәјүк инсан јетирмәмишдир, бә-к еһтираслар, нәһәнк тәбиәтләр јалһыз азадлыгдан доғур» 25,31).

Драматуркијамызда «ҶаҶаглар»а ән јахын олан әсәр Ч.Ҷаб-рлынын «Огтај Елоғлу» фачиәсидир. Сон сәһнәдә Карл Мо-ролунда сәһнәјә чыхан Огтај да ролуну ојнадығы гәһрәмән-ми өз севкилисини гәтлә јетирир.

Бу ики әсәр сүжет гурулушуна вә конфликтинә көрә дә бир-ринә бәнзәјир. һәм Карлын, һәм дә Огтајын өз шәхси һәјат-рындан башға бир дә дөврлә, заманла бағлы ичтимаи һәјатла-вар. һәр икиси шәхси һәјаты икинчи плана кечирдикләрин-н мәгам дүшән кими шәхси һәјат онлары чәзаландырыр, сан-интигам алыр. Өзүнә мөхсус олан һәр бир шеји халгын, сәһ-нин тәрәггисинә гурбан верән, һеч нәји олмаса да бу амалла шбәхт олачагына инанан Огтај, Фирәнкиз ондан үз чевирән-ми сәһнәдән узаглашыр, сәфилә чеврилир. ҶаҶаг кими өмүр-ән Карл Моор да санки Амалјасыз јашаја билирди, анчаг-јалјаны өлдүрән анда өзүнүн дә сонунун чатдыгыны анлајыр. тај Елоғлу «сәфилләр кралы» олмагдан, ҶаҶаг Моор исә ата-нлыгдан (төрәтдији кұнаһлардан) хилас ола билмир. Карл кү-һларына көрә хошбәхт ола билмәзди. «Огтај Елоғлу»нда исә наһкар Фирәнкиз иди. Карл Франс, Фирәнкизсә Аслан бәј тә-финдән алдадылмышды.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, финалда өз әзизини алчалмаг-и хилас етмәк үчүн гатилә чеврилмәк акты Алман драматурки-ында Шиллердән габаг Лессингин «Емилја Галотти» фачиә-дә верилмишди (6,82). һәммин әсәрдә ата өз гызынын өлүмү-онун чиркаб ичинә дүшмәсиндән шәрәфли һесаб едир. XX әср Азәрбајҗан театрынын Гәрб драматуркијасына мұра-әтиндә бир чәһәт дә дигтәтимизи чәлб едир; Азәрбајҗан дра-гургларыны вә сәнәт адамларыны Гәрблиләрин поетика бахы-

мындан Шөргө жакын олан әсерлери илә бәрабәр, һәм дә гәһрәманлары Шөргән кәтүрүлән әсерләр чәлб едирди. Мәсәлән, Б.Һејненин «Әлмәнсур», Волтерин «Султан Осман, јахуд Бейтүлмүгәддәс һөкмдары», Шекспириң «Отеллио» фачиәси дөфәләрлә тамашаја гојулан вә марагла гаршыланан әсерләр иди.

Дүнја әдәбијатындан елә нүмүнәләр вар ки, онлардан XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанлы драматургларын таныш олуб-олмамасы һагда әлимиздә факт јохдур. Лакин там тәсадүфән драматургларын истифадә етдији бәдии үсуллара кәрә бир-биринә жакын олан әсерләрлә дә растлашырыг. Мәсәлән Интибаһ әдәбијатынын көркәмли нүмајәндәси, 40 илдән чох драматуржи јарадычылыгла мәшғул олан Лопе де Веганың «Валенсија диванәләри» һагсызлыгдан вә сәһвән бир јерә јығылмыш дәлиләрә кәрә Ч.Мәммәдгулузадәнин «Дәли јығынчағы»на, «дәлиләр» өз һәркәтинә кәрә «Әр» комедијасына бәнзәјир.

XX әсрдә Азәрбајчан әдәбијаты XIX әср кими классик ирсә малик олан Рус мәдәнијәти илә дә бирбаша әлагәләрә малик иди. Русијаның XIX әсринин әзәмәти бир тәрәфдән Пјотр дөврүндән башланан Авропа ән'әнәләриндә, дикәр тәрәфдән исә башга халқларын әразиси һесабына кенишләнән чоғрафијалары сәјәсиндә онларла кирдикләри әлагәдә иди. Ејни заманда, XIX әсрдә Русија өзүнү һаким бир дөвләт кими һисс етдијиндән, сөзсүз ки, онун сәнәткарларында да башгаларынын әсарәтиндән азад бир руһ һаким иди.

Мүхтәлиф сәбәбләрдән XIX әср азәрбајчан драматургларының һәр биринин тәләји мүәјјән дәрәчәдә Русија илә бағлы иди. М.Ф.Ахундов Рус дөвләтинин рүтбә саһиби, Н.Вәзиров, Ә.Һагвердијев, Н.Нәриманов исә али тәһсилләрини Русијада алмыш зијалылар иди. Буна бахмајараг һәмин драматурглар Русијадан даһа чох Авропаја мејл едирдиләр.

Азәрбајчанда олдуғу кими Русијада да драматуркијада милли руһ һаким олдуғдан сонра драматик нөвүн әсил уғурлары мејда-на чыхды. Бу мә'нада тәдгигатчылар әсил «рус милли театры»ның јаранмасыны Островскиниң ады илә әлагәләндирирләр. Бизим милли драматуркијада да даһа чох Островски вә Гогола рәғбәт һисс олунур.

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан театрында ән чох әсерләри тамашаја гојулан рус драматургу Гогол олмушдур («Мүфәттиш», «Евләнмә» «Өлү чанлар»). Гоголун «Мүфәттиш» вә Ч.Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» әсәринин сүжет структурунда олан бәнзәрлик, демәк олар ки, «Өлүләр» һагда јазан бүтүн әдәбијатшүнаслар тәрәфиндән гејд едилмишдир. Сөзсүз ки, Ч.Мәммәдгулузадәнин бәнзәрсиз дүһасы онун кимисә тәглид етмәјә им-

и вермәзди. Лакин һәр икисиндә јаланчы гәһрәманын кеч танмасы гәһрәмандан даһа чох дахил олдуғлары мүһити ифша ир.

XIX әсрин башланғычыннан тәркибиндә олса да, Азәрбајчан Русија илә мәдәни әлағәләринин фәал мәрһәләси совет һа-мијјәтинин гәләбәсиндән сонракы дөврә тәсадүф едир.

«Формача милли, мәзмунча социалист» инчәсәнәт јаратмағ, социалист реализминин һекемонлуғуну тәмин етмәк, әдәбијјат дәсиндә партија сијасәти вә дәвләтин һәр шеји там нәзарәт ғында сахламағ чәһдләри бир јердән идарә олуна инчәсәнәт әрләрини мөвзу вә гәһрәманларына көрә бир-биринә чох бән-тирди.

Мөвзу, гәһрәмән вә идеја мәсәләләринә нә гәдәр күчлү пар-ја нәзарәти олса да, Рус әдәбијјаты бирдән-бирә XIX әср нәт ән-әнәләриндән ајрыла билмәзди. Еләчә дә Азәрбајчан әбијјаты, артыг, XX әсрин илк онилликләриндәки јүксәк зир-дән «ресептлә» јазылан әдәбијјат сәвијјәсинә дүшә билмәзди. әр чүр ганунлары, өлчүләри дөзүлмәзлик, фәчиә һесаб едән һрәмәнлар мүәллифи Ч.Чаббарлы нечә ола биләрди ки, бир-н-бирә стандартлара табе олан әсәрләр јаратсын? О чүр әсәр-р анчаг мүәјјән мәрһәләдән сонра, 30-чу илләрин ахырларын- вә ја јарадычылыға јеничә башлајанлар төрәфиндән јазыла би-рди.

20-чи илләрин башланғычында һәлә һ.Чавид «ингилаб гата-лна әјләшмәдијиндән» тәнгид олунурду. Лакин социалист ре-изминин маһијјәти пәрделәјән тәһлил методундан кәнарда бу-үн әдәбијјата јанашанда көрүрүк ки, неч «Совет драматуркија-лын баниси» Ч.Чаббарлы үчүн дә «ингилаб гатарына әјләш-әк» асан мәсәлә дејилимиш.

Совет һакимијјәтинин илк илләриндә јени јарыдычылығ ахта-ышларына башлајан Ч.Чаббарлы әввәлчә символик «Гыз гала-л» поемасыны, сонра исә «Од кәлини» фәчиәсини јазды. Дөв-ә, замана мүнәсибәтин ифадә үсулуну тапан драматург симво-ик гәһрәмәнлы вә символик сүжетли реалист драмлар мүәлли-и олду. Социализм гуручулуғунун - коллективләшмә, сәнајә-ешмә вә мәдәни ингилаб саһәләринин һәр биринә аид гәһрә-ан јарадан Чаббарлы, гәһрәмәнлары илә һәм дә һәмин һадисә-әрә өз јарадычы мүнәсибәтини ифадә едирди ки, бу һагда кө-ән фәсилдә бәһс олуначагдыр.

Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Рус драматуркијасында вахтадәк мөвчуд олмајан эпик драмлар јаранмаға башлады. Бу-үр драмлар артыг XIX әсрин сону, XX әсрин башланғычында-әм түрк, һәм дә Азәрбајчан драматуркијасында мөвчуд иди

(Н.Камал «Чөлаләддин Харәзмшаһ», Ә.Һагвердијев «Аға Мөһөммәд шаһ Гачар», Ч.Чаббарлы «Нәсрәддин шаһ»).

Сосиализмин илк мәрһәләсиндә бүтүн әдәбијјатдан, еләчә дә драматуркијадан ингилаб, мүбаризә вә гәһрәмәнларын монументал-епик тәсвирина кәстәрән әсәрләр тәләб олунурду. Рус әдәбијјатында епик драм ән'әнәләри зәиф олдуғундан, һәм дә әтрафдакы һадисәләри баш вердији анда јарадычылыға кәтирмәк чәтинлијиндән илк мәрһәләдә јени форма тапмағ асан олмады. Бу ахтарышларда каһ фәвгәл'адә гәһрәмәнын симасы габаға чәкилир, халғ исә өлү фона чеврилир, каһ күтләләр бүтүн сәһнәни тутур, шәхсијјәтә јер галмыр, каһ да бәдии үмумиләшдирмәдән узағ тарихи хроникалар јарадылырды ки, бунлардан да һеч бири әдбијјатын уғуру сајыла билмәзди.

Драматуркијада хәјли давам едән бу поетика ахтарышлары, нәһајәт, 20-чи илләрин икинчи јарысында ингилаби вә тарихи гәһрәмәнлығ драмларынын мејдана кәлмәси илә нәтичәләнди.

О дөврлә бүтүн әдәбијјатда, еләчә дә драматуркијада епиклијин јени шәкилдә күчләнмәси рус драматуркијасы әсасында ашағыдакы кими характеризә олунур. «Мә'лумдур ки, јени епосун јаранмасы совет әдәбијјатынын јарандығы илк күндән онун гаршысында бир вәзифә кими дајанды. Ијирминчи илләрдә епиклијә чәһд нәинки дајанды, әксинә, даһа да күчләнди. Анчағ инди о һағлы оларағ јени әсасда - халғын сосиал дифференсасијасынын тәсвири, халғ күтләләринин вә гәһрәмәныннын үзви бирлијинин конкрет таблоларда кәстәрилмәси илә реаллашды» (135,123).

20-чи илләрин ахырларындан башлајағ кәркин драматизми вә епик вүс'әти өзүндә бирләшдирән драматик епослар мејдана кәлди. Билл-Белосерковскинин «Фыртына», К.Тренјевин «Лјубова Јароваја», В.Лавренјевин «Сынығ», В.Ивановун «Зирәһли гатар 14-69», М.Булгаковун «Турбинләрин күнләри», Л.Сейфуллина вә В.Правдухинанын «Виринеја», Вс.Вишневскинин «Никбин фачиә» әсәрләри артығ өз поетикасына көрә ән'әнәви рус драмындан фәргләнирди. Тәнгидчиләр «Фыртына», «Лјубов Јароваја» вә «Зирәһли гатар 14-69» кими гәһрәмәнлығ драмларында композисијанын мүрәккәблијини вә онларда ән'әнәви конфликтин, ваһид сүжет хәттинин олмамасыны кәстәрирдиләр (154,55).

О дөврлә охшар кедишләрин шаһиди олан вә ејни мәркәздән идарә олунан Азәрбајҗан әдәбијјаты да бу үмуми просесдән кәнарда галмырды. Лакин о, рус әдәбијјатындан фәрғли оларағ, Азәрбајҗан вә Түрк драматуркијасындакы мөвҗуд епик ән'әнәчән бәһрәләнәрәк дахили поетик структурна көрә даһа мүкәм-

эл әсәрләр мејдана чыхарды. Бу сәһәдә ән уғурлу нүмунә Чаббарлынын «Од кәлини» фәчиәси олду.

Өз жанры илә Рус әдәбијјатында јаранан драматик епослара ыхын олан «Од кәлини»нин өзүнәмәхсуслуғлары даһа чох иди. драматик инкишаф, характерләрин психоложи аләминә верилән әр, кениш бәдии үмумиләшдирмәләр, кәркин конфликтләр, тахәли сүжетләр бу әсәрләри «Од кәлини» илә бирләшдирән ашлығча хүсусијјәтләрдир. Лакин илк бахышдан онлар арасын-ақы әсаслы фәрг дә ашкар олур. Башлығча фәрг бәһс етдиклә-и мөвзулар арасындадыр. Рус әдәбијјатындан нүмунә кәтирдимиз әсәрләрин һамысынын мөвзусу өз дөврләринин мүасир һә-атындан көтүрүлмүшдүр. Һәмин әсәрләр әсасән социалист ин-илабындан сонрақы дөврдә совет һакимијјәтинин мөһкәмләнмә-и уғрунда кедән мүбаризәләрдән бәһс едир. «Од кәлини»ндә исә әксинә, мүәллиф мүасир идејаларыны чәнләндирмағ үчүн та-ихи гәдимликләрә мұрациәт едир. Тарихиликлә мүасирлији бирләшдирмәк сәнәткарлығында Чаббарлы дүһасынын күчү вә милли әдәбијјатымызын потенциал имканлары үзә чыхыр. Јени бир истилаја мө'руз галмыш халғымызын барышмаз руһуну вә таршылашдығы проблемләри мүасирлик мөвгејиндән һеч бир әсәр «Од кәлини» гәдәр әкс етдирә билмир.

Азәрбајҗан, еләчә дә бир чох халғларын милли әдәбијјатшү-наслығларында бир гәјдә оларағ, һәр һансы бир јазычынын со-сиалист реализминин тәшәккүлүндәки хидмәтләри М.Горкинин јарадычылығы илә мұгајисә олунур. Азәрбајҗан әдәбијјатында М.Горки илә ән чох мұгајисә олуна сәнәткар Ч.Чаббарлыдыр. Лакин идеолокијадан кәнар дөјәрләрлә јанашдығда һәр ики сәнәткарын бир чох һалларда јанлыш гијмәтләндирилмәсинин вә јанлыш истигамәтләрдән бир-биринә јахынлашдырылмасынын шаһиди олур.

Истәр Чаббарлынын совет һакимијјәтиндән әввәлки, истәрсә дә 20-чи илләрдәки јарадычылығынын мүвәффегијјәтләрини Горкијә бәнзәмәкдә көрмәк вә Горкинин дә дүңја әдәбијјаты тарихиндәки хидмәтини социалист реализминин баниси олмасыјла гијмәтләндирмәк һәр ики сәнәткарын бир чох јарадычылығ сир-ләринин јанлыш аңлашылмасына вә ачылмамасына сәбәб олур.

Горки вә она јахын олан дөврдә јашајан Азәрбајҗан сәнәткар-ларыны јалныз јарадычылығ методу истигамәтиндә јох, башга чә-һәтләрдән дә тиположи мұгајисәјә чәлб етмәк олар.

Совет һакимијјәтинин илк илләриндә зијалынын ролунун ки-чилдилмәсинә көрә дөвләтә гаршы бир мүддәт барышмаз мөвге тутан М.Горки сонрақы илләрдә социалист реализминин фәал тәблиғатчысы олмушдур. Социалист реализми методунун прин-

шлери әсасән дәвләт сijasәти вә рәһбәрләрин кәстәришләри лә мүйәһәһәшсә дә, онун нәзәри бахымдан формалашмасында I. Горки мұһым рол ойнамышдыр. «... Сосиалист реализминин вә-ифәси тәкчә мұасир һәјатымызда кечмишин галығларыны тәнд етмәкдән јох, әсас е'тибары илә ингилабын наилијјәтләрин индики заманда тәсдигинә вә сосиалист кәләчәјимизин јүк-әк мәгсәдләрини ишығландырмаға кәмәк етмәкдән ибарәтдир» (42,656), кими фикирлә чыхыш едән драматург бир чох һаллар-а ингилабын наилијјәтләрини кәстәрмәк истәдији һалда, билә-әк вә ја билмәјәрәк ингилабын кәтирдији ачыначағлы һәјатдан, ағынтылардан, интиһарлардан сөз ачырды.

M. Горки шұарвари чыхышлары илә әдәбијјатдан ингилабын аилијјәтләринин тәсдигини тәләб етсә дә, илк нөвбәдә өзү ја-адычылығында буна әмәл едә билмирди.

Фикирләримизи Горкинин драм әсәрләри әсасында изаһ едә иләрик.

Үмумијәтлә, M. Горки драматуркијасы үчүн ағыр мөвзулар, ә'ни һәјатын давам едән әзаблары характерикдир. Әсәрләриндә, драматик һәрәкәт вә кәркинлик сөзүн һәгиги мә'насында дәји-пилмәдә, јердәјишмәдә, инкишафда јох, характерин дахили пси-оложи чарпышмаларында ифадә олунур. Она кәрә дә о һәр сәһ-әдә ремаркаја, һадисәләрин чәрәјан етдији мөканларын тәсви-инә бир о гәдәр дә кениш јер ајырмыр. Әксәр драмларында би-инчи пәрдәдә кениш ремарка-тәғдимат вермәклә кифајәтлә-ир. Инсанларын дахили дүнјалары вә әмәлләри арасында олан лағә вә зиддијјәт ону даһа чох марағлындырыр. Һәмин зиддиј-әтләрә ујғун драматик һәрәкәтә, ону мұшаијәт едән кәдәр, әзаб, ютивләринә кәрә јаадычылығы Ч. Мәммәдгулузадә әсәрләри-ә, системли шәкилдә јер вердији мәрһәмәтин илаһи вә бөшпәри драматизминә кәрә Һ. Чавид драматуркијасы илә мұгајисә олуна иләр. Онларын јаадычылығыны тиположи чәһәтдән јахынлаш-ыран бу хүсусијјәтләр јашадығлары дөврүн мүрәккәб характе-индән, инсанлары әзаблара салан мұһарибәләр, сijasи ојунла-ын шаһиди олмаларындан ирәли кәлирди.

«Гоча» пјесиндә әзаб чәкән инсанын мә'нән ејбәчәрләшмәси ә әтраф үчүн дәһшәтли варлыға чевриләрәк «әзаб вируслары» ајмасы, «Сонунчулар»да образларын дахили аләмләри илә јаша-ығлары һәјат арасында олан зиддијјәтдән төрәнән дөзүлмәзлик, әмин дөзүлмәзлијин символу кими мејдана чыхан «кизли ешгин мејвәси», әсәби, шикәст, лакин һағлы Лјубов вә бүтүн образла-ын дөзүмүнүн түкәндији ән кәркин анын драматик тәсвири бу әсәрләри һансыса синфин әдәбијјатына аид етмәјә чәтинлик тө-әдир.

«Зыков»да да һамы Һабаб чҺкыр. БирчҺ нҺфҺр адамлары мҺр-мҺтли олмага чагырыр. ҺсҺрин драматик һҺрҺкҺтиндҺн 'лум олур ки, елҺ мҺрҺмҺтсизлижин, Һабабын агырлыг мҺркҺ-Һммин образда - Павлада чҺмлҺшиб.

ПјесдҺ Зыков (Антипа) хҺјалларыны тҺ'мин едҺ билмҺдији вланы севмҺсинҺ, Михаил һҺр шҺји олдугу кими кҺрҺн, лakin гҺдији хҺјаты гура билмҺјҺн һҺссас характеринҺ, Павла килсҺ-алдыгы тҺ'лимлҺрҺ ујгун данышса да, данышыгыны дармада-н едҺн дахили алҺминҺ кҺрҺ Һабаб чҺкыр.

Өзүнү садҺлөлвҺ вҺ мҺрҺмҺтли кҺстҺрҺн Павла башгалары-н таледи илҺ ојнајанда һеч нҺји гҺсдҺн етмир, садҺчҺ олараг тҺбиҺтинҺ ујгун фҺалијјҺт кҺстҺрир. Нишанлысы Михаил ол-у халда, сөвги-тҺбии Антипаја мејл едир. Антипа гочалыгы вҺ гҺнчлыгы илҺ ону бездирдикдҺн сонра Михаил ону чҺзб едир. јүк бир фачиҺнин ојунчусу олдугуну дҺрк етмэдҺн тез-тез бҺрҺмҺтли олмаг лазымдыр», кҺламыны Һтрафдакылара халладыр. Онун һҺр шҺјдҺ сҺрбҺстлији (кејиндији палтарда да) Һн характери өз истҺклҺриндҺ дҺ сҺрбҺстдир. Драматург бу-ла Һсил вҺ тҺлгин олма характер арасындакы зиддијјҺти кҺс-ҺрҺк ФрејдҺ јахын мөвгедҺн чыхыш едир. ҮмумијјҺтлҺ, XX мин бүтүн инчҺсҺнҺти үчүн инсанын психоложи алҺминҺ ис-амҺтлҺнмҺ Һсас мејллҺрдҺн биридир. Огтај Елоглунун ичти-и хҺјатыјла, шҺхси хҺјаты арасында олан барышмазлыг, Ајды-н «фҺлсҺфҺси» илҺ һисслҺри арасындакы учурум, Арифин бҺ-ријјҺтин вҺһшиликлҺриндҺн гачдыгы халда Һн вҺһши һҺрҺ-лҺрҺ јол вермҺси, мҺһббҺти һҺр шҺјдҺн јүксҺк мҺтлҺндирмҺсинҺ бахмајараг гардаш гатили олмасы, ИскҺндҺ-и кҺфлиликлҺ јашадыгы өлүлҺр чҺмијјҺтинҺ јахынлашдыгы да, дахили ајыглыгына кҺрҺ мҺ'нҺн фачиҺ јашамасы вҺ с. бу-мисал ола билҺр.

Бу һеч дҺ Фрејдин тҺ'сири илҺ јох, Фрејдин өзүнү дҺ психоа-изҺ кҺтириб чыхаран тарихи мҺрҺлҺ илҺ ҺлагҺли бир про-цир. Артыг XIX Һсрин сону белҺ бир үмуми идеја кенишлҺн-дҺ иди ки, јалныз тҺ'лимлҺрлҺ инсан характерини јаратмаг ии-мүмкүндүр. Бу идеја маарифчилик сҺлтҺнҺтинин сон даја-гыны дармадагын етмӘкдҺ иди. БелҺ бир вахтда инсанларын атына нҺзарҺт вҺ програмларын, сҺрт ганунларын вҺ тҺ'лим-ин тҺтбигинҺ Һсасланан социализм вҺ фашизм мејдана чы-). һҺр икиси инсан психолокијасынын ејбҺчҺрлҺшмҺсинҺ вҺ ерпретасија јолу илҺ јаранан мҺ'нҺви шикҺстлијҺ хидмҺт рди. Социализмин вердији ширин вҺ'длҺрлҺ бҺрабҺр, инсан-ы дҺјишдирмҺјҺ олан мејли, Һтрафда тҺрҺнҺн диктатура фҺ-этлҺри, өлүм вҺ гырғынлар она гаршы һеч дҺ саф вҺ бир-

ә'налы чаваб реаксиясы жаратмыр. Бу исә Совет мәрһәләсинин зүнәхас чәһәтләриндән бирини - әксәр вахт сөzlә әмәлин, нә-әријјә илә практиканын ујғунсузлуғуну формалашдырыр. Елә бу әһәтә мұвафиг олаң тенденсиялы жарадычылығ методу-ссиалист реализми формалашыр вә онун өлчүләри совет сәнә-индә әсас дәрәләр кими гәбул едилір, һәр һансы бир әсәрин әнәткарлығ бахымындан гијмәти мөһз бу метода ујғун олуб-ол-амасы илә мұәјјәнләшдирилір.

Горкинин бөјүклүјүнү «Сосиалист реализминин баниси» ол-агда көрән совет әдәбијјатшүнаслығы онун сосиалистсиз ре-аист, ингилабсыз романтик ола биләчәјини е'тираф етмәкдә чә-инлик чәкирди. XIX әср реализминин давамчысы олан Горки драматуржи жарадычылығында ингилабчыларын һагсызлығла-ршы е'тиразына гошулмагла јанашы, ингилбын амансызлығы-ы, төләскәнлијини, төрәтдији әзаблары, мұтәхәссис кадрларын артизанларла әвәз олунмасыны, гондарма гәһрәманлар јаратма-л, шүүрларда јаранан чалпашылығы, инилтини көрүү вә јара-чылығында әкс етдирилди. Белә мұрәккәб бир просеси драма-уржи јолла ифадә едәндә она ујғун композисија елментләри дө-шпырды. Бу заман о драматик нөвүн ән'әнәви төләбләринә сәр-әст вә жарадычы мұнасибәт бәсләјәрәк финал һәллинин јени-р нөвүнүн драматуркијада даһа да мөһкәмләnmәсинә, жарады-ылығ үсулуна чеврилмәсинә дө наил олурду. Бу композисијада-дисәләри битирмәдән финал јаратмағ сәнәткарлығы иди ки,-дан М.Горкидән әввәл Азәрбајҗан әдәбијјатында Ч.Мәммәдгу-зәдә «Өлүләр»дә истифадә етмишди. Бу үсул, әслинә галса, јә-ә дө XX әсрин јаратдығы психоложи сәвијјә илә бағлы иди. хучу илә психоложи әләгә јарадан мұеллиф финалы онун әгли-әтичәсинин һөкмүнә бурахырды.

М.Горки бу васитәдән мөһз сосиализм гуручулуғу вә ингила-л просесә һәср етдији драмларында истифадә едир. «Сомов вә-шгалары» (1931), «Јегор Булычов вә башгалары» (1932), «Дос-гаев вә башгалары» (1932), «Васса Железнова» (1935) драмла-нда композисијаны битирмир, ачығ сахлајыр, һадисәләр давам-дији јердә драм битир. Нәтичәси мө'лум олмајан бир ишә о,-арифчилијин шәрти финалларыны кәтирмир. Һәтта «Васса-елезнова»да һадисәләр битән вахт о мөгсәдли сурәтдә әләвә,-вамәтдиричи диалог салыр.

Сон илләрә гәдәр Горки, Мајаковски, Ч.Чаббарлы кими јара-чылығлары кечид дөврүнә дүшән јазычылары јалныз сосиа-ист реализми гәлибләри илә өјрәнмәк онларын бир чох сәнәт-рлығ тапынтыларынын дүзкүн гијмәтләндирилмәсинә имкан-рмәјиб. Лакин әдәбијјата идеолокија нәзәријјәләри вә тәбли-

җат вәситәси кими јох, мәһз бәдии јарадычылыг нүмүнәси кими јанашдыгда, онда шифрәләнмиш информәсијалары ачдыгда онун јалныз тәблиғата вә мәддаһчылыға һәср едилмәмәсинин шаһиди олурут.

Бу мө'нада классик Шәргин гәдим дөврлөрдән ариф охучу үн-
ванына јазмаг дәби 20-30-чу иллөрдә Б.Чавид,
Ч.Мәммәдгулузадә вә Ч.Чаббарлы јарадычылыгында даһа да ин-
кишаф етдирилөрөк әдәбијатымызы форма вә мө'на мүнәсибә-
тиндә јени поетика тапынтылары илә зәнкинләшдирди.

II ФӘСИЛ

ДРАМАТИК НӨВҮН ӘСАС КОМПОНЕНТЛӘРИНИН СТРУКТУР ТӘШКИЛИ

II.1. МҮӘЛЛИФ КОНСЕПСИЯСЫ ВӘ ОБРАЗ

XX әср дүнја әдәбијатында, еләчә дә Азәрбајҗан драматурҗијасында баш верән јениликләр, јә'ни мүәллиф консепсијасынын бәдии әсәр вә онун структуру үчүн әсас олмасы јалныз заһири мәзмун ґатыны јох, бүтөв структуру ачмағын вачиблијини шәртләндирир. Чүнки јени әсрдә драматурҗ бир чох һалларда чатдырмаґ истәдији идејаны, јалныз тәһкијәјә чевирилә биләчәк мәзмунда ифадә етмир. Онун ән'әнәви компонентләрә, драматик һәрәкәтә јени мүнәсибәти јени типли бәдии моделләрин јаранмасыјла нәтичәләнир.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, XIX әсрин сону, XX әсрин башланғычында тәбиәт елмләриндәки јени кәшфләр инсан фантазијасынын һүдудларыны даһа да јенишләндириди. Дәгиг елмләрин мүхтәлиф структурларын ґанунаујґунлуғуна әсасланан наилијјәтләри һуманитар саһәләрдә дә конкрет, ејни заманда, мүрәккәб структурлара мејл јаратды. Бу бә'зи һалларда там формалист, схемвари шәкилдә мејдана чыхса да, сәнәткарын дүнјаја вә тарихә бахышынын бәдии моделләрини јарадан мүкәммәл әсәрләрин јаранмасына да сәбәб олду.

Әсас тәдгигат объектимиз XX әср Азәрбајҗан драматурҗијасы олдуғундан бу мәрһәләдә драматик нөвүн ән'әнәви композисија элементләри илә бәрәбәр вә ондан даһа да чох һәмин дөврдә бу әдәби нөвдә әмәлә кәлән кејфијјәт дәјишикликләриндән вә јениликләриндән бәһс едәчәјик.

Инчәсәнәти сәнәткарла тамашачы, охучу, динләјичи арасында әләґә, үнсijјәт васитәси һесаб едән тәдгигатчылар, дилдәки сөзләр кими әсәрдәки ишарәләрин дә мүәјјән ґанунаујґунлуғла әләґәдә олмасы вә һәмин әләґәнин дә һәр һансы структура малик олмасы идејасыны әсасландырырлар.

Структур методла бәдии әсәрин әсил маһијјәтинин үзә чыхарылмасынын тәрәфдары олан тәдгигатчылар бир чох һалларда естетик фикирдә әсрләрчә давам етмиш анлајышлара да јени мөвгедән јанашырлар. Мәсәлән, инкилис алыми Ч.Елс драматик нөвүн бүгүн компонентләрини онун структуруна дахил етмәклә бәрәбәр, Аристотелдән башлајараґ истифадә олуна катарсис анлајышыны да композисијанын элементләриндән бири кими ґә-

л едир (127,51). Елсин бу јанашмасы мубаһисәли олдуғу гәдәр чәлбедичидир. Мубаһисәлидир она көрә ки, катарсис јалһыз әрә аид олмајыб, әсәрлә тамашачы арасындакы әлагәдән төрә. Чәлбедичидир она көрә ки, мұәллиф әсәрин структуруну вчуд ән'әнәви мәтн өлчүләри илә мәһдудлашдырмыр.

Бу чүр јанашма онунла әлагәдардыр ки, бәдии әсәрин тәһлиндә онун мәтни әсас олмагла бәрәбәр, мәтнлә әлагәдә олан вә әсән мәтндахилии элементләрин системли әлагәсиндән төрәнән тндәнкәнар һадисәләр дә структура дахил едилир.

Катарсис әсас композисија элементләрин поетик структурун төрәјән етик нәтичәдир. Она көрә дә композисијада ајрыча р катарсис елементи ајрмаг чәтиндир.

Јери дүшмүшкән ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бәдии мәт-информасија дашыјычысы кими јанашпан структуралистләр, ни заманда ону гәбул едәни, охучу гаврамасыны, адресаты да зәрдән гачырмырлар. Белә бир икитәрәфли моделин формашмасында исә јенә дә тәбиәт елмләринә аид көшфләрдән бинин - Павловун биринчи вә икинчи сигнал системләрини, әрти рефлекс ганунаујғунлуғуну көшф етмәсинин мұһүм ролу мушдур.

Һуманитар елм саһәләриндә структур јанашманын әсас методрдан биринә чеврилмәсиндә һәм дә Исвеч дилчиси Фердинанд Сөссүрүн хидмәтләри әвәзсиздир. Чүнки илк дәфә олараг о, илә нитги фәргләндириши, дили ишарәләр системи кими көрмүш, синхроник вә диахроник дилчилик саһәләрини әјјәнләшдирәрәк онлары бир-бири илә мұгајисә етмишдир (3,32).

Структурал поетиканын инкишафында бөјүк хидмәти олмуш олмогоров вә онун давамчылары бәдии дилдәки мә'на тутумудикәр үнсийјәт васитәләриндән фәргләндирән әсас чәһәтләр тгында дәјәрли фикирләр ирәли сүрмүшләр. Колмогорова кө-поетик дилдә энтропија (H) өзүндә ики кәмијјәти (тутуму) рләшдирир - фикрин тутумуну тә'јин едән вә мәтндә топлан-иш информасијанын әсасы олан H_1 вә мәтндән мұхтәлиф үсул-рла охучуја верилән вә еластики характерли информасија - h_2 . у заман H_2 поетик информасија мәнбәји олур. Демәли, Коло-горова көрә бәдии мәтнин дили $H=H_1+h_2$ дүстуру илә ифадә уна биләр. (148,40)

Колмогоровун идејасыны инкишаф етдирән Ј.М.Лотман сә-ткар вә охучу арасындакы мұнасибәтдә һәмин дүстурун мұхтә-ф вариантларынын јаранмасы еһтималыны ирәли сүрүр вә ун дөрд мүмкүн формасыны үмумиләшдирир. Бу заман Лотман у әсас көтүрүр ки, бәдии әсәрин (мәтнин) һеч дә һәмишә вер-

дији информасија олдугу кими анлашылмыр, онун анлашылмасы жазычы вѳ охучу арасындакы ѳлагѳдѳн асылы олдугундан бу мѳх-тѳлиф шѳкиллѳрдѳ мѳйдана чыха билѳр. Мѳтн бир субъект тѳрѳ-финдѳн јаранса да, онун мѳнимсѳнилмѳси ики субъектдѳн асылы-дыр. Ону да нѳзѳрѳ алмаг лазымдыр ки, биринчи тѳрѳф бир нѳ-фѳрдѳн ибарѳтдир. Икинчи тѳрѳфин чохлугуна кѳрѳ бѳдии мѳтн бир чѳр јох, бир нечѳ чѳр мѳнимсѳнилѳ билѳр. Бунлары нѳзѳрѳ алан Лотман ашагыдакы 4 ѳсас ситуасијаны тѳ'јин едир:

I ситуасија. Мѳѳллиф $H = h_2 + h_2$, охучу исѳ $H = h_1 + h_1$ мѳвге-јиндѳ олур. Јѳ'ни адресат (охучу вѳ тѳнгидчи) бѳдии ѳсѳри мѳз-муна вѳ бѳдии ѳсуллары ајырараг бѳдии мѳтндѳки гејри-бѳдии информасијаны даја јѳксѳк гијмѳтлѳндирир. ѳслиндѳ исѳ мѳѳ-лиф ѳз мѳгсѳдини бѳдии информасијаларла чатдырыр.

II ситуасија. Јазычы вѳ охучу мѳвгеји ѳст-ѳстѳ дѳшѳр. Ѓѳр акиси $H = h_2 + h_2$ мѳвгејиндѳдир вѳ бѳдии информасијаны јѳксѳк гијмѳтлѳндирирлѳр.

III ситуасија. Јѳнѳ дѳ мѳѳллиф вѳ охучу мѳвгеји бѳрабѳрдир. Јакин бу дѳфѳки бѳрабѳрлик $H = h_1 + h_1$ сѳвијјѳсиндѳдир. Јазычы јѳгигѳг фактларыны тѳсвир едѳрѳк охучуја чатдырмаг истѳјир, охучу да ону олдугу кими гѳбул едир.

IV ситуасија. Јѳнѳ дѳ јазычы вѳ охучу мѳвгеји бир-бириндѳн бѳрглѳнир. Бурада биринчи ситуасијанын ѳксинѳ ѳадисѳ баш ве-ир. Мѳѳллиф $H = h_1 + h_1$, охучу исѳ $H = h_2 + h_2$ мѳвгејиндѳ олур. Ју заман ѳ баш верир ки, јазычы ѳз ѳсѳринѳ ѳѳјати сѳнѳд кими ѳахыр, ѳѳгиги фактлардан сѳз ачыр, бѳдии ѳѳвал-руѳијјѳли оху-у исѳ она башга чѳр јанашыр (148,42).

Лотман мѳѳјѳнлѳшидридији бу дѳрд ситуасијадан икинчисинѳ Интибаѳ дѳврѳну аид едир. Бѳзим классик Шѳрг мѳдѳнијјѳтинин ѳтѳн мѳрѳѳлѳлѳриндѳ икинчи ситуасија апарычы рол ѳјнамышѳ ѳ Интибаѳ ѳдѳбијјатынын, елѳчѳ дѳ Гѳрб ѳдѳбијјатынын онракы мѳрѳѳлѳлѳринин Шѳргдѳн гѳбул етдији ѳсас чѳѳѳтлѳр-ѳн бири дѳ бу олмушдур. Лотман кѳстѳрмѳсѳ дѳ, биринчи си-уасија даја чох совет дѳврѳ ѳдѳбијјатшѳнаслыгында ѳзѳ чыхыр. ѳдии ѳсѳрѳ вулгар сосиѳлѳжи методларла јанаshan ѳдѳбијјатшѳ-аслыг ѳксѳр ѳалда онун мѳ'на тутумундакы поетик информаси-ны (h_2 -ни) нѳзѳрѳ алмырды. Бу ѳјгѳнсузлугун бир сѳбѳбкары ѳдгигатчы идисѳ, дикѳр тѳрѳфдѳн мѳѳллиф ѳзѳ иди. Чѳнки со-иализмин гѳлибли нѳзарѳтиндѳн гачан сѳнѳткар даја чох h_2 -јѳ ејл едирди.

Мѳасир ѳдѳбијјатшѳнаслыгын ѳн мѳѳѳм вѳзифѳси реал вѳзиј-ти ајдынлашдырмаг вѳ h_2 -дѳ топланан информасијаны мѳѳјѳн-ѳшидриб охучуја чатдырмагла бѳрабѳр, јазычынын онда јарат-аг истѳдији ѳстетик сѳвијјѳни бѳрпа етмѳкдир. Охучу узун ил-

ердир ки, јазычынын вердији естетик информасија илѳ тѳдгигатчынын сѳрт тѳһлиллѳри арасында чалпашыг вѳзијјѳтдѳдир. акин совет дѳврѳндѳ јаранан ѳдѳбијјатшѳнаслыгын башга бир вѳнѳмѳхсуслугуну да нѳзѳрдѳн гачырмалыг олар. Тѳдгигатчылар ѳксѳр халда ассосиатив методлардан истифадѳ едѳрѳк ир чѳһѳти (ичтимаи гурулушун тѳлѳб етдији) габардараг, икин-ијѳ дигтѳти чѳлб едирлѳр. Бу даха чох 60-чы иллѳрин тѳнгидин-ѳн башлајараг системли шѳкил алыр. Мѳсѳлѳн, Авропа вѳ Цѳрг интибаһыны мѳгајисѳ едѳн тѳдгигатчылар ѳввѳлки хадисѳ-ин (Шѳрг «Интибаһы»нын) гијмѳтини сонракы хадисѳјѳ (Авропа Интибаһына) бѳнзѳмѳсиндѳ кѳрѳрлѳр. Бу нѳтичѳ нѳвбѳти ѳдгигатчы ѳчѳн јени гапы ачмыш олур. Бѳтѳн мѳнзѳрѳнин (ѳв-ѳлки тѳдгигат хесабына) шаһиди олан тѳдгигатчы башга бир нѳ-иѳчѳјѳ кѳлир. Онун гѳнаѳти белѳ олур: Авропа Интибаһы илѳ мѳгајисѳ олунан мѳдѳнијјѳт даха гѳдим олдуғундан вѳ тѳкамѳл росеси нѳтичѳсиндѳ јарандығындан, онун ѳламѳтлѳри сонракы ѳрхѳлѳдѳ интибаһда давам етдијиндѳн о даха бѳјѳк хадисѳдир ѳ Интибаһ ѳлчѳлѳринѳ сығмыр (67). Јахуд да Чавидин «Ибли-ин интигамы» ѳсѳриндѳ социализмин, совет нѳмајѳндѳсинин гѳ-ѳбѳсиндѳн сѳз ачан тѳдгигатчы фашизми ифша едѳрѳк драма-ургун нѳји тѳнгид етмѳк истѳдијини кѳстѳрир. Һѳмин тѳһлили хујан охучу кѳрѳр ки, тѳдгигатчынын елѳ фашизмѳ аид етдији питѳтлѳр, Һѳм дѳ социализмѳ аиддир. Бу дѳфѳ о белѳ бир гѳнаѳ-и ѳсасландырыр ки, «Иблисин интигамы» тѳкчѳ фашизми јѳх, ѳм дѳ социализми ифша едир.

Елѳчѳ дѳ XX ѳср Азѳрбајчан драматуркијасында милли вѳ ди-и тарихимизѳ олан мѳјли мѳнфи хал кими гијмѳтлѳндирѳн тѳд-игатчы, ѳслиндѳ Һѳмин ѳсѳрлѳр халгында мѳлѳмат верѳрѳк, хучуда тамам башга гѳнаѳт јарадыр (89,64-71). Икинчи нѳтичѳ иринчидѳн фѳргли олса да, тѳдгигатчы кѳлдији гѳнаѳтѳ кѳрѳ иринчијѳ борчлудур. Елѳчѳ дѳ XX ѳср драматуркијасынын бир ох поетик кѳјфијјѳтлѳринин тѳдгигиндѳ кѳлдијимиз фѳргли нѳ-иѳчѳлѳр ѳввѳлкилѳри инкар етсѳ дѳ, ојнадыгы ассосиатив рола ѳрѳ фѳргли тѳдгигат мѳѳллифлѳринѳ дѳ миннѳтдарыг.

Бурадан белѳ нѳтичѳјѳ кѳлирик ки, совет ѳдѳбијатшѳнаслыгы ѳсуси бир хадисѳ олдуғундан о бир чох халларда ѳзѳ бѳдии ифа-ѳ ѳзѳнѳмѳхсуслуглары илѳ чыхыш едѳрѳк Лотман схеминѳ сығ-ыр. Буна кѳрѳ дѳ биз бѳдии мѳтнин ѳзѳнѳ даха чох мѳраѳиѳт гѳмѳјин тѳрѳфдарыг.

Истѳнилѳн драматик ѳсѳр ѳчѳн образ (персонаж мѳ'насында) нун ѳн мѳһѳм компонентлѳриндѳн биридир. Она кѳрѳ дѳ XX ѳср Азѳрбајчан драматуркијасынын образлар алѳми вѳ онларын драматик мѳтн дахилиндѳ јѳринѳ јѳтирдији бѳдии функцијанын

ашдырылмасы милли әдәбијјатымызын поэтика сирләринин ылмасында мұһим рол ойнаја биләр.

Бәдии образ мұәллифин бәдии тәфәккүрүнүн абстраксијасын мөһсулудур. Образ дедикдә, мұәллифин өз јарадычы тәфәккүрү илә мұәјјән автоном функција дашыјычысы кими әсәрә дәл етдији һәр һансы предмет, мәнзәрә, һадисә, әшја, инсан вә нәзәрлә тутулур. Лакин, әдәбијјатда бир гәјда олараг, әсасән ычынын јаратдығы инсан сурәтләри образ кими гәбул олунар бу да бир чох һалларда мұәллифин чатдырмаг истәдији информасијанын јанлыш гүјмәтләндирилмәсинә сәбәб олур.

Бу, тәдгигатларда даһа чох һеч бир мұбаһисәјә јер ачмадан, шга тип образларын да мөвчудлуғу һагда мұлаһизә јүрүтмәдән ыныз инсан образларынын тәһлили илә мөшғул олмаг үсулунда үнү көстәрир. Белә һалларда анчаг лирик әсәрләрдән даныркән әшја вә тәбиәтдән икили, бир чох һалларда гәјри-мүәјимә'нада образ кими бәһс едилир. Нәзәри фикирдә јалныз ынын образ ола билмәси, башгаларынын исә инсан образына маға хидмәт едән деталлар вә васитәләр олдуғуну исбат етмәк гәсәдилә апарылан чидди мұбаһисәләрлә дә растлашырыг (33,63).

Бәдии әсәрдә инсаны әсас көтүрүб, онун тәһлили илә мөшғул олмаг ашағыдакы јанашма моделини формалашдырыб: әсас бәдии гәһрәмән, икинчи - онун характерини ачмаға јөнәлдил-ш сурәтләр вә үчүнчү - илк нөвбәдә гәһрәмәнын, сонра исә көр образларын ачылышына јөнәлдилмиш деталлар - тәбиәт, ја, сәс вә с.

Структур јанашма методунда исә үмуми јанашма принципләндән фәргли олараг, әсәрдәки бүтүн образлар информасија тдыран ишарәләр кими көтүрүлүр вә онларын иерархик нистги мұәјјәнләшдирилир.

Инсандан башга әсәрә дахил олан диқәр субъектләрин, еләчә һадисә вә просесләрин образ олуб-олмамасы илк нөвбәдә онрын јеринә јетирдикләри бәдии функција илә бағлыдыр. Әкәр ычынын јаратдығы һәр һансы бир әшја, тәбиәт вә ја һадисә сан образы гәдәр мүстәгил бәдии функција јеринә јетирирсә, һалда бәдии образа чеврилир. Мисал олараг, Ч.Чаббарлынын «Од кәлини» әсәриндәки миначат сәси илә Б.Чавидин «Хәјјам» әриндәки миначат сәсләрини вә јахуд драм әсәрләриндәки сәи - гаибанәләрлә һәр һансы образын дилиндән охунан маһныры мұгајисә едә биләрик. «Од кәлини»ндә Елханла Агшинин р-биринә јанашма мөгамларында гәфилдән әсәрә дахил олуб, лары ајыран миначат, маарифчи драматуркијада һадисәләрә дахилә едиб, онлары гүјмәтләндирән вә ја јекунлашдыран сә-

ји - гаибанəнин көрүнмəз ифачысы ајрыча образ кими көтүрү- билсə дə, Хəјжамын тəгдиматына хидмəт едən вə муғаматла рликдə кəјə јүксəлən миначат сəси символик ишарəдир, об- зларын дилиндən охунан маһнылар исə бəдии ниттин бир пар- сыдыр. Вə јахуд, Ч.Мəммəдгулузадəнин «Дəли јығынчағы»нда имрəлинин əлиндəки шаллаг һər һансы бир гүввəни тəмсил цији үчүн образ, амма һər һансы бир образын əлиндə олан ағач ə ону тамамлајан деталдыр.

Образын јалһыз инсанла əлагəлənэрək дар, мəһдуд мə'нада түрүлмəsi бу саһədə һекел вə Енкелс тə'лимлəринин давамы ə бағлыдыр. Һекел белə бир фикир ирəли сүрүр ки, «образ аб- дјут идејаларын ифадəчисидир вə о өзүндə үмуми вə фəрдинин һдəтини ифадə едир» (140,75). О, инчəсənəтин əсас вəзифəsi- абсалјут идејалары образларла һисс олунан, чатдырылан фор- да ифадə етмəклə көрүрдү. Һекелдəки үмуми вə фəрдинин һдəти идејасыны даһа да инкишаф етдириб, «типик шəраитдə пик характер» принципини ирəли сүрən Енкелсдən (59,425- 7) сонра Марксист тəмајуллу тəдгигатчылары əдəбијатда јал- из характер, типик шəраит вə тип марағландырмаға башлады; Һекелсин принциплəri бəдии əдəбијат үчүн дəјер өлчүсүнə чев- лди. Совет əдəбијатшүнаслығында исə марксист - ленинчи диалектикаја əсасən «ингилаби - диалектик» методлар форма- шды ки, бу да јалһыз дəјишən, ингилаб едən характерлэр вə лары ингилабчыја чевирən шəраит ахтарырды.

Образ һаггында Һекел тə'лиминдəки үмуми вə фəрдинин диа- ктикасыны даһа да габардараг өлчүјə чевирəнлəri һаглы тən- д едən Храпченко јазыр: «Һекелин образлы јарадычылыг нəзə- тјјəsi бəјүк дүнјəви һадисə олан XIX-XX əср бəдии мəдəнијјət юсесини изаһ етмəк имканына малик дəјил. Бу исə тəбиидир. Һэр шejдən əввəl она көрə ки, бу дəвр алман философунун нə- ри дүшүнчəлəринин предмети олмамыш вə ола да билмэзди» (66,47). Тəдгигатчынын бу фикри илə разылашмагла бəрабэр, бу да гејд етмəји лазым билирик ки, əслинə галса, образын өј- ылмэсиндə јанлыш тə'лимлəрин кенишлənмəsi вə јайылмасы ежелдən даһа чох онун үмумини фəрдилəшдириб вəһид шəкли- ə салараг тəгдим етмəк идејасыны габардыб, тəдгигат принци- пнə чевирən нəзəријјəчилərə аиддир ки, онлар да XIX вə XX ырин бəјүк мəдəнијјət һадисəсинин мүасирлəri идилэр. Даһа ырусу, образа мүнасибəтдə Һекел тə'лиминдən даһа чох ону марксист диалектикаја, ингилаби просеслərə јөнəлдəнлэр јан- лыш мөвгə тутмушдулар. Марксист бахышлара əсасланан тəдги- тчылар үчүн образын мүкəммəллији онун тип олуб-олмамасы ингилаби дəјишикликлərə һазырлығы илə өлчүлүрдү. Тип вə

тик шәраит ахтармаға олан алудәлик бир тәрәфдән әсәрин дигр образлар аләмине - әшја, мәнзәрә, сәс, күтлә, һадисә, просәс вә с., башга тәрәфдән исә инсан образларынын дашыдығы гиги бәдии функцияны ајдыналашдырмаг бахымындан хејли неәләр јарадырды.

Үмуминин ваһиддә, фәрдиә ахтарылмасы принципинин әсас разә инсаны чевирмәси Шәрг әдәбијјатынын һеч бир мәрһәсиндә өзүнү доғрултмур. Предметләрә идеал мәзмун верән, бүгүн кайнаты јараданын мәзһәри кими көрән сәнәткар инсана јадыланларын ән камили, ән мүкәммәл мәзһәр кими јанашса да, рафдакылары чансыз, һәрәкәтсиз фон кими гәбул етмир. Она рә дә гаршылыгы просесләр вә саһман вәзијјәтини әкс етдикән онун јаратдығы образлар аләми јалныз инсанла мәһдудшыр.

Ејни заманда, XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә тәбиелмләриндә баш верән јениликләрин шуур вә информасија уктрунда јаратдығы јениликләр, дүнјанын јени сијаси мәнзәси сәнәткар шәхсијјәтинә вә тәфәккүрүнә тәсирсиз галмады. х күчлү информасијанын вә енержинин кичик бир зәррәдә омда) јерләшмәсини кәшф едән тәбиәт елминдән сонра инчә-нәтдә зәррәләр вә деталларла һадисәләри ифадә етмәк мејлиды. Бу просес синфи бөлкү илә тенденсијалашмыш истигадә «кичик адамын» характеринин типик шәраитдә тәгдимиә ифадә олунса да, јени сәнәт координатларыны мүәјјәнләшрән нүмунәләрдә типик характерин типик шәраитдә тәгдими имитивләшди вә сәнәткарлыг бахымындан сөнүк көрүнмәјә плады. Артыг әдәби просесин ирәлијә мејлини әјјәнләшдирән нүмунәләрдә мөвчуд ән'әнәләрдән јени шәдә, дәјишилмиш формада истифадә олунурду. Әввәлләр мүс-тил систем тәшкил едән һадисәләр (мифолокија, фолклор, тәвүф вә с.) јени дөврә поэтик структура дахил олан гатлар клиндә өзүнү көстөрмәјә башлады. Бу структурларда характерла образын әсас кејфијјәти јох, структуртәшкиледичи еле-итләрдән биринә чеврилди. Бу мә'нада јазычы идејасынын сән инсан образы илә ифадәси, әсәрдә характер јаратмаг тәби өз мүтләғлијини итирди. Беләликлә дә, инсан образларыныз инсаны көстөрмәк мәһкумлуғундан да узаглашдырылды. инсанла бәрәбәр, һадисә вә просесләри вә ја онларын нәти-јини ифадә едән бәдии әксетдирмә васитәсинә дә чеврилди. сәл олараг Кафканын, Е.Ионесконун, Ч.Мәммәдгулузадәнин, Таббарлынын, Ч.Ајтматовун, М.Булгаковун бу тип образларыкөстөрмәк олар.

Дүнја әдәбијјатында характер гатына олан мејл модернизмдән

модернизмә кечид дөврүндә бир даһа артды. Бу һәр шејдән әл инсанын фәал ролуну көстөрмәјә чәһд едән, инсана јөнә-һуманист методларда өз ифадәсини тапды. Һуманист метод холожи кенишлик кәтирмәклә бәдии нүмунәләрдә мүјјән газанса да, тәдгигат методу кими өзүнү доғрултмады. Бу усулут һәр шејдән әввәл, мәдәнијјәт тарихинә, хусусән дәрҗә мәдәнијјәтинә јанашмада өзүнү көстәрди. Инсанын күчү-дүнјәви мөвгедән артыран һуманист јанашма Шәрг мәдәниј-индәки мистик тәрәфи көрүнмәз һала салды. Илк бахышда ә елә кәлир ки, бу, Совет әдәбијјатшүнаслығына вә методо-ијасына аид бир һадисәдир. Лакин бизимлә ејни дөврдә геј-социалист вә гејри -гәрб өлкәләриндә дә һәмин просес кет-дә иди. Мисал оларағ, Түрк әдәбијјатшүнаслығында 60-70-чи әрдән башлајыб, 80-чи илләрдә даһа да күчләнән һуманист шмаја әсасән Мөвлана, Һачы Бәкташ Вәли вә Јунус Имрә јаз-чылығына мүнәсибәтдә мистик јох, дүнјәви севкинин габа-верилмәсини әсасландырмаға чалышан мејли көстәрә билә-

Марксист-ленинчи һуманизмин әлавәләри илә Совет һума-г јанашма методу сүн'и ифратчылығла инсан образыны габа-әкмәклә әслиндә образы јох, онда өзүнүн арзу етдији идеја-арашдырды (Мәс: Низаминин әмәкчи инсан образы, Әдә-чәмијјәтиндәки бәрәбәрһүтуғлу шәхсләр, гадын азадлығы тнда мүбаризә Фүзулинин «Падишаһи-мүлк» гит'әсиндәки фи гаршыдурма вә с.). Бүтүн бунлар һәм образын структур-әшкил едән чохгәтлылығы, һәм дә бәдии әсәрдә образ мүх-тфлијини солдуруб бир рәнкә вә бир идејаға табә етдирирди. Мүстәгиллик дөврүндә мәдәнијјәт вә инчәсәнәтә јени бахы-и формалашдығы бир мәрһәләдә образа јанашмада она кә-дан идеја вә әләмәтләр әләвә етмәк јох, образын өзүндә топ-ан информасијаны ачмағ үсуллары инчәсәнәтдә газандығы-нәтичәләрин әсил мәнзәрәсини ајдынлашдыра биләр.

Тәдгигат предметимиз олан XX әср Азәрбајҗан драматуркија-да образ фәрдидән даһа чох күтләнин енержисини өзүндә тајыр вә күтләви просесләри ифа едән образа даһа күчлү јараныр. Образ бә'зән просесләрин кәсишдији нөгтәјә чев-ир, бә'зән дә бир просесин әләмәтләри мүхтәлиф образла-үзәринә пәјланыр. Бу заман аллегориклијин әксинә бәнзәр ти үсул формалашыр. Аллегорияда предметләр вә һејванлар сләрә аид әләмәтләри өз үзәринә көчүрүрдүсә, инди әксинә, с өзүндән даһа чох башгасына аид оланын дашыјычысына иilir. Азәрбајҗан әдәбијјатында бу ән'әнәләрдән һәр бири ашланғычыны ајры-ајрылығда Н.Нәримановун «Надир шаһ»

вə Ə.Һагвердијевин «Пəri Чаду» əсəрлəриндən кəтүрүр. Н.Нəриманов тарихдə чəрəјан едən һадисəлəрин сoсиал функцијасыны ајры-ајры образлара пайлајыр. Ə.Һагвердијев исə инсанын дахилиндə чарпышан гүввəлəri мүхтəлиф инсан образлары васитəsilə сəһнəјə чыхарыр.

Бу əн'əнəлər поетик бахымдан даһа да инкишаф етдирилərək XX əср Азərbайҗан драматуркијасында Һ.Чавид, Ч.Чаббарлы вə Ч.Мəммəдулузадə јарадычылыгында драматуркијанын мүхтəлиф истигамəтлəрини формалашдырар.

Ч.Мəммəдулузадəнин һər бир чохчаларлы образы ејни вахтда мүхтəлиф функцијаларда чыхыш едир. О, бурада реаллыг вə гејри-реаллыгын бирлəшдирилмəsi принципиндən истифадə едərək образлары санки чохчаларлы призмаја чевирир. Реаллыг өзүнү əсər дахилиндə һər бир образын бир фəрд кими конкрет ады, кəјими, талєји илə бағлы һадисəлəрдə кəстəрир. Гејри-реаллыг исə мүəллифин онлары өз тəрəфиндən јаратдыгы хүсуси вəзиј-јəтлəрə салмасы - өлүлəрин дирилмəсинə инам, набəлəd һəкимин дəлиллəri сечə билмəмəsi вə с. кими һалларла үзə чыхыр. Реаллыг вə гејри-реаллыгын əлагəлəндирилмəсиндən јаранан бəдii сənəткарлыг классик Шəрг поезијасындакы мистика вə реаллыгын вəһдети хүсусијјəтлəрини хатырладыр (Фүзулинин «Лејли вə Мəчнун»ундакы реал вə мистик гатын говшагы кими).

Образларын шəхслəri јох, универсаллашараг просеслəri ифадə етмəsi Ч.Чаббарлы јарадычылыгында конкрет просеслər шəклиндə өзүнү кəстəрир. Мəсələn, Алмаз, Јашар, Күлсабаһ шəхс образларындан даһа чох сoсиализмин 20-30-чу иллəрдəки инкишаф хүсусијјəтлəринин дашыјычылары кими јарадылыр.

Чавид һəм дахили еһтираслары, һəм дə чəмијјəтдə кедən просеслəri образлашдырыр. О, универсаллашма вə пайлама принциплəринин һər икисиндən истифадə едир. Мəсələn: «Иблис»дə метаморфозаларла сəһнəјə чыхан Иблис, ејни заманда, өз јүкүнү Ариф, Елхан, Ихтијар вə диқər образлар арасында пайлајыр.

Азərbайҗан драматуркијасы XX əсрдə мүхтəлиф тишли образларын зənкинлији илə əн јүксək зирвəјə чатыр. Бурада һəјати, гез көрүнən образларла бəрəбər, һəјати вə мүəллифин фəлсəфи бахышларыны өзүндə бирлəшдирмиш символик образлара, фəлсəфи-психоложи мə'на ифадə едən шəрти образлара, метаморфозаја уғрамыш (шикəстлијə, хəстəлијə доғру) чəмијјəтə ујғун метаморфозада олан образлара кениш јер верилир. Ејни заманда, бə'зи һалларда образларын əн'əнəви тамлыгы принципи XX əср драматуркијасында јарадычы јолла позулараг јени бəдii функцијаја хидмəт едир; образ бə'зən дуал маһијјəт ифадə едир, бə'зən дə бир там фикир мүхтəлиф образларын нитг вə һəрəkəт-

ндәки ајры-ајры ишарәләрин системиндән төрәјир. Әлдијимиз бу үмуми гәнаәтләри XX әср Азәрбајчан драматуркијасынын өзү әсасландырыр. Бу драматуркијада символик виларын бүтөв бир силсиләси мөвчуддур. Милли әдәбијјатында әсрләрчә давам едән символик ән'әнәләр XX әсрин мүәб моделиндә һазыр тәчрүбәдән јени формада истифадә етүчүн шәраит јаратды. Бу заман Һ.Чавид классик әдәбијјатын символларындан јени мә'нада истифадә етмәјә мејл көсәклә бәрәбәр, јени символлар да јарадырды. Ч.Мәммәдгулов Ч.Чаббарлыда исә даһа чох јени символлар јаратмаг ма-мүшәһидә олунур. Һәр үч сәнәткарын истифадә етдији сим-к вәситәләр ичәрисиндә символик образлар мүһүм јер ту-

символик образ јаратмаг Ч.Чаббарлы драматуркијасынын ыҗа характерик кејфијјәти олдуғундан онун јарадычылығы ында XX әср Азәрбајчан драматуркијасынын бир чох өзүнә-услугларынын изаһы мүмкүндүр.

Илк дөвр јарадычылығында даһа чох поезијасында јер верди-символика драматуркијасында образлара әлавә тамлыг кәти-деталларда өзүнү көстәрир («Солғун чичәкләр»дә Саранын кләри кими). Ч.Чаббарлы илк дөфә персонаж мә'насында ылык образдан «Гыз гала»сы поемасында истифадә едир. драматуркијасына аид олмаса да, онун драматуржи образлары-бир чоху үчүн илк тәчрүбә ролу ојнамасыны нәзәрә алараг сәр үзәриндә ајрыҗа дајанмағы лазым билирик. Совет һаки-әтинин илк илләриндә дөврә вә замана мүнәсибәтини ифадә к истәјән мүәллиф јарадычылыг ахтарышларына башлајыр әгсәдинә наил олур.

Поеманын мәзмуну «тоҗа бир пир»ин сөјләдији әфсанә үзә-дә гурулмушдур. Романтизм әдәбијјатына мүвафиг олараг әф-нин гејри-ади мәзмуну вар: Ата (Гантемир) гызына (Дурнаја) е'лан едир, гыз атасынын еһтирасларыны сөндүрмәјә вахт-маг мәгсәдилә ондан гала тикдирмәји хаһиш едир, гыз гала-сон учуна мә'нәви паклығын зирвәси, ата һәр шејә чатмаг-расынын ахырынчы нөгтәси кими галхыр. Гыз сонсуз ке-ликләрә говушараг мәһв олур, атанынса ондан сонракы-гум вәзијјәтини тәсвир етмәјә мүәллиф еһтијаҗ дујмур.

Әзаблар ичиндә романтик поетиклик кәсб етмиш көзәл Дур-ара гәлбли Гантемирә тәслим олмур. «Көз јашларындан зөвг-» романтик гәһрәман «вәһши бәшәрдән» баш көтүрүб га-раһатлығы ајын шәфәгләринин әкс олундуғу суларда тапыр. «Гыз галасы» поемасынын тәдигатында зиддијјәтли фикир-мөвчуддур. Онун јүксәк ше'ријјәтиндән, мисилсиз поезија

нүмунәси олмасындан бәһс едилсә дә, поеманын өзүнәмәхсус гәкрарсыз поетик системи, ифадә етдији идеја-мәзмун тәһлил предметиндән кәнарда галмышдыр. Поеманын бүтөвлүкдә идеја-бәдии кејфијјәтләри јох, онун сүжетинин әсасында дуран әфсанәнин мәзмуну тәдигатчылары даһа чох чәлб етмиш вә фикирләр дә онун әтрафында чәмләшмишдир. Халгымызын милли адәт-ән'әнәләринә ујғун кәлмәјән бу әфсанәјә көрә бә'зиләри мүүллифи кұнаһландырмыш, бир груп тәдигатчылар исә әфсанәнин мәзмунундакы гејри-адилији романтизм идејаларына ујғун-туг кими сәчијјәләндирәрәк она һагт газандырмышлар.

Ән писи одур ки, әсәрә сәнәт дәјәрләриндән кәнар јанашанлар, һәтта онун мәзмунунда «милли гәбаһәт» дә көрмүшләр.

«... Бир мәсәләни гејд едәк ки, Ч.Чаббарлы «Гыз галасы» поемасыны 1923-чү илләрдә јазаркән, онун 24-25 јашы вар иди. Көрүнүр, әфсанәдәки дәрин лиризм, кәркин драматизм кәнч Ч.Чаббарлыны мутәсир етмишдир. Бу поэма әсасында јазылмыш «Гыз галасы» балети дә истәр-истәмәз һәмин бәднам рәвәтә әсасланмалы олмушдур.

... «Гыз галасы» поемасы, һеч шүбһәсиз, өз мүүллифинин әдәби шөһрәтинә көрә бу милли гәбаһәт үчүн јумшаг десәк, мезәмләт вә ичтимаи тәнгиidlән кәнарда галмышдыр» (98,123).

Поеманы ән јүксәк гијмәтләндирән исә проф. Ч.Абдуллајев олмушдур. О јазыр: «Гыз галасы» поемасы Ч.Чаббарлы поезијаынын тачы һесаб олунмалыдыр. Тәкчә бу әсәринә көрә ону үнјанын ән бөјүк шаирләри сијаһысына дахил етмәк олар. Поемадакы јүксәк ше'ријјәт, әлван романтик бојалар, дилин рәван ә аһәнкдарлығы ајрыча тәдигатта мөһтачдыр» (1,11).

Поеманын өз мәтни илә јахын танышлыгдан сонра белә гәләтә кәлирик ки, «Гыз галасы» һагтында әдәбијјатшүнаслыгдараһан «зиддијјәтли фикирләрин әсас сәбәби елә онун «јүксәк ге'ријјәти»нин вә «әлван романтик бојалары»нын ачылымамасы лә бағлыдыр.

Ијирми бир парчадан ибарәт олан бу поеманын епилог характери дашыјан илк беш парчасы вә 21-чи парча индијәдәк әдәбијјатшүнасларын нәзәриндән кәнарда галмыш вә беләликлә дә оеманын тәһлилиндә гирылыг јаранмышдыр. Онлар поемадан аһа чох әфсанә илә мәшғул олдугларындан, поеманын да тәһилинә әфсанәнин башладығы јердән башламышлар.

Адыны чәкдијимиз илк беш парчада галанын јарандығы вә һәсәләрин баш вердији тарихи дөврләрә ајдын ишарәләр вар. Мүүллиф галаны шәхсләндирәрәк јазыр:

Унудулмушмудур, она дарылар?

Әски Елханиләр чағынмы анар? (110,199)

Тарихдән мә'лумдур ки, бешинчи монгол улусу - һулакиләрин кимијјәти заманы бу дәвләтин һөкмдарлары Елхан рүтбәси да-
ијырдылар. Демәли, Чаббарлы галанын Елханиләрин вахтын-
н мөвчуд олмасы фикрини ирәли сүрмүшдүр.

Һадисәләр исә гала тикиләндән сонраја тәсадүф едир:

Алты жүз ил гәдәр әввәлләрдә,

Бу бинаја јахын дуран јердә

Бакынын саһилүстү бир кечәси,

Чан севән бир көзәл мајис кечәси... (110,200).

Артыг «алты жүз ил гәдәр әввәл Елханиләр јаваш-јаваш өз
һ-чәлалларыны итирир, Чобаниләрин мүвәтгәти феодал һаки-
јјәтләриндән сонра Азәрбајҗан да дахил олмагла кениш бир
азини Тејмур һакимијјәти (1370-1405) бүрүјүр. Бизим фикри-
зчә, Чаббарлынын галанын мөвчудлуғуну вә һадисәләрин та-
хини бир-бириндән ајырмасы һеч дә тәсадүфи дејил. Мүәллиф
нулла чатдырмаг истәмишдир ки, һадисәләр мүтләг галанын
килмәси илә бағлы дејилдир. Гала өзү бурада символик бир об-
з кими әсәрә дахил олур.

Чаббарлы һадисәләрә шаһид кими нә халгы, нә дә һәр һансы
р шәхси көстәрмир. Охучу күлләрә, чичәкләрә гарышыб маһ-
и охујан гызлардан әләвә әсәрин үч образындан (Гантемир,
Дурна, Дурнанын наһкам севкилиси) кәнар һеч кәслә растлаш-
ыр. Баш верән һадисәләри мүәллифә гоча, дүшкүн гијафәли
р пир (тарихин символу) данышыр. Гоча өзү кими, образлары
сүжети дә символлашдырыр. Дурна да, Гантемир дә, дәниздән
ыгла кәлән кәнч дә, онлары әһатә едән аләм - дәниз, гала, бу-
длар, улдузлар, чичәкләр дә символик образлардыр.

Мүәллиф гаршылашан зиддијјәтләрин бир тәрәфиндә Ганте-
ри, диһәриндә исә Дурнаны гојур. О, Гантемирин портрети
үн Тејмурләнкин (һакимијјәт илләри 1370-1405), Дурна үчүн-
«Одлар јурдунун» - Азәрбајҗанын сифәтләрини әсас көтүрүр.
Фикримизи поеманын өз мәтни әсасында изаһ етмәк мүмкүн-
р:

- Гантемир фатәһдир:

Ода кирдим, өлүмлә чарпышдым,

Ичмәдим су, һәмишә ган ичдим.

Мәни көрдүкдә һанда бир әскәр

Гәһрәманлар, икид-икид әрләр

Титрәјирләрди санки бир јарпаг,

Ојнашым ган, дәмир, чәлик, мызраг (110,203).

Адлар да демәк олар ки, ејнидир; Һ.Чавидин Топал Тејмур ад-
ндырдығы Тејмурләнк бурада Гантемир (Ган - темир) адланыр.

- Дурна Гантемирин гаршысында «одлу бир өлкә» кими даја-

р:

... Мәнә одлар, сулар, биҗабанлар,
Вәһшиләр, арсланлар, инсанлар -
Һәпси бир һеч! Өнүмдә бир кәлкә...
Бах өзүн иштә одлу бир өлкә... (110,203).

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, поеманы бапшдан-ајаға елә
1 од-алов бүрүјүб, од, ишыг, нур тәшбехләри аз гала һәр мис-
тан бојланараг поеманын өзүнү атәшли бир мө'чүзәјә чевириб.
нәшин истиганлы јаврулары, одлу ешг, ишыглы улдуз, парла-
улдуз, күндөгүш гызы, илдырым, од, аловлу бир вулкан, јар-
алты ишыглар, аловлу севда, аловлу өлкә, одлу бир өлкә, пар-
сулар, ишыглы кечә, парлајан дәниз, ахан улдуз, одлу бир гај-
одлу бир дәһшәт, парлајан севинч, парлајан көзләр мүәлли-
н ән чох истифадә етдији поетик ифадәләрдир. Бундан әлава,
рдә шәфәгләрә гәрг олмуш мәнзәрәләрлә дә тез-тез растла-
рыг.

Ән мүдһиш анда од-алов әләзијир, зәифләјир, һәрарәт сөнүр.
а өз гызына ешг е'лан едиб, «гајтарғу» (чаваб) көзләјән заман
узлар да өз парлаглыгыны итирир.

Дурнанын көзәллијиндән һејрәтә кәлән Гантемир, һәр шејә
и олдуғу бир вахтда бу зирвәдән јан кечә билмир:

Улу танрым, бу сүнкү, бу галхан
Түрк үчүн һәп будур бөјүк јарадан.

Чүнки варкән әлимдә бу мызраг,

Нә диләрсәм, о мүгләга олачаг.

Бирчә сән... ох, заваллы јаврум сән,

Сән бөјүксән вә күчлүсән мәндән (110,204).

Гантемирин (сүнкүлү, галханлы түркүн) ән бөјүк сәһви онда-
и ки, өз доғмасыны, јаврусуну да еһтирасларынын гулу етмәк
әјир.

Гаршысында «ики јол» дајанан Дурна Гантемирин еһтирасла-
ын гулу олмагданса өзүнү галадан суларын гојнуна атмағы үс-
тутур. Бу Дурнанын - одлар јурдунун азадлыгынын символу-
мәһви дејилди. Чүнки Вәтәнин јенилмәзлијинин символу
н Гыз галасынын бапшында одлар јаныр, о азадлыгын, учан
наларын јолуну көзләјир. Бу ахырынчы гәнаәти илә Ч.Чаб-
лы һадисәләри мүасир дөврә кәтирәрәк истисмара мө'руз га-
Вәтәнин јолуну көзләдији «дурналарын» гајыдачағына ина-
ты ифадә едир.

Ч.Чаббарлынын бу поемадан сонра јаздығы ири һәчмли әсә-
«Од кәлини» фәһиәси олду. Әсәр һалә дә әдәбијатымызда
иалист реализминә кечид кими гијмәтләндирилмәкдәдир. Ме-
орик ифадәнин күчләнмәси вә чоһпланлы шәкил алмасы ба-

мындан јарадычылыгында јени мөрһөлөјө кечид, стәрдијимиз кими, кејфијјетчә «Гыз галасы» поемасында баш бир. Бу әсәрә гәдәр Чаббарлы гәһрәманларында символика сапаралелизмлә ифадә олунур. Мәсәлән, Күлтәкин дахил олду-бәдий мәканда адына ујгун формада бир күл кими ачылыр вә рафдакы атмосферанын тә'сири илә күл кими дә солур. Окта-и да әсәр дахил фәәлијјәти вә ады арасында мүәјјән паралелизм вар.

Драматургун «Гыз галасы» вә ондан сонракы әсәри «Од кәли-»нин адлары арасындакы мә'на јахынлығы да бу ики әсәрин о-бирини тамамлајан мөвгедән јазылмасына ишарә едир.

Әсәрин адындан башламыш сон ремаркасына гәдәр символика әсәс бәдий пријом кими ишләдилир. Ад беләдир «Од кәли-». Одун јурдумузун ады, гыз, кәлин сөзүнүн исә намусла бағлығы һәр кәсә ајдындыр. Од кәлининин ады Солмаздыр.

Демәли, од кәлини солмаз, јә'ни мөвһ олмаз, әјилмәз.

Бәлә адларын тәгдиминдә мүәллиф ашағдыкы идејаны ифадә ән модел јаратмыш олур: Од кәлини солмаз. Чүнки онун соллығы уғрунда мүбаризә апаран халг гәһрәманы (Елхан) вар. ханын әтрафында Горхмаз, Дәнмәз, Илдырым, Тоғрул, Сән-з, Алтај характерли гәһрәманлар јерләшиб. Бу гәһрәманлар ханын елидир.

Әсәрдәки диқәр сурәтләр дә символик мә'на дашыјыр. Әбу-ејд бүтүн ишғалчылара хас кејфијјәтләри өзүндә топлајарағ ғалчы, Алтунбај вар-дөвләтдән, һакимијјәтдән башга көзүнә и һә көрүнмәјән горхағ һаким, алтун дүшкүнү, Агшин әсасын-ишғалчылығ дајанан «пејғәмбәрлик кәламларына» алданан вә ыгын парчаланмасына сәбәб олан гүввәләри тәмсил едир.

Фачиәдә һәм дә символик әшја образларындан вә диқәр сим-мик үнсүрләрдән истифадә едилмишдир. Елхан вә јолдашлары-н чијинләриндә дашыдығлары тахт әсарәтин, әтрафында шән-дикләри Диләк дағы азадлығын, Хүррәм азад вәтәнин, одла-галанса да, ахырда гојнунда көрүнән гызыл гырпыг од парча-ры кәләчәк ајдынлығын рәмзидир.

Илк ремаркада драматург символик балетлә басгынчы вә гу-гу күчләри, ишғалчы вә мүдафиәчиләри, хејирлә шәри, һүр-в вә Әһримәни тәмсил едән гүввәләри кәстәдир. Ч.Чаббарлы гчә әшјалары, инсанлары, мәканлары јох, заманы да, јери кәл-гчә сәһнә архасындан кәлиб һадисәләрә тәкан верән сәсләри символлашдырыр, символик образа чевирир. Мәсәлән, Елха-н мәғлуб олуб, дар ағачына апарылдығы вахт кечә - ән'әнәви ри әдәбијјатында олдуғу кими чәһаләтин вә әсарәтин символу ми тәгдим олунур. Һәр дөфә Агшинлә Елханын көрүшү зама-

ны сәсләнән вә онлары бир-бириндән аҗыран азан бурада да ешидилір.

Ч. Чаббарлы Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә јарадычылығында ән күчлү динамика олан бир сәнәткардыр. Онун кечдији һәјат јолунда, јарадычылығында драматик бир һәрәкәт мүшаһидә олунмагдадыр. Драматурглуғ онун характеринин, тәбиәтинин, гәләјинин ајрылмаз маһијјәтидир. Белә ки, Чаббарлы јарадычылығынын истәнилән бир чәһәтини кәтүрүб, онун инкишафыны изләмәк мүмкүндүр. Чаббарлы драматуркијасы инкишаф едән, тәјишән дүнјанын өзүдүр. Бу мә'нада онун образлары символик кејфијјәтләри илә дә мүәјјән тәкамүл кечирир. Бә'зи һалларда мүәллифин символик гәһрәманлары онун идеја тәмсилчисинә чеврилсә дә, мөвгеләри мүәллифлә үст-үстә дүшмәјән гәһрәманлар да вар. Тутаг ки, Дурна, Елханын јолдашлары, Солмаз мүәллифин мөвгејиндән чыхыш едир, лакин јарадычылығынын сон мәрһәләсиндә - «Алмаз», «Јашар», «Дөнүш», «1905-чи илдә» әсәрләриндә санки јаваш-јаваш мүәллиф көрүнмәз оларағ, һадисәләри өз ахынына бурахыр. Әслиндә исә о өз мөвгејинин ағырыг мәркәзини гәһрәмандан узаглашдырарағ әсәрин ајры-ајры тиссәләринә пәјләјыр.

Мүәллифин өз мөвгејини гәһрәманларда ифадә етмәси бахымында Севил Елханла Алмаз арасында кечид ролу ојнајыр. Севил һәм дә өз символик јүкү илә Елхан вә Алмаз арасында бир сечиддир.

Драматург «Севил» әсәриндә иштиракчылара ад гојанда јенә «Од кәлини»ндәки кими онлара өз мүнәсибәтини дә ифадә едир. Севил вә Күлүш адларында мүәллифин һуманист идејалары ифадә олунур. О бунунла гадынын севилмәјә вә күлүшә олан һаггыг кәстәрмәк истәјир. Дилбәр адәтән поезијамызда «чаналан лә'шуг, кәзәл» мә'насыны билдирир. Бурада онун чаналычылығы вә мә'шуглуғу идеаллыгдан ијрәнчлијә чеврилиб, лакин јенә лә'шугдур. Онун характериндәки деформасија адында да ифадәсини тапыб; Дилбәр Едилјаја чеврилиб. Күндүз јени доғулан, јој атан һәјатын рәмзидир. Атакиши вә Бабакиши - өзләринин әбији јашамларыны давам етдирән аталар вә бабалардыр, онламы сусдурмағ вә өлү палтары кејиндириб һәјатдан атмағ мүмкүн ејил. Балаш кичиклијин, күчсүзлүјүн, башгаларынын әлиндә јунчаға чеврилмәнин символудур. Мәммәдәли вә Әбдүләлинин характери исә адларынын фонетик чаларында өз ифадәсини тапыр: Мәммә-дәли, Әбдү-ләли. Һәр шеји рәдд етмәклә өзүнү «дәи»лијә гојан Мәммәдәли, нә десәләр «бәли» дејиб фикир јайындыран Әбдүләли чәмијјәтдә өз зүмрәләринин тутдуғлары мөвгеи вә әмәлләри тәмсил едирләр.

«Од кәлини» вә «Гыз галасы» кими «Севил» дә символик ин-
образлары илә мәһдудлашмыр. Бурада да символик мөһкан,
а вә заман образлары вар. Илк сәһнәдә Севилин отурдуғу јер
һнә гајда илә дөшәнмиш бир ев» кими тәғдим олунур. Кү-
и бу гаранлыға әлиндә лампа - ишығ дахил олур. Балаш баш-
арынын гаршысына атасыны «чулчухада» (милли өзүнәмәх-
туғун рәмзи) чыхармагданса, она өлү палтары кејиндириб,
дыр дејир, өз тарихиндән вә кејиминдән утаныб ону сусдурур,
и-дири өлүләрә гөшур, Дилбәрин-Едилјанын кәлишиндән
ра Балашын еви Авропа сәлигәсилә бәзәнир. Әввәлки әшја-
(көһнәликлә бәрәбәр, һәм дә адәт-ән'әнәләрә сәдағәтин
зи) тулланарағ јерини Авропа сәлигәси вә Едилјанын гавра-
ы аһламда Авропа әхлағы тутур.

Күндүзүн, бој атан кәләчәјин ад күнүнә кәтирилән һәдијјә-
дә символик мә'на дашыјыр. Әбдүләли вә Мәммәдәлинин
ирдији гәдим гызыл һәдијјә Күндүзә јарамыр, кәми кими су-
салыр, лакин үзмүр, һәрәкәт етмир, батыр. Бу Әбдүләли вә
ммәдәлинин өзүнүн батмағыны, һәрәкәтсизлијини вә кәлә-
дә јерләринин олмамасыны, лазымсызлығыны кәстәрир. Ба-
и вә Дилбәрин дә кәтирдији һәдијјә солмуш чичәкләрдир ки,
ары суја салан кими бүрүшүб төкүлүр, анчағ чубуглары га-
у. Бу әлиндә Балаш вә Дилбәрин солғунлуғунун, јарпағлары-
и төкүлмәсинин ифадәсидир.

Күндүзүн ад күнүнә кәлән Севил ирәлијә һәрәкәтин символу
н гатардан дүшүб кәлдијини сөјләјир, өзү гатарла кәлән Се-
оғлуна һәдијјә оларағ ојунчағ тәјјарә кәтирир.

Кәләчәјә, тәрәғгәјә, һәрәкәтә символик мә'нада инам ифадә
н «Севил» әсәри сәсиализмин зиддијјәтли чәһәтләриндән
а чох онун вә'д етдији мүтәрәғги идејалара әсасланыр.

Билаваситә сәсиализмин өзүнүн һәрәкәтини, зиддијјәтли тә-
ләрини исә Ч.Чаббарлы илк дәфә «Алмаз» пјесиндә кәстә-
. Бурада образлардан јалһыз гәһрәманын ады символик
нададыр. Алмаз гијмәтлилик, сәртлик, дөнмәзликлә бәрәбәр,
и дә кәсмәк, доғрамағ мә'насыны ифадә едир. О, әдәбијјатшү-
лығда узун илләр сәсиализмин гәләбәсини кәстәрән, онун
миш гүввәләр үзәриндә тәнтәнәсини тәсдиг едән зијалы об-
ы кими тәһлил олунмушдур.

«Од кәлини»ндән сонра «Алмаз» Чаббарлынын заһири, илк
ышда нәзәрә чарпан мәзмунла бәрәбәр, һәм дә поетик ин-
мәсија јолу илә мәтналты мә'на ифадә едән икинчи драм
ридир. «Алмаз»да илк ремаркадан тутмуш сонәдәк символик
руһ һакимдир. Биринчи көрүшдә кәнд ағсаггаллары вә мол-
чијинләриндә бир табут (өзләри илә бағлы һәјат тәрзинин

слиндə драматург аилəдəн бурада чəмијјəт просеслəрини əкс
дирəн бир модел кими истифадə едир.

Ч.Чаббарлы Шəрəбанынын сəзлəрилə о вахтлар сəсини чы
ардана голчомаг дамғасы вурулмасы кими ијрəнч бир просесə
ə өз саркастик мұнасибəтини билдирир. О, Əмиргулунун «Шə
рəбаны су кəтирəр, хəмир елəјəрик» сəзлəрини əринин ону ис
исмар етмəsi, арабаны јахшы итəлəмəмəсини ишə мане олма
ы кими гиймəтлəндирир, ону голчомаг адландырыр. 3-4 һəјваны,
зачыг кўзəраны оланын голчомаг адландырылыб чəзаландырыл
асы онларын ашағадакы диалогунда өз ифадəсини тапыр:

«Шəрəбаны. Бу кəпəј оғлу голчомагдыр. Мəни дəстимар (ис
исмар-Т.М.) елəјир.

Əмиргулу. Голчомаг сəнин атондур.

Шəрəбаны. Голчомаг сəнин атондур. Сəккиз гојуну вар иди,
əрд кечиси, бир дənə дə ешшəји.

Əмиргулу. Ешшəк сəнин дə атовун вар иди...» (110,23).

Чəмијјəтдə кедən просеслəрин башга бир ганадыны да өзүн
ə тəмсил едən Имамјар образдыр. Динин, имадын, мəсчидин
азибəсинин итдији бир заманда Имамјар да өз һакимијјəтини,
əкмүнү итирир. Лакин бу һəкмү онун əлиндən алмаг бир о гə
эр асан дејил. Характериндəки һийлəкəрлији, јери дүшəндə на
усуну да мəгсəдинə чатмаг үчүн васитəјə чевирмəsi илə өзүнə
əнфи мұнасибəт јаратса да, бир чох һалларда ајыг шүүру илə
зүнүн һағлы олдуғуну да кəстəрир. Имамјарда Иблис дуализми
ар. Иблисə танры илə инсан арасында ојнадығы рол икили ма
ийјəт вермишсə, Имамјары кечмиш тəчрүбəsi, бачарығы вə һа
ыркы просеслəри кəрмə габилијјəти икилəшдирмишдир. Иблис
ими Имамјар да чох вахт башгаларынын кəрмəдијини кəрə би
ир вə һадисəлəрин кедишинə фəал мұдахилə едир. Имамјарда
ы икилик Алмаз, Јашар вə Кўлсабаһда олдуғу кими образын
труктурундакы символиклик вə реаллыг говшағындадыр. О бу
килији бирлəшдирəрəк тəмсилчи бир образа чеврилир.

Əсəрдə бə'зи диалогларда да сəзлəр, аңлајышлар һəгиги јох,
имволик мə'нада ишлəдилир. Јагутла Јашарын ашағыдакы диа
огунда олдуғу кими:

«Јагут. Апар мəни, Јашар, тез апар, һəлə бу кўн апар. Сонра
зўн гајыдарсан. Јох, өзүн дə гајытма! Бу кəндə кəлмə. Бу кəнд
ахшы дејил.

Јашар. Јахшы дејил? Нејчўн, лап гијамəт кəнддир ки, башдан
аша колхоз, чај, кəјəрти... Аңчаг бир аз ағчаганад адамы диш
əјир.

Јагут. Бурада ағчаганад чохдур. Сəн бурада галма...» (110,42).
бурада Јашар ағчаганад сəзүнү һəгиги, Јагут исə символик мə'на

да ишләдир.

Лухарыда гејд етдијимиз кими, Ч. Чаббарлынын билаваситә социализм гуручулуғуна һәср етдији әсәрләриндән бири дә «Дөнүш»дүр. Сосиализмә аид әввәлки драмлары кими драматург бурада да символик образ вә васитәләрдән истифадә етмишдир. Әсәрдә һәјаты, чәмијјәти театр, онда дәјишиклик јарадан социализми исә Күлсабаһ өзүндә әкс етдирир. Күлсабаһа, социализмә күч верән исә Заман вә Сапандыр. Заманла Сапан данышыглары вә һәрәкәтләри илә бир-бирләрини тамамлајырлар. Сапана нисбәтән Замана даһа кениш јер верилир. Сапан санки Заманын әлавәси, давамдыр. Бунунла мүәллиф Замандакы Сапан характерини (сапан кими сәртлији) ифадә едир. Театрда әксәр гүввәләр тәрәфиндән гәләбәсинә инанылмајан, ады Өткүн олан драматургун фамилијасы Заманбәјлидир. Онун да өткүнлүјүнүн сәбәби һөкм верән, (бәј олан) Заманын өзүдүр.

Кечмиш зијалы, һәм шәриәт, һәм дә рус дили мүәллимими олан Гәмәрин дә ады әсәрдә тутдуғу јерә ујғундур. О, Гәмәрдир - кечәләр чәлбедичи көрүнә биләр. Сабаһлар (Күлсабаһ ачылан јердә) сөнүр. Адында сабаһ-күл сөзләрини бирләшдирән Күлсабаһын 'олдуғу чәмијјәтә (театра) кәлмәк үчүн, адындакы мә'наја ујғун һәрәкәт едән Күләр Гәмәрин чәназәсинин үстүндән кечмәли олур. О, кечәдән доғулса да, һазыркы сабаһа аид олур. Мәшһур драматург Гүдрәт Арсланын исә гүдрәтлији вә арсланлыгы јалныз адында галыб, Заманбәјли ону өтүб. Әсас габилијјәти чалмаг вә охумаг олан Турач, һәр бир јенилијә һәвәс көстәрән Мүнәввәр дә әмәлләринә ујғун ад дашыјырлар.

Алмаз социализмин үч истигамәтдә инкишафыны, Јашар онун экспериментләрини көстәрирдисә, Күлсабаһ онун һүчумудур. Сырф символик характер олан гәһрәман - Заман сәһнәјә бу молюлога дахил олур:

... Һүчум јерин мәркәзиндә мисә, нефтә, даш дуза!

Һүчум көјүн ортасында ишыг сачан улдуза!

Һүчум бүтүн тәбиәтә, јерә, суја, ирмаға»

Һүчум биркә вурғумузла мәғлуб олан торпаға! (110,75)

Заманын символ олмасыны мүәллиф диалоглар васитәситә дә татдырыр. Бә'зән данышыгларда сөһбәтин һансы замандан кетји анлашылмыр. Фикир ејни вахтда һәм образ Замана, һәм дә өврә аид олур. Мәсәлән, Заманы севән Күләр Күлсабаһын гаргысында күчсүз дајанмаг истәмир, анасына дејир: «... Мән она ојун әјмәјәчәјәм. Мән онунла бир гүввәт кими чарпышачағам. аман күчлүләри севир. Заман күчлүләриндир. Мән она көстә-өчәјәм ки, мән онун мәрһәмәтинә сығыначаг гәдәр ачиз деји-әм. Мән Турач дејиләм» (110,145).

Сон сәһнәдә өзүнүн удуздуғуну, басылдығыны сөйләжән Гүдрәт Арслан да Заман сөзүнү һәр ики мә'нада ишләдир: «... Мән бир манлар бөйүк Гүдрәт (бу да ики мә'нададыр - Т.М.) идим. Баһмаз бир Арслан идим. Инди нәјәм: басылмыш Арслан. Мәни әғлүб едән кимдир? Заман, мәним сәјмадығым, һесаблашмадым күтлә, темп, сүр'әт, һәрәкәт, Өткүн Заманбәјли, кимсәнин сәјмадығы вә танымадығы бир тәләбә, өз тәләбәм...» (110,159). Заман кими әсәрдә сәһнә вә театр сөзләри дә диалогларда ә'зән ифадә етдији символик мә'наны әвәзләјәрәк, ејни вахтда һәр икисинә аид олур.

Гәмәр (кечә көзәли) Күләри гаранлығ отаға (өз дүнјасына, әчмишә) салмағ истәјәндә о дејир: «Јох, ана. Мәни өлдүр, анчаг мән артығ о гаранлығ отаға кетмәјәчәјәм. Мән ишығ истәјәм. Ишығ, сәһнә, мејдан!» (110,144).

Күлсабаһла Күләрин илк гаршылашмасында да сәһнә һәјат мејданы кими верилр: «Күләр.Мән һеч бир шејдән горхмурам, сәһнә бизим үчүн бир вуруш мејданыдырса, мән һазырам!» (110,116).

Өз күчүнү көстәрмәк үчүн Турачы да Күлсабаһ сәһнәјә, һәтта дә'вәт едир:

«...Сән түпүр һамысына, тапда кеч о һәшәрат јатағынын үсүндән кеч! Атыл! Чых сәһнәјә! Чых ортаја! Көстәр өз бачарыны, көстәр өз күчүнү!...» (110, 123).

Бу да марағлыдыр ки, Заманын Гәмәр ханымын гаранлығ еви-ә кәлишиндән сонра Күләр сәһнәјә кедир. Заман ону һәјата вурушдурур.

Күлсабаһ Заманын һүчумуну көстәрән бир күч олдуғу кими сәһнәјә дә һүчумчу кими дахил олур. О, гаршылашдығы һәр әслә дава етмәјә һазырдыр. Әсәрдә илк чыхышындан мүбаризәнин ән кәскин анында фәалијјәтә башламасына севинир: «...Чох севинирәм ки, о мүбаризә чохдан башланмыш вә бир јерә чатышдыр ки, адамы сыхырлар, әзилр, сују чыхыр. Бунсуз олмаз олдашлар. Бу мүбаризәдир; бу һәјатын диалектикасыдыр. Фирлар, методлар үз-үзә кәлиркән, адамы сыхарлар, әзиләр, сују ыхар.

Анчаг көрәк ким кими?» (110,79).

Театрда актириса кими ишләмәјә кәлән Күлсабаһ коллектив-ә һәлә таныш олмамыш әмр верир: «Силаһлар чијинләрдән әл-әрә вә гәти дөјүшә!» (с.79).

Бурада театр, сәһнә кими «силаһ» вә «дөјүш» сөзләри дә символик мә'на дашыјыр.

Күлсабаһын актрисалығы да мүәллиф тәрәфиндән мәгсәдли үшүнүлмүшдүр. Чәмијјәти, һәјаты бир театр кими тәғдим едән

драматург, режиссор тәрәфиндән баш роллары (героинялыгы) Күлсабаһа верир. Демәли, һәммин чәмијјәтдә әсас рол ојнајан Күлсабаһдыр. О, һамынын һәјатына тә'сир едир. О, бүтүн сәһ-тәләрә ингилаб кими дахил олур. Она көрә дә кимсә илә та-ышлығы көзләмәдән һүчума, һәтта тәһгирә дә кечир. Гүдрәт Арсланын евинә дахил олан кими онун кејиминә истәһза едир вә әтрафдакыларын нә дүшүнәчәјини фикирләшмәдән дејир ки, биз адамлар паптарларына көрә гијмәт вермирик, «...Биз һәмипә адамлары сојундуруб бахырыг...» (110,88). Бурада Огтајын «һәр шеји чылпаг көрмәк» истәји јада дүшүр. Лакин Күлсабаһы јалныз реал бир образ кими тәсәввүр етсәк, онун бу сөзләри геј-ри-тәбиидир. Лакин онун символиклијини нәзәрә алсаг, һеч нә-јә ачымајан, һеч нәдән чәкинмәјән ингилаби просес кими чох гәбиидир.

Күлсабаһын кимлијини билмәдији Гәмәр ханым вә Күләрлә дә илк данышығы онлара гаршы истәһза вә тәһгирдир. Дава-гал-магалла евә дахил олуб, һәрәјә бир чүр чаваб верән Күлсабаһын һәлә бир гәдәр сонра гонагларын кимдир, мәни нијә таныш ет-мәдин? - суалына Гүдрәт белә чаваб верир: «Сиз ичәри кәлир-кән елә бир топ-түфәнклә кәлдиниз ки, һамымыз өзүмүзү итир-тик» (110,90).

Јухарыда көстәрилән дәлиләрә әсасән дејә биләрик ки, Чаб-барлынын социализм гуручулуғуна һәср олунмуш әсәрләринин ә-сас образларынын структурнда реаллыг вә символиклик говушут һалдадыр. Драматургун јарадычылығында бу тип гәһрәманлар силсилә тәшкил етдијиндән символик-реал образлар һагтында фикирләримизи онларын изаһы илә чатдырмаға башладыг. Ла-кин ону да гејд етмәк лазымдыр ки, структурнда белә икили тә-биәт дашыјан образлар һәлә Ч.Чаббарлыдан әввәл Ч.Мәммәдгу-лузадәнин драматуркијасы илә әдәбијјатымыза дахил олмушду. Онун «Өлүләр»дә јаратдығы Шејх Нәсруллаһ сәнәткарлыг чә-һәтдән көрүнән тәрәфләриндән даһа чох дүјумла гавранылан бир дөврүн «јарыкөрүнән» поетик кәшфинә чеврилди. Сәнәткар мәнз бу «јарыкөрүнән»ликлә тамлыг јаратмаг усталығына наил олду.

Ч.Чаббарлы драматуркијасында символик-реал образларын силсиләсини јаратмаздан әввәл «Гыз галасы» поемасында симво-лик-романтик гәһрәманлар јаратдығы кими, Ч.Мәммәдгулузадә дә драматуркија јарадычылығына аллегорик «Чәј дәсткаһы» ад-лы кичик һәчмли пјес илә башлајыр. Инсан кими нитгләндири-лән вә шәхсләндирилән чәј дәсткаһынын ахырда иттиһам етдик-ләри дә адамлар олур. Башгаларынын әләмәтләри илә (даныш-маг, мүбаһисә етмәк) сәһнәјә дахил олан әшјалардан драматург

гракы јарадычылыгында бир чох әламәтләри өзүндә топлајан сан образларына кечир.

«Өлүләр» һәлә өз ады илә символик маһијјәт дашыјыр. Әсә-и мәзмунундан ајдын олур ки, о һәгиги мә'надан даһа чох чази мә'нада ишләнмишдир. Чәмијјәтә хас олан өлүлүк о тгкы Азәрбајҗанын Чулфа јахынлыгындакы бир шәһәриндә и верир. Һәмин шәһәрин конкрет ады чәкилмир вә о тәмсил ији мә'на илә конкретлик дашымыр. Һадисәләрин чәрәјан ети мөкан конкрет олмадығы гәдәр, баш верән әһвалат - өлүлө-и дирилмәси үчүн чәмијјәтин көстәрдији чидд-чәһд дә реал исә дејил. Бу гејри-реаллыг типикликдән кәнара чыхыр, он-и даһа бөјүк үмумилик мә'насы газаныр. Типикликдән кениш-и үмумилик, һәјатын даһа дәрин, һәртәрәфли мәзмунуну-и стәрмәк үчүн истифадә олунан «гејри-реаллыг»ла да Ч.Мәм-игулузадә пријому адәтән әдәбијјатшүнаслығымызда мугајисә-и лән вә бир чох һалларда бәнзәмәсилә дөјәрләндирилән Гогол-и лундан фәргләнир. Гоголун «Мүфәттиш»индә һәгигәтән дә-и сә мүфәттиш кими әјаләтә кәлә биләрди вә онун кеч танын-ы илә чәмијјәтин мөвчуд ејибләри ачыла биләрди. «Өлүләр»-и чәмијјәтдә кедән просесләрин дахили маһијјәтини-и шәлләшдирән әсәр олдуғундан, бурада һәјатын ахарыны-и шәлләшдирән кодлардан вә деталлардан истифадә олунур.

Тәһлил вахты әксәр һалда Шејх Нәсруллаһа «фырылдагчы-и ләниләрин» вә ја «кечмиш һәјат тәрзини тәмсил едәнләрин»,-и кәндәрә исә онунла гаршы-гаршыја дуран зијалыларын (141-142; 52,33; 89,217-220; 121,291-292) типик образы кими-и мағ әсәрдә мөәллифин чатдырмағ истәдији информасијанын-и һәмилә јанлыш анлашылмасына сәбәб олур.

Дүздүр, Шејх Нәсруллаһда, еләчә дә Искәндәрдә јухарыды-и стәрилән зүмрәләрин типик әламәтләри вар. Лакин онлар һә-и типикликдән әләвә дә әламәтләрин дашыјычыларыдырлар. Шејх Нәсруллаһын Искәһандан, Искәндәрин исә Авропадан-и сил алыб кәлдији шәһәр символик формада бүтүн микробл-и гаршы өз мугавимәтини итирмиш хестә бир организмә бән-и р. Шејх Нәсруллаһ - өлү дирилтмәк ады илә һәмин шәһәрә-и ил олан образ, орада бүтүн истәкләринә наил олур. Онда да-и г бир Иблис руһу һакимдир. Шејхә бу ајыгылы верән дахил-и уғу шәһәрләрин (мөканын) бүтөв бир силсиләсинин мөвчуд-и удур. О, нечә шәһәрдә оландан сонра кәлиб Чулфа јахынлы-и-и дакы Ирәван шәһәрләриндән биринә чатыр.

«Өлү дирилдән» јох, һәр һансы башга бир «пешә саһиби» дә-и мин чәмијјәтә дахил олуб, истәдијини едә биләрди. Лакин мү-и-и-и ф ән кәскин бир јол сечәрәк фикрини даһа долғун ифадә

едир. Халг о күнә галыб ки, таңымадыглары бир адам кәлиб онларын намусу илә ойнаыр - өлүләрини вә гызларыны өз мәгсәдинә васитә едир, әлә салыр. Демәли, бурада һеч бир мүгәддәслији горумаға идрак, тагәт галмайыб. Әсрин сонунда һамыны һејрәтә кәтирән «мангүртлашма» фачиәсини Ч.Мәммәдгулузадә һәлә әсрин башлангычында «өлүләшмә» формасында кәстәрир. Лакин Шејх Нәсруллаһда руһанилик вә керилик типиклији ахтаранлар һәмин кәшфин маһијјәтини көрә билмәдиләр.

Искәндәрин кефлилији «мүркүләјән», һәлә ајылмајан потенциал зијалылығын, милли менталитети горуја биләчәк күчүн кефлилијидир. Она бир кефли кими јанашыб нијә Шејх Нәсруллаһа гаршы мүбаризә апармыр сөзләри илә һәм образы, һәм дә драматургу иттиһам етмәк инчәсәнәтин образлылығы принципини нәзәрә алмамагдан ирәли кәлир. Онун поетик јолла информасија чатдырмасыны јаддан чыхармаг әсрин дилинин аңлашылмамасы илә нәтичәләнир.

Ч.Мәммәдгулузадә, еләчә дә Ч.Чаббарлы драматуркијасында образларын типик јох, символик-реал образ олмасыны бәдии материалын өзү әсасында изаһ едә биләрик. Бунун үчүнсә илк нөвбәдә образа совет әдәбијјатшүнаслығынын ән'әнәви јанашма үсулларындан узаглашмаг лазымдыр.

Әввәлдә кәстәрдијимиз кими, әдәбијјатшүнаслыгда образын структурунун өјрәнилмәсиндә башлыча принцип Ф.Енкелсин мүәјјәнләшдирдији өлчүләр олуб. О, М.Каутскијә вә Гаркнессә јаздығы мәктубларында типиклији образын әсас критерија гәләби кими ирәли сүрүр. Бу идејалар даһ да инкишаф етдириб гәблиғат васитәсилә чевирән совет әдәбијјатшүнаслығында образ ән чох типиклијә чаваб вериб-вермәмәси илә өјрәнилмишдир. Сосиалист реализминә көрә образын ичтимаи сифәти дә олмалы иди. Һәмин ичтимаи сифәт әләмәтинә көрә образлар ики група јрылырды - мәнфи, мүсбәт.

Бу өлчүләр синфи шүур тәрбијә етмәк мәгсәдилә орта мәкәб програмындан тутмуш әдәбијјатшүнаслығын ән јүксәк сәвијәләринә гәдәр давам етдирилирди. Образда башга әләмәт ахтарлаға мараг да јох иди. Бундан әләвә, образлар бир дә жанра көрә группашдырылды; драматик нөвүн жанрларына уғун олараг образлар да бир-бириндән фәргләнир. Ејни заманда, лирик, сатирик, аллегорик образ аңлајышларындан да әдәбијјатшүнаслықта истифадә олунмушдур. Лакин образын структуру символиклинә вә реаллығына көрә өјрәнилмәјиб. Үмумијјәтлә, символик образын мөвчудлуғуну әдәбијјатшүнаслыг гәбул едир, лакин онун јни заманда икили јүк дашыја билмәси, һәм символик, һәм дә реал олмасы фикри илә исә растлашмырыг. Адәтән символик-

Иблис һәм ичир, һәм дә әлиндә техниканын сон наилијјәти олан илаһ кәздирир. Гаршысында «Јунан вә Рома илаһәләри, Шәрг әриләри јох, әсрин рәтгасәләри вә актирисалары», кәзләриндә и парылтыдан Иблисин өзүнә бәнзәјән «гарачылар» ојнајыр. Ариф (шәргли инсан) - сүлһ ашиги дә ону әлибош гаршыламыр. Әиф олса да, онун да әлиндә силаһ вар. Ариф бурада башга чә-әтләри илә дә фәргләнир. О, бәни-бәшәрдән узаг дејил. «Фәварәли һовузун кәнарында, маса архасында, мусиги сәдалары алында, ујгуја далмыш һалда» сәһнәјә дахил олур. Ариф «ујгуја алдыгы» үчүн Иблис вә онун шејтанларынын әтрафда атылыб-үшдүјүнү кәрә билмир.

Хејрхәһ гүввә, Сима да бурада мифоложи-реал образдыр. О, әри олмагла бә'зи мифик әләмәтләр дашыса да, даһа чох һәјат-а бағлыдыр. Јери дүшәндә она гаршы атәш дә ачылыр, кәксү дә араланыр, инсанларын фачиәсинә дөзүмү түкәнәндә кәз јашла-ы да төкүр. О, инсанлашмыш Иблисә гаршы дајанан инсанлаш-мыш Мәләкдир. Сима бурада тәк дејил, зәифләрин, әзиләнләрин гүдафиәчиси олан рәмзи бир образла - Тунчәрлә бирликдәдир. Иблиси даима шејтанлары мүдафиә етдији кими Симаны да Тун-јәр јалныз бурахмыр. Симанын һәр һансы бир өлкәјә, халга мәнсуб олунмасы билинмәдији кими Тунчәрин дә дәгиг мәнсу-ијјәти мәлум дејил. О да Сима кими һеч бир мұһарибә истәјән-јәрин, ган төкәнләрин тәрәфиндә дејил. Сүлһ пәрисинин диләк-јәри илә јашајан Тунчәри дә ән чох нараһат едән өз вәтәнләри-ни јахыб-јандыранлар, өз јурддашларыны, гардашларыны гырыб-јатанлардыр.

Марағлыдыр ки, әсәрдә Тунчәрин ким олмасы һагда она бир һечә дәфә суаллар верилир. Онун бу суаллара вердији чаваблар-да фәргләрин олмасы мүәллифин бу образы јаратмагда мүәјән мөгсәди олдуғуну вә она еһтијатла јанашдығыны ајдынлашдырыр. Тунчәри јаратмагда мүәллифин биринчи мөгсәди Симаны совет нүмајәндәсиндән ајырмаг, ону әмәкчиләрин, ингилабчыларын гәрәфдары кими вермәкдә исә социализмә гаршы мүнәсибәтини гәрдәли ифадә етмәкдир. Арифин бу Тунчәрдими, суалына ал-тыгы чавабдан мәлум олур ки, Тунчәр бир вахтлар ингилабчы олуб, бу кечмишдә галыб, инди исә Сүлһ пәрисинин кәзәл диләкләри илә јашајыр: «Бир заман тарлаларда, фабрикаларда ча-пышан әмәкчиләрә гошулдум, бир заман да чаһанкирләрә гаршы туран ингилабчылара јардымчы олдум... Истибад јандармлары мәни зәнчирләдиләр, кирли зинданлара атдылар. Нәһајәт, гар-шымдакы парлаг симә мәни ағыр үзүнтүләрдән гуртарды. Инди јалныз изләдијим бу кәзәл пәринин кәзәл диләкләридир» (115,143).

Сүлһ гурултајында ајры-ајры өлкөлөрүн нүмајөндөлөри да-
ышдыгы һалда, Тунчөр һеч бир өлкөнин адындан чыхыш етмир.

Франконун «Сән кимсән?» суалына «...ингилаб чөбһөсинин
сарсылмаз бир нөфөријәм. Мән габарлы әлләрин, тәрли алынла-
ын јылмаз бир рәмзи, сарсылмаз бир нүмајөндөсијәм!»
115,155) - чавабыны верир. Лакин бундан әввәлки пәрдәдә о
бир заманлар» ингилабчы олдугуну сөјләмишди. Инди исә өзү-
гү «ингилабчы» олмагла бәрабәр, һәм дә «јылмаз бир рәмз» ад-
ландырыр. Һәгигәтән дә о бир мүдафиәчи рәмзидир. Сүлһ гурул-
ајына Симанын мүдафиәчиси кими дахил олур. Мүәллиф ону
иштиракчыларын адларыны көстөрдји анда символик бир образ
ими тәгдим едир. О, XX әсрә, ејни заманда, «Иблисин интига-
мы»на «Спартак» гијафөсиндә, тунч кејимли гәһрәман кими да-
хил олур.

Тунчөр образы илә драматургун даһа бир поетик сәнәткарлы-
ы илә растлашырыг; образ һаггында вердији фәргли мө'лумат-
тарла она гаршы дигтәт јарадыр вә даһа габарыг чизкиләрдә
нун әсил јерини көстөрир.

Иштиракчыларын тәгдиматында мүәллифин совет нүмајөндө-
инә дә мүнәсибәтинин мараглы тәрәфләри мејдана чыхыр.
Тәкликдә јазыр: «Совет нүмајөндөси...» гаршысында һеч бир
мө'лумат вермир. Икинчи сәтирдә исә белә бир садалама
ерилир: франсыз, инкилис, италјан, јапон, алман нүмајөндөлө-
и... Шејтанлар, гарачылар вә с. Беләликлә о, башга нүмајөндө-
ләрлә совет нүмајөндөләрини һәлә башлангычдан бәрабәрләш-
дирир. Нүмајөндөләр исә шејтанларла ассосиатив мүнәсибәтдә
пәхсијәтләри ајдынлашан символик-реал образлардыр.

Шејтан образы әслиндә Иблислә бағлы мифоложи көрүшдән
өрәмәдир. Лакин дини мифоложијада Иблис вә шејтан бир-би-
инин синоним мө'нада әвәзләјичиләридир. Лакин халг арасын-
а «шејтана гуллуг едән» адамлар һаггында белә бир ифадә дә
шләнир: «шејтан нөкәрләри». «Иблисин интигамы»ндакы шеј-
анлар «шејтан нөкәрләри» олмагла шөрти образлардыр. Онун
рхасында реал инсан дајанмыр. Лакин онларын һәјати образ ки-
ги давамчылары символик-реал образлар олан нүмајөндөлөрдир.
Шејтанлар кими дипломатик нүмајөндөләр дә мүнәрибә гызыш-
ырычыларыдыр. Әсәрдә биринчи вә икинчи италјанын,
иринчи вә икинчи алманын, биринчи вә икинчи јапонун гаршы-
аршыја дурмасы дахили чахнашма мөнбәји, Иблис әмәли кими
зә чыхыр. Онларын гаршы-гаршыја дурмасында Иблис гәдәр со-
ет нүмајөндөсинин дә хидмәти вар. Бу халгы синифләрә ајы-
ыб, онлары бир-бири илә вурушдуран ингилаб идејасынын нә-
ичәсидир. Нүмајөндөләр вә шејтанларын ејни әмәл саһиби ол-

ларыны драматург жаратдыгы башга бир структур параллелизмдө дө кестерир. Биринчи пәрдәдә Иблисин итаәтиндә олан биринчи, икинчи, үчүнчү вә дөрдүнчү шејтан она һәм һесабат вер, һәм дө јени тапшырыглар алырлар. Бешинчи пәрдәдә биринчи, икинчи, үчүнчү, дөрдүнчү гара кејимлилер сүлһ пәрисиманы өлдүрмөк истәјирләр. Нүмајәндәләр вә шејтанларын саһабәбәрди. Биринчи пәрдәдә Иблисин вердији команда; бешинчи пәрдәдә совет нүмајәндәсинин чыхардыгы һөкм вар. Дөһәли, Иблис дө бәрабәр олу. совет нүмајәндәсинә вә онунла паралелизм јарадыр.

Драматург өз мөвгејини чатдырмаг үчүн символик мөканлардан да истифадә едир. Мөсәлә, ән дөһшәтли өлүм, гырғын сәһәләри илә Мадриддә растлашырыг, бурада баш верән һадисәләр, Иблис әмәлләринин тәнтәнәси, зирвәсидир. Иблис өзү бу әнзәрәләри тәмтәраглы шәкилдә ашағыдакы кими гиймәтләндир: «...Аман нә дөһшәтли јанғынлар, нә парлаг мәнзәрәләр!...Ики дөниз, ики туфан бир-бирилә чарпышыр. Ики ахын, ики синиф гаршы-гаршыја кәлмиш, огул атаны, гардаш гардашынымајыр. Бир јанда әмөк гәһрәманлары, бир јанда фашизм әнкавәрләри. Бир-бирини боғазлајырлар.

Кимсә кимсәјә аман вермәјир, кимсә кимсәјә ачымајыр. Нәһәт сағ олсајды бу парлаг мәнзәрәјә мәфтун оларды. Һәм дө өзү јени әсрин неронлары арасында чох кичик буларды» (15,153). Бурада Мадрид символик мәнада бүтүн синфи чарпышмалары әкс етдирән јердир. Мүәллифин Мадриди сечмәси садүфи дејил. Чүнки Мадрид фашизм мәскәни кими танынмагдыр. Фашизм јүрдунда ән бөјүк дөһшәтләрин синфи чарпышмалардан төрәндијини кестәрмәклә драматург фашизмлә социализм арасында бәрабәрлик јарадыр.

Һадисәләрин заманы, мөканы вә дилинин рәмзләшдириләрәк әдәбијәтләринин онын мүәјјән бир концептуал мөвгедән јазылмасыны идирир. Образларын (тәкчә Сима, Иблис вә шејтанларын јох, әнжәви образларын да) бир өлкәдән башгасына «радио вә електрик» сүр'әти илә кетмәси, Мадрид ады алтында истәнилән инлаб мөканынын тәгдими, мүхтәлиф милләтләрдән олан нүмајәндәләрин тәрчүмәсиз, чәтинлик чәкмәдән бир-бири илә дашышмасы Чавидин истифадә етдији уғурлу поетик үсуллардыр.

Б.Чавид драматуркијасында классик шәрг мәдәнијәти илә әдәбијәт символлардан - Шејх, Дөрвиш, Ариф, Күнәш, улдуз, кәһәнә, чаршаф, дағ, күл вә с. сөз ачышыг. Классик әдәбијәтда ишә әнмәјән символлар да драматургун өзү тәрәфиндән јаранараг әдәбијәтләринин ифадәсинә хидмәт етдијиндән јарадычылығынын әнмәләр системинә дахил олу.

Б. Чавид јарадычылыгында сырф шәрти образ вә васитәләрдән истифадә едир. Өләнләрин хәјалы (Роза, Хавәр, Севда вә рәгсәләрин өлдүклән сонракы хәјали көрүнүшү, Рә'нанын бабанын тејфи, Шејх Сән'ан вә Хумарын өлдүклән сонракы хәјаны көстәрән учушу), беһишт мәләкләри, һагдан хәбәр кәти-н мәләкләр, Гара'кејимли мәләк, шејтанлар - онларын сәһнә-кәлишләри вә инсанларла кирдикләри әләгә драматургун ис-фадә етдији поетик үсуллары даһа да зәнкинләшдирир.

II. 2. МҮӘЛЛИФ КОНСЕПСИЈАСЫ ВӘ СҮЖЕТ

Сүжетсиз мөвчудлуғу гејри-мүмкүн олан епик вә драматик нө-н поетикасынын өјрәнилмәсиндә онун мүстәсна ролу шүбһә-зидир. Бәдии мәтнин өјрәнилмәсиндә әсас көтүрүлән принцип-рин мәнзәрәсини көз өнүндә чанландырсаг көрәрик ки, әсәр-н дахили бүтөвлүк вә ваһид һәрәкәт төләб едән Аристотелдән шлајараг бу күнәдәк ән чох дигтәти чәләб едән компонент сү-тдир. Та гәдим дөврләрдән башлајараг естетик фикир тари-ндә ән'әнәви формада давам едән сүжет һагтында мубаһисә-р вә мулаһизәләр XIX әсрдә даһа да гүввәтәләнир. «XIX әср-етикасында, әдәбијјатшүнаслығында бу һадисәјә (сүжетә-М.) биринчи дәрәчәли әһәмијјет верилирди. Буна Шеллингин, келиң вә Белинскинин һәммин саһәдә олан ишләрини мисал-стөрмәк олар» (168,16).

Азәрбајҗан әдәбијјатшүнаслығында да поетик фикрин мүхтә-ф проблемләри илә әләгәдар олараг сүжет даима өјрәнилән вә-шдырылан предметләрдән бири олмушдур. Истәр жанрлара,-р метода, истәрсә дә шифаһи вә јазылы әдәбијјата, мүхтә-ф халqlарын әдәбијјатларынын тиположи мутәјисәсинә, тари-поетикаја аид јазылымыш әсәрләрдә сүжет һәр заман һәлледи-сөз демәк үчүн әсас верән чыхыш нөйтәсинә чеврилмишдир. оетиканын башлыҗа мәсәләлриндән олан сүжет мүхтәлиф ба-млардан, хүсусилә нәзәри-тиположи чәһәтдән нисбәтән ке-п өјрәнилмиш аңлајышдыр» (95,195).

Азәрбајҗан әдәбијјатшүнаслығында да әсәрин формалашма-да, структур тәшкилиндә мүһүм рол ојнајан әсас васитәләр-и бири кими јери дүшдүкчә сүжетдән бәһс олунмушдур. Бәдии-рин структурунда сүжетин јери вә тутдуғу мөвгенин өјрәнил-и бахымындан Р.Гејбуллајеванын «Бәдии нәсрин сүжетиндә-амиклик вә сабитлик» адлы монографијасы сон илләрдә әдә-јатшүнаслығымызда јазылымыш гијмәтли әсәрләрдән биридир-1). Мүәллиф монографијада мүасир елмин наилијјәтләринә

тэдгигат методларына эсасланараг предметэ системли янашмаға үстүнлүк вермиш вэ сүжетин јени структур элементләрини мүөјјәнләшдирмишдир. Р.Гејбуллајева өз ашдырмаларында сүжетэ ән'әнәви үсуллардан кәнар јанашма э дә әсәрин гурулушунун бир чох хүсусијјәтләрини ача әлмәјин мүмкүнлүјүнү исбат етмишдир.

Бизим тәдгигатымызда да сүжетэ јанашма ән'әнәви элемент-р ахтармағ үсулундан фәргләнир. Бурада әсас мәгсәдимиз XX р. Азәрбајҗан драматуркијасында сүжетин чоххәттилијинин сифини вермәк вә һәмин үсулдан мүәллифин истифадә етмә мәгсәдини мүөјјәнләшдирмәкдир.

Драмын предмети һәрәкәт олдуғундан онун сүжети дә драма-к һәрәкәтлә бағлыдыр. Әкәр лирикада һәрәкәтин потенциал ержиси, епик әсәрдә һадисә дахили һәрәкәт мөвҗуддурса, амда һәрәкәтин өзү әсасдыр; истәр характерин дахилиндә баш рән һәрәкәт олсун, истәрсә дә керчәкликдәки, һәјатдакы һә-кәт. Әкәр драматик нөв шәхсијјәтин дахилиндәки һәрәкәти истәрсә, керчәкликлә дахилин әлағәләри әдәби нөвүн образ-рына, онларын јерләшмәсинә вә мүнәсибәтләринә дә тә'сир-з галмыр. Г.Холодов драматик нөвдән фәргли оларағ лирика вә осда һәрәкәтин мөвгејини ашағыдакы кими изаһ едир: «Сөзсүз, лирика вә епоса да һәрәкәт јад дејил. Биринчиси, епос һә-кәти јаратмағдан чох тәсвир едир, икинчиси епик әсәрдә һә-кәтин тәсвири үмуми мәнзәрәнин јалныз бир чөһәтидир, үчүн-вә даһа мүһүмү, епосда гәһрәманын һәрәкәти мүәллифи даһа х онун характеринин мүшаһидәсинә көрә јох, һадисәдә ишти-кына көрә марағландырыр» (165,29-30).

Она көрә дә истәнилән бәдии әсәрин өјрәниләмәси үчүн олан үмуми естетик категоријалар драматик нөвдә онун өз ганунлары-ујғун формада истифадә олунмалыдыр. Драматик характер ик вә лирик характердән, драматик сүжет епик сүжетдән өргләнир. Бу о демәкдир ки, драматик нөв үчүн һадисәләрин јишилмәсиндән даһа чох драматик дәјишмә, драматик һәрәкәт рактирәкдир.

Епосла драмы бир-биринә јахынлашдыран әсас чөһәт онлар-мүөјјән һадисә мәзмунун олмасыдыр. Лакин драм һадисәнин рәкәтдә, дәјишмәдә олан аңларыны көтүрүр. Драмда мүәллиф нсыса һадисәни верирсә мәгсәди ондан доған һәрәкәти көс-рмәкдир. Епик әсәрдә исә әксинә, мүәллиф һәрәкәтләри вер-кәлә һадисәни давам етдирир. Епик әдәбијјат үчүн даим кәр-пнлијин азалдылмасы, сабит, дәјишмәз мөғамлара дигтәтин јө-лдилмәси әсас олдуғу һалда, драматик нөвдә бунун әкси мүша-дә олунур. Мүәллиф ардычыл оларағ кәркин вә дәјишән ан-

ары Өн плана чөкир.

Епик вө драматик сүжет арасындакы башлыгча фөрг дө буран мејдана чыхыр. Драматик нөвдө һәрәкөт кечидләри сүжетин рдычыллыгы, багланма васитәсидир. Һәрәкөтин вө дејишмөнин әм ичтимаи-тарихи шөраитлә, һәм милли характерлә, һәм дө үәллиф үслубу илә үзви әлагөлөрини нәзәрә алараг ону да дејә иләрик ки, драмада сүжет һәм дө милли өзүнәмөхсуслуғу, јазыы сәнәткарлығыны үзә чыхаран әсас чөһәтлөрдөн биридир.

Беләликлә, сүжети өјрәнмөклө дүнја драматуркија тарихинө әзәрбајан драматуркијасынын өз ән'әнөләри илә бағлы кәтирији бир чох милли чаларлары да мүйјәнләшдирмөк мүмкүндүр.

Өввәлки параграфда XX әср Әзәрбајчан драматуркијасында ир чох образларын икили бәдии функция дашымасынын шаһиди олдуғ. Сүжетли әсәрдә икили образ јарадан мүйәлифин әсас јөгсәди икигәт информәсија чәтдырмағдыр. Икигәт информәсианын чәтдырылмасы исә сөзсүз ки, икигәт сүжетдө мүмкүндүр. Јә'зән дө образын структурундакы икилик јох, мүйәлифин гөһрәмәни даһа кениш планда кәстөрмөк мәгсәдилә ондан кечирејији ајры-ајры хәтләр драмада мүйјән информәсија гәтләры јарагыр.

Јухарыда дејиләнләрә әсасән Әзәрбајчан драматукијасында шағьдакы сүжет типләрини мүйјәнләшдирә биләрик:

1. Паралел сүжетләр
2. Кәсишән сүжетләр
3. Ән'әнви бир хәтли сүжетләр

Сүжетин чәтдырдыгы информәсија планына көрә ајры-ајры төвләрә ајрылмасы XX әср Әзәрбајан драматуркијасынын өзүгүн әсасландырдыгы бир әдәби һадисәдир. Һәмин сүжет типләриндө мүхтәлиф үсулларла һәрәкөт ваһидлији тә'мин едилдијин-гән әсәрләрдө фикир дағыныллыгы јох, дәрин драматизм үзә чыгыр.

Белински ваһид идеја мә'насында ваһид һәрәкәти драмын башлыгча принципи һесаб едирди (134,53). Бу фикир азачығ фәргләрлә һәм ондан габаг, һәм дө сонра мөвчуд олмушдур. Аристотелдән башлајараг мүасир әдәбијәтшүнаслыға гәдәр ваһид һәрәкөт принципи һамы тәрәфиндән мүдафиә олунур. Лакин ваһид һәрәкәтдө кимин нәјә үстүнлүк вермәси - гөһрәмәна, һадисәләрин ардычыллыгына, идејаја - фәргли фикирләр мејдана чыхарыр. Бизим фикримизчә, бу фәргләрин мејдана чыхмасына сәбәб сәнәткар тәрәфиндән јарадылан бәдии мәтндир. Драмагург ваһид һәрәкөт үчүн истәдији чөһәти әсас сечә биләр. Бу мә'нада XX әср Әзәрбајчан драматуркијасында ваһид һәрәкәти

мин едән мухтәлиф үсул вә васитәләрлә растлашырыг.
«Өлүләр»ин ваһид һәрәкәти чәмијјәтин мә'нәви каррозијасы
блематикасы илә бағлы олса да, ону әсәр дахилиндә тә'мин
н Шејх Нәсруллаһ образыдыр. Белә ки, әсәрин завјазкасы
н кәлмәси хәбәри, финалы исә кетмә хәбәри илә шәртлән-
п олур. Әввәлки параграфда онун символик-реал образ олма-
ы кәстәрмишдик. Әсәрин заһири информасија, мәзмун га-
да Шејх Нәсруллаһ 45 јашында, дини елмләрдән хәбәри олан
шәхсдир. Ирәван шәһәрәләриндән биринә кәлән мәктубдан
н олур ки, о Хорасанда чохла өлү дирилдиб вә кәлиб һәммин
һәрин дә өлүләрини дирилдәчәк. Көрүндүјү кими, бу мүәл-
р тәрәфиндән јарадымыш гејри-ади ситуасијадыр. Идејанын
адәси үчүн гејри-ади, реал һәјәтла зиддијјәт тәшкил едән вә-
әтләрин тәғдими романтик сәнәт үчүн доғмадыр. Реалист
бијјатда исә гејри-ади, ағласығмаз вәзијјәтләрин тәғдими дүн-
әдәбијјатында даһа чох XX әсрдән башлајараг үзә чыхыр вә
мәтналты мә'нанын мөвчудлуғуна ишарә олараг, икинчи бир
мунун ашкарланмасына хидмәт едән поетик үсула чеврилир.
и бир шејхин өлүләри дирилтмәсинә инананларла һәр чүр
ртар мүмкүндүр. Беләликлә, өлү дирилдән вә өлүләрин дирил-
ини көзләјәнләр арасындакы мунасибәтлә драматик һәрәкәт
ам етдирилир.

Әсәрдә һадисәләрин ардычылығыны ән'әнәви сүжет еле-
итләринә ујғун олараг ашағыдакы кими кәстәрә биләрик.
Експозисијада ән'әнәви схоластик тәһсил системинә ујғун
раг Чәләлә мүәллим дәрәс өјрәдир. Искәндәр кефли вәзијјәт-
һәммин отаға дахил олур. Өзүндән балача бачысы вә гардашы
милијинә көрә ондан гачырлар. О, үмуми давраныш етикет-
ини позараг евләринә кәлән адамларын үстүнә ит гысгырдыр
«әдәбсизлик» едир.

Белә бир вахтда Кәрбалајы Фәтуллаһын кәлмәси хәбәри илә
рин завјазкасы башлајыр. Шәһәрин мә'мин вә мә'тәбәр бән-
и һачы һәсән өлүнүн дирилмәсинә инаныр, кефли Искәндәр
raһ-raһ чәкиб күлүр, «гачыр ешијә».

Һачыларын вә мәшәдиләрин бир јерә јығышыб «мә'тәбәр за-
», -шејхи нечә гаршыламалары һагда мәшвәрәтләри вә ону
шыламалары илә һадисәләр давам етдирилир. Нәһәјәт, чамаа-
н өлүләрини дирилтмәк мәғсәдилә гәбристанлыға јығышмасы
н һадисәләр кулминасија нөгтәсинә галхыр. Онларын фикир-
имәјә кетмәләри развјазканы, Шејх Нәсруллаһын чамаатын
гусу илә ојнајыб арадан чыхмасы исә финалы тәшкил едир.
Бу, әсәрин мәзмун гатына аид хәтдәки ардычылығдыр. Мү-
ифин чатдырмаг истәдији әсас мә'на бу хәттин алтындакы

гатдадыр. Икинчи гаты мўеллиф даима биринчи гатда истифаде етдији ајры-ајры штрихләрлә истигамәтләндирир.

Белә ки, экспозисијада мўеллимдән дәрс алан Чәлалын өз дилдә јох, анламадығы бир дилдә тәһсил алмасы, поетик ифаде вә ибарәләрлә зәнкин олан мәтни охумасы, отагда стол вә стул олдуғу һалда јердә диз үстдә әјләшиб дәрс ејрәнмәси илә мўеллиф икинчи бир мә'на гаты ачыр. Сәһәр гушундан пәрванә ки-ми ешг одуна јананлара чан истәнилән мәтнин охунушу илә башланан әсәрдә бир аздан өлмүш адамларә руһ, чан истәнилир. Дүнјәви елмләри бир тәрәфә гојуб, поезијадан кәлән ифадәләр-ә ујғун хәјаллара гапылан чәмијјәт һәмин поезијаны һәгигәт ки-ми һәјатда да давам етдирир. Хәјал аләминдә, руһ аләминдә мүмкүн олачаг инамлар, Шејх Нәсруллаһын реал, дүнјәви әмәл-ләри илә гаршылашанда чилик-чиликләр олур.

Өлүләрин дирилмәси хәбәрин илә башланан завјавкада Искәндәрин «күлүб ешијә гачмасы» илә драматург ики мә'на ифа-де едир. О, ешијә гачмагла ојаг шүүрун белә јаланлары гәбул ет-мәмәсини, күлмәјилә мүғавимәт кәстәрмә имканынын олмамә-сыны кәстәрир. Искәндәрин күчсүзлүјү «елә мән дә өлү ки-ми бир шејәм» сөзләриндә дә ифаде олунмушдур.

Дүнјаны дәрк етмәк имканыны итирмиш, бејни күтләшмиш күтлә чох бөјүк тәмтәрагла, салават сәдалары алтында Шејх Нәсруллаһы кәтирир. Шејх Нәсруллаһ - өз мәнәфејини, раһатлығы-ны дүшүнән јад гүввә, мә'тәбәр һачыларын голтуғунда, ағырлы-ғыны онларын үстүнә јыхмыш һалда сәһнәјә дахил олур. Бу гар-пылама мәраисми илә Ч.Мәммәдгулузадә нә гәдәр бөјүк инфор-мәсија чатдыра билир. Белә өлү шүүрла гаршылајанлара алчал-мадан башга һеч нә кәтирмәјән, өзүнә исә лазым олан һәр шеји кәтүрән нечә јад гүввә тәсәввүр етмәк олар. Әсәрдә ифаде олу-нан бу мә'наны көрән бәстәкар Г.Гарајев «Өлүләр»ин Т.Казы-мов тәрәфиндән гојулдуғу тамашасына даима тәкрат олунан ки-лик бир мусиги парчасы бәстәләмишдир. Әсәр боју тәкрат олу-нан мусиги санки бәдии мәтнин алт гатында олан мә'наны чә-сиб үзә чыхарыр.

Шејх Нәсруллаһ сәһнәјә дахил олмамышдан биринчи һачы тәсән кәлиб Искәндәри сәһнәдән чыхарыр. Сәһнәјә дахил ол-туғу андан елә бил Шејх јохламаға башлајыр ки, бурада «дири-дам» вар, ја јох. Бир-бир јохлајыб, әмин оландан сонра көрүр-си, Искәндәр дә онун гаршысында «сәдд чәкә билмәз». Ондан-сонра раһат-раһат истәдикләрини тәләб етмәјә башлајыр. Бу ис-тәнилән мүғавимәтсиз, өлү чәмијјәтә дахил олуб, гијмәтли нә-арса кәтүрмәк имканыдыр. Ч.Мәммәдгулузадәнин дөврүндә салгымызын узун илләр әсарәт алтында јашамасы, тә'лим-тәһси-

н јад диллөрдө олмасы нәтижәсиндә дүшдүү мұтавимәтсиз, үз вәзијјәти бундан јахшы һеч бир моделлә ифадә етмәк үн дејилди. Шејх Нәсруллаһын доғтуз јашлы гызлара ахи-мунчуг нағыллары дејә-дејә әлләриндән тутуб, гылманларын -суалларына һазырламасыны сәһнәјә кәтирән Ч.Мәммәдгу-ә истифадә етдији психоложи васитәләрлә санки јатмыш, ну итирмиш милләти ајылтмаға чалышырды. Милләтин ијинин әлдән кетмәси, ону горумаг игтидарынын олмамасы и таледә аз јашлы гызын намусуна саташмагла бәрабәрләш-тир. Лакин милләт јенә ојанмыр, чүнки онун намусуну ги-јәмәтдә чатачағы савабларла ојунчаға чевирибләр. Искән-әкликдә араг дүшкүнүдүр, халг бүтөвлүкдә «нағыл дүшкү-Нағылларла инанмајан Искәндәр нағыллар дүнјасында до-таг үчүн өзүнә чеврилмә васитәси олан арағы тапыр. Беләчә и вә өлү мұһитдә һадисәләр бир-биринин далынча давам

Һәлә дә нә баш вердијини анламајан чамаат Шејх Нәсрул-н далынча дүшүб, өлү дирилтмәк үчүн гәбристанлыға кедир. нчи мәчлисдән далбадал көрдүјүмүз өлүлүкләрин һесабына -ахыр бу сәһнә јаранмалыјды. Бүтүн өлүләрин бир јерә јы-тасы драматургун онлары өзләринә лајиг јерә, гәбристанлы-пламасы мә'нәви вә физики өлүләрин бәрабәрлији фикри-атдыран бәдии васитәдир. Өлүләрин тозуну палтарларында инә апармаг истәмәјәнләр ајагларыны дизәчән чырмајыб, истанлыға ајағјалын кирирләр, Һачы Һәсәнин евиндә олдуғу , бурада да Шејх Нәсруллаһын анлашытмаз дилиндәки мой-ә гулаг асырлар. Биринчи вә икинчи сәһнәдә мұхтәлиф тарла онларын өлүлүлүнү сүбут едән драматург Һачы Һәсә-ви илә гәбристанлығын охшар әләмәтләрини тәсвир етмәк-арлелизм үсулу онлар арасында елә бир фәрг олмадығыны әрир.

на көрә дә һеч бир дәјишиклик баш вермәдән онлар бир гә-ганлыгдан о биринә доғру һәрәкәт едирләр, јенидән евә га-рлар. Онларын кедиб-кәлдији јол, гајытдыглары мөкан да истанлыгдыр.

аматург санки бир тәрәфә Һачы Һәсәнин евини, дикәр тә-исә гәбристанлығы гојмагла кениш мәзарлыг јарадыр. Тә-ри дејил ки, гәбристанлыгдан гајытдыгдан сонра да өлүлө-цирилмәсинин фырылдаг олмасыны анламајан Һачы Һәсән Назлыны шејхә вермәклә о дүнјадакы раһатлығыны тә'мин к истәјир - јенә дә өлү оlaraг галыр.

әбристанлыға Искәндәр өлүләрлә бирликдә јох, тәкликдә р. Онун монологуну да мұәллифин гәбристанлыгда вермәси үфи дејил. Бу өлүләрин Искәндәри баша дүшмәси мұмкүн

олса, елэ о бирилэр дэ баша дүшэр.

Искэндэрин, јени анлајанын өз күчсүзлүјү вэ өз чөмијјетинин доґма үзвү олмасы бу монологда да өзүнү көстөрир. О да чыхыш јолу тапа билмир вэ дүшдүјү «нағыллар» дүнјасында өзүнэ дас-тан гәһрәманы Рүстәм пәһләванын күчүнү арзулајыр. Лакин бу онун өзүнэ кинајәсидир, шејхләри галдырыб көјө јерө чырпа билмөјөн Искэндэр өзүнү јерө чырпыб, уфулдајыр... Бу, дүшдү-јү мүһитдө халгыны хилас етмөкдө өз күчсүзлүјүнү һисс едөн, чыхылмазлыг гаршысында галан зијалыларын имкансызлыгынын ифадеси иди.

Нәһајет, әсэрин финалы кәлир - Шејх Нәсуруллаһ өзүнэ ла-зым олан нә варса јыр-јыгыш едиб арадан чыхыр, нағыл шүүру артыг бундан сонра давам кәтирмир. Пәрдө архасындакы ијрәнч һөјаты көрөнлөр ајылачагмы?

Әсэрин мәзмун гатында һадисәләр битир - Шејх Нәсуруллаһ кәлир, адамлары алдадыр, алчалдыр, сонра да кизлинчө чыхыб кедир. Лакин сүжетин финал һәлли вармы? Финал һәллинин ол-мамасы мәзмун гаты илә јох, мәтналты информасија гаты илә бағлыдыр. «Тарихләрин китабында ган илә јазылмыш» сәһифәјө көрө кәлөн нәсилләрин адындан өлү чамаатын үзүнө түпүрөн Искэндэр бир кечәдө Шејх Нәсуруллаһын јанына көндөрилмиш дөрд гыздан ахырынчысыны јола саландан сонра чибиндөн араг шүшәсини чыхарыб башына чәкир вэ бош бутулканы јерө чыр-пыр. Финала гәдәр өлүләр дүнјасында Искәндәрә гулаг асан јох иди. Инди дө о данышыр, лакин һеч кәсдөн чаваб алмыр. Араг шүшәсини јерө чырпыб гыран Искәндэр ону бошалдыгы үчүн гырыр, ја ондан әл чәкир? О, ајыг, фәал шүүра чеврилә биләчәк-ми? «Өлүләр»ин онунла диалогу баш тутачагмы, «өлүләр» ајыла-чагмы? - билинмир. Сүжети финал һәлли олмадан битирән дра-матург онун чавабыны һөјата сахлајыр. Чөмијјет өлүлүкдән гур-гарыб Шејх Нәсуруллаһлары таныјанда, онлара мүтавимәт көстө-рөндө, мүркүлөјөн сәрхош потенсиал шүүр ојананда әсәрдәки мәтналты өлүлүк битәчәк, композисија бүтөвләшәчәк.

Әдәбијјатшүнаслыгда ачыг композисија вэ ја сүжет Шекспи-ин әсәрләриндән башлајараг мүхтәлиф мөрһөләләрдә јаранан грам әсәрләринә шамил едилир. Ачыг композисијанын мөвчуд-лугу гәбул олунса да, онун әсәрләрдә тәзәһүр формасы мүхтәлиф јоетик шәкилләрдә мејдана чыхыр. Белә ки, Шекспир әсәрлө-риндәки ачыг композисија илә Ч.Мәммәдгулузәдә драматуркија-ындакы ачыг композисија финал һәллинин олмамасы илә бән-әсә дө, бир-бириндән тамамилә фөрглөнир.

А.Пински Шексприн әсәрләриндә бир нечә әсәрдән кечөн макистрал сүжет» олдуғуну мүәјјәнләшдирир. Белә сүжетдө

әһрәман бир јох, бир нечә драмын иштиракчысы олдуғундан ринал һәлли ахырынчыја галыр. Бу вәзијјәти ачыг сүжетин әсас ламәти һесаб едән А.Пински јазыр: «Ачыг сүжет характерин ир нечә хроникада иштиракыны тәләб едир (III Ричард кими)» (156,17-18).

Г.Холодов исә ачыг вә гапалы композисијаја башга принцип-
лә јанашыр. О да ачыг композисијанын илк нүмунәси кими
Шекспир драматуркијасыны кәстәрир, лакин Пински кими ачыг
композисијаны гәһрәманын һәјат хроникасынын бир нечә әсәр-
лә верилмәсилә әлағәләндирмир. Холодовун фикринчә компози-
сијанын ики нөвүнүн јаранмасынын әсас сәбәби будур: «... Мү-
әллифләрдән бири заман вә мөкан ваһидлији принципинә әмәл
әтмәк истәдији һалда, дикәри буну дағымға чалышыр. Бу ики
тенденсија драматик композисијанын ики нөвүндә кристаллашыр
ачыг, гапалы.

Гапалы композисијаја классик нүмунә кими Корнел, ачыға
исә Шекспир драматургыны кәстәрә биләрик» (165,57).

Чехов вә Горький дә драматуркијасыны ачыг композисијаја
ид едән Холодов бунун әсас сәбәбини онларын әсәрләринин
юхпланлылығы илә әлағәләндирир (165,67).

Чохпланлы драм әсәриндә заман вә мөкан вәһдәтинин позул-
масы тәбиидир. Лакин, бизим фикримизчә, заман вә мөкан ва-
һидлијинин позулмасы һеч дә һәмишә ачыг композисија илә бит-
мир. Чох күман ки, Холодов буну әсас кәтүрүр ки, заман, мөкан
ваһидлији кәзләнилмәјиб, јалныз һәрәкәт ваһидлији сахланьлар-
ға вә бу заман һәрәкәт ваһидлији дә чохпланлы әсәрдә идеја ва-
һидлији илә тәмсил олунарса, идеја битмир вә композисија ачыг
галыр.

Нәзәрә алсаг ки, драматурглары адәтән әбәди идејалар чәлб
әдир вә драм әсәри һәјатын һәрәкәтини кәстәрир, онда кәрәк
бүтүн драм әсәрләри ачыг композисијалы олсун. Чүнки һәрәкәт
давам едир вә битмир - һәрәкәтдән һәрәкәт тәрәјир. Әкәр дра-
матург әсәрә дахил етдији һәрәкәт аныны вә һәрәкәтлә бағлы
идејаны битирир вә тамашачыны тәғдим етдији мәтнлә бағлы су-
аллар ичиндә гојмурса сүжет дә, композисија да битир (нисби
мә'нада олса да). Лакин Ч.Мәммәдулузадә драматуркијасы үчүн
гамашачыны мәһз мәтнлә бағлы суаллар ичәрисиндә гојмаг ха-
рактерикдир. Бу мә'нада онда композисијаны мәгсәдли шәкилдә
ачыг гојмаг мејли һисс олунур. Јухарыда кәстәрдијимиз вәзијјәт-
дә билмирик ки, Искәндәрин кефлилији битир, ја јох, «өлүләр»
дирилирми? О, мәтналты мә'на гаты илә давам едән бир өлүлүк
проблеми ортаја гојдуғундан бу мәсәләнин һәлли чох сүн'и вә үй-
дурма көрүнә биләрди. Мүәллифин кәстәрдији һәмин проблем

пағыдакы бәдии моделдә өз ифадәсини тапыр:

Јад вә ајыг гүввә (Шејх Нәсруллаһ), күтләшмиш, дәркетмә га-
лијјәтини итирмиш чәмијјәтә (өлүләр мүнһитинә) дахил олур,
јарада бирчә нәфәр ону таныја билир, лакин о да тәк олдуғуна
ерә өзүнү мүнһәлиф васитәләрлә (бу кичлик, дәлилик, кефли-
ик, тәлхәклик ола биләр) өз чәмијјәтинә доғмалашдырыр. Јад
вә дахил олдуғу чәмијјәттә онлары алчалдан мүнһәлиф әмәл-
әр төрәдиб чыхыб кедир. Күтләшмиш чәмијјәт алдандығыны
лајыр. Бундан сонра о бир дә алдана чагмы? - Билинмир.

Бу елә һазыр бир моделдир ки, ондан истәнилән күтләви, һәт-
дә дүшдүјү фәрди вәзијјәти гијмәтләндирә билмәјән фәрди
ә’нәви өлүлүк һалында истифадә етмәк олар. Даһи сәнәткар
дур ки, јени вә узун өмүрлү модел јарада билир. Бу мә’нада
Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр»дә јаратдығы бәдии модел һәр
ман диридир.

Драматуркијамызда илк дәфә һәмин моделдән истифадә едән
Ч.Мәммәдгулузадә олду; кәндә мүәллим кәтирмәклә «дана-
лашлығын», шәһәрә һәким кәтирмәклә «дәлилийин» маһијјәти-
и ачды. Күтләви чеврилмәләрин силсиләси олмаг бахымындан
әр үч әсәрин гәһрәманы халдыр. Ејни гәһрәманын әзаблы ме-
морфозасыны кәстәрмәк бахымындан А.Пинскинин «макис-
трал сүжет» аңлајышыны Ч.Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр», «Да-
набаш кәндинин мәктәби», «Дәли јығынчағы» вә она јахын олан
«Әр» комедијасына да аид етмәк олар. Әкәр «јадлашма»ны да
еврилмә кими гәбул етсәк, һәлә «Анамын китабы» да һәмин
илсиләјә дахил олур. «Анамын китабы» поетика бахымындан
«Өлүләр», «Данабаш кәндинин мәктәби» вә «Дәли јығынча-
ы»ндан бир чох өзүнәмәхсуслуғларла сечилдијинә кәрә онун сү-
етини ајрылығда изләмәк даһа мәгсәдәујғундур. «Әр» исә бир
дәр зәиф формада «Дәли јығынчағы»ны тәкрар етдијиндән ону
а һәмин үч әсәрлә бирликдә кәтүрмүрүк.

Гәһрәманы күтлә вә предмети һәмин күтләнин чеврилмәләри
дан әсәрләрдән макистрал бир хәтт кечсә дә, о хроникал сүже-
ә чеврилмир вә финал да ахырынчы драма сахланылмыр. Бу
еврилмә һәр дәфә башга бир нөгтәдән башлајыр вә јени мәзму-
а малик олур. Она кәрә дә онлар бир-биринин давамы јох, ох-
лары олан һадисәләр кими тәғдим олунур. Бу охшарлығ һәр дә-
ә охшар вәзијјәтлә - ачығ композисија илә сона чатыр. Јахын
адисәләри мүәллиф ејни моделин азачығ дәјишилмиш шәкил-
әри илә тәғдим едир. Бу сәбәбдән дә һәр дәфә драматургун үст-
та вердији һадисә мәзмуну бир-бириндән фәргләнсә дә, алт-
та ифадә олунан мә’на јахын формада үзә чыхыр.

«Данабаш кәндинин мәктәби» «Анамын китабы»ндакы рус

тәһсилли јад зијалыја бәнзәјән мүәллимин кәндә кәлмәси хәбәри илә башлајыр. Шејх Нәсруллаһын кәлиши гејри-ади бир мәсәләјлө - өлү дирилтмәклө бағлыјдыса, мүәллимин кәлиши чох ади бир иш иди. Тәбии ки, кәндә мүәллим кәлә биләрди. Өлү чөмијјәтин инанылмаз бир һадисәни чох тәбии гәбул едиши «Өлүләр»ин завјазкасыны тәшkil едирдисә, бурада мүмкүн оланын гејри-ади һадисә кими гәбулу илә завјазка башланырды. Данабашлашмыш кәнд ади иши кәзү бөјүмүш дана кими гаршылајыр. «Өлүлүјү» јарадан тәһсил системинин вә тә'лимләрин јаратдығы хәјал дүнјасы идисә, данабаш кәндиндә һеч о да јохдур. Бурада һејваны идарә еләјән бир шеј вар - «шаллаг»!

Завјазканын тәбии бир һадисә үзәриндә гурулмасы һәрәкәти реал, мүмкүн вәзијјәтләрин инкишафы илә давам етдирир. Бир-бирини анламајан мүәллим вә кәндлиләр ахырачан да өз мөвгеләрини дәјишмирләр. Ч.Мәммәдгулузадә ики чүр өлү, ики чүр дәли јаратмаг принципини бурада ики чүр «данабаш» (мүәллим вә кәндлиләр) јаратмаг формасында ифадә едир. Гүввәләр нисбәтинин ахырачан дәјишилмәмәси заһири гатда драматик һәрәкәтин зәифләмәсинә сәбәб олур. Лакин һәјатын өзүндә әкәр бу драматизм белә зәифдирсә, реалист әсәрдә дә онун өзүнәујғун формада верилмәси ганунаујғундур. Драматуржи јарадычылығы илә бөјүк бир катарсис јаратмаг мөвгејиндән чыхыш едән Ч.Мәммәдгулузадә санки бу ләнкликлә охучу вә тамашачы шүуруна тәкан вурмаг, ону әсәбиләшдириб һәрәкәтә кәтирмәк истәјирди.

Әсәрин башланғычы чох мүкәммәл бир завјазка илә башлајыр. Гоголун «Мүфәттиш»и кими, бурада да экспозиција вә завјазка үст-үстә дүшүр. Сәһнәјә чыхан илк иштиракчы - Кәрбалајы Мирзалы кәндә «бөјүк адамлар»ын кәлишини хәбәр верир вә кәндлиләр тәшвишә дүшүрләр. Үчүнчү мәчлисә гәдәр кәләнләрин мәгсәди ајдыналашмыр. Кәләннин кимлији мә'лум оландан сонра драматик һәрәкәт күчләнмәк әвәзинә зәифләјир. Үмумијјәтлө, әсәрдә кулминасија нөгтәсини мүәјјәнләшдирмәк чох чәтиндир. Әсәрдә ән'әнәви сүжет элементләри бу ардычылыыла давам етдирилир: завјазка-развјазка, финал һәлли дә јохдур. Бу нә демәкдир? Јә'ни «Данабаш кәндинин мәктәби» драматик чәһәтдән гејри-мүкәммәл әсәрдир? Буну һөкм кими ирәли сүрә билмәрик. Чүнки әсәр боју кәркин бир драматизм вар. Бу драматизм данабашлашмыш иштиракчы илә онлары бир јерә топлајыб тамашачыја кәстәрән вә онун мә'нәви ојанышына наил олмаг истәјән мүәллиф мөвгеји арасындадыр. Драматик һәрәкәтин мәнбәјини бу чүр мүәјјәнләшдирдикдән сонра әсәрдә данабашлығын ән јүксәк зирвәси кими ушағларын кәрмә галағына гатыл-

ы вә жүзбашынын, чавушун, -мүәллимин јахынлашдығы андa-
ары «дажанмајын, гачын» дејиб чөлө көндөрилдији аны гәбул
әк олар. Анчаг јенә дә ән'әнәви сүжет елементләри илә «Да-
аш кәнди»нин һадисәләринин давамы арасында бир ујғунсуз-
вар. Беләликлә, Ч.Мәммәдгулузадә драматуркијасында онун
шаһиди олуруг ки, драматург чох кәркин бир драматизм ја-
маға наил олдуғу һалда, әксәр вахт драматик әсәрин дахили
икилинин ән'әнәви елементләринә сәрбәст јанашыр. Она кө-
дә онун драмлары жүксәк кәркинликлә башлајыр (заһирән бу
кинлик бир о гәдәр дә һисс олунмур), о чүр дә давам едир
мүәллифин јаратдығы фәлсәфи гатда финал кулминасија зир-
инә дүшәрәк һадисәләри јекунлашдыра билмир.

«Данабаш кәндинин мәктәби»ндә көрдүјүмүз һәмин кәркин-
«Дәли јығынчағы»нын да әсас лејтмотивини тәшкил едир.
рада тәк-тәк образлардан дашыдығлары ејни әламәтә көрә
шылашан ики күтләви образ јараныр. «Дәли јығынчағы»нда
экспозисијаја чох аз јер верилир. Демәк олар ки, экспозисија
э завјазка үст-үстә дүшүр. Экспозисија үст-үстә дүшән дүјүн-
и көстәрир - халгы јад һаким идарә едир, о түркчә данышан-
гәзәбләнир; һачылар онун гәзәбиндән горхуб, данышмамаг гә-
ына кәлирләр, шәһәрдә чохлу руһи хәстәләр вар вә онларын
аличәсинә (даһа доғрусу, хәстәликләрини өјрәниб тәчрүбә
анмаға) дә јад һәким кәлиб. Икинчи мәчлисдән драматургун
дим етдији ики груп дәлинин, руһ хәстәләринин ардычыл ола-
дәлиликләринин шаһиди олуруг. Тутаг ки, Фазил Мөһәммәд
өврәтин һәр бириндән (дәлиләрин арвадларындан) гајынлары-
кетсәләр 70 күндә јетмиш мин өвлад төрәјәчәјинә, дәлиләр
э ағачларын, гушларын вә адамларын учмағына инанырлар;
р ики инамда ағылдан кәнарлыг олдуғу һалда, нијә Фазил Мө-
ммәд дәли һесаб олунмур? Ағласығмаз ситуасијаларын тәгди-
илә драматург чәмијјәтдәки дәрракәдән кәнарлығы, шүрсуз-
ғу, позулмуш психиканы моделләшдирир. Бу заман да «Өлү-
р»ин мәтналты мә'насындан бир о гәдәр дә фәргләнмәјән ин-
рмасијалар чатдырыр. «Дәли јығынчағы» сүжет елементләри-
сәрбәст мүнәсибәтинә көрә структур бахымындан «Данабаш
ндинин мәктәби»нә даһа јахындыр. Белә ки, бурада да завјаз-
дан сонракы елементләрин јерини мүәјјәнләшдирмәк чәтин-
р. Санки һәр мәчлисдә һадисәләр јени бир жүксәк хәглә давам
дирилир вә елә һәрәкәт аында да әсәр битир, финал һәлли
рилмир. Гуруплашмыш образлар арасында потенциал шүүр
рада едән чеврилмиш, ујғунлашмыш образын олмасы грулушу-
көрә исә «Дәли јығынчағы» «Өлүләр»ә јахынлашыр. «Өлү-
р»дә ики груп өлүләр вә арада биләрәкдән өлүлөшмиш Искән-

«Дәли жығынчағы»нда исә ики группә дәли вә арада шүүрлуи - Молла Аббас вар. Искәндәр вә Молла Аббас әлверишли раитдә аҗыг вә ағылы фәалијјәтә кечә биләрләр. Әсәрин сонда ачыг сахланан компазисија бу шәраитин јараныб, јарана имәјәчәјини сонраја, һәјатын өз хроникасына сахлајыр.

«Әр» комедијасы өз сүжетинә вә поетик гурулушуна көрә Мәммәдгулузадә јарадычылығына елә бир јенилик кәтирмир. Әсәр инсан психикасыны позан јад шәраитин, милли тәкамү-ујғун олмајан һалларын социализм ингилабындан сонра јени илик мүнһити јаратдығыны кәстәрмәси бахымындан әләмәт-дыр.

Илк бахышда бәнзәрлији бир о гәдәр һисс олунмаса да, диг-лә јанапдыгда «Анамын китабы» драмынын да «Өлүләр»дә адылмыш бәдии моделин мәзмун фәрги илә тәкраны олдуғуну рәрик. «Өлүләр»дәки өлүләр, «Дәли жығынчағы»ндакы дәли-р, «Данабаш кәндинин мәктәби»ндәки данабашлар бурада «Данабашлар» формасында үзә чыхыр. Онларын јадлыглары-н ифадә васитәләрини әввәлки параграфда көрмүшдүк. «Ана-мын китабы»нда потенциал доғмалығы, аҗылыгы сәси ешидил-јән әли бајазлы ана вә Күлбаһар тәмсил едир. Бурада да нис-мә'нада чевриләнләрин ики группуну көрмәк олар; гардашлар сензор. Лакин сензор јад дәвләтин нәзарәтини тәмсил етсә дә, әли јадлашмышлардандыр. «Анамын китабы»нда «Данабаш кәндинин мәктәби» вә «Дәли жығынчағы»на нисбәтән финала гә-рки диқәр сүжет элементләринин јерини мүүјәнләшдирмәк мүмкүндүр. «Өлүләр»дәки кими бурада да сүжет элементләри ошы дуран тәрәфләрин мубаризәсиндән јох, јадлашманын кул-минасија вә развјазка мәгамына чатмасындан тәрәјир. Илк мәч-сәдә ананын никаранчылығы ифадә едән бирчә чүмләси «Кә-сән ушаглар нијә јубандылар» вә чәсарәт едиб оғлуна јахын-ша билмәмәси експозисијаны, оғулларын бирликдә «Ана, һә-кәлмә, сөз данышырыг» дејиб, ону гапыдан гајтармалары зав-каны, сензорун јохланыша кәлдији заман гардашларын өзлә-ни мүхтәлиф сој адлары илә - Рүстәм бәј Әбдүләзимов, Мир-Мәһәммәдәли хәләфи мөрһум Аға Әбдүләзим, Әбдүләзимза-ји Сәмәд Ваһид кими тәғдим етмәләри, јад вә бош мәсләклә-нин ајдынлашмасы кулминасијаны тәшкил едир. Күлбаһарын гардашларынын китабларыны јандырмасы вә оғулларын хәстә-анын башына топланмасы илә развјазка давам етдирилир. Ла-н ананын өлүмү вә Мәһәммәдәлинин фатихәси драматик һә-кәти јенидән кулминасијаја чатдырага әсәри ачыг сүжетлә-тирир. Јенә дә драматург тамашачыны мәтнлә бағлы суаллар-әрисиндә гојур. Символик мә'нада халғы тәмсил едән ананын

үмү вә Мәһәммәдәлинин фатһәси нә демәкдир? Китаблары ырылан вә аналары өлөн гардашлар јадлыгдан хилас ола билә-кләрми? Бу дөфә дә суалларын чавабы һәјата галыр.

Ч.Мәмәмдгулузадәдөлән сонра Ч.Чаббарлы драматуркијасын социализм дөврү мәрһәләсиндә паралел, јә'ни мөтналты гат олан сүжет ән'әнәси давам етдирилди. Мәзмун информасијан-дан башга, һәм дә мүөјјән кодларла мөтналты мә'на ифадә мөк социализм дөврүндә сәнәткарлыгга бәрәбәр, һәм дә нзор нәзарәтиндән гачмаг васитәси иди. Әввәлки параграфда Чаббарлынын «Гыз галасы» поемасындан башлајараг јарады-лыгында символик образла хусуси јер вермәсини вә ондан һра јаздыгы «Од кәлини», «Севил», «Алмаз», «Јашар» вә «Дө-ш» әсәрләриндә дә символик образ вә васитәләрдән мөһарәт-истифадә етмәсини көстәрмишдик. «Севил»дә символлар змун гатына аид олараг, икинчи мә'на гаты ачмыр. Она көрә, бурада социализмин гадына кәтирдiji азадлыг Ч.Чаббарлы-н төрөгги идејалары илә үст-үстә дүшүр. «Од кәлини»-вә со-ализм гуручулуғуна һәср олунмуш драмларында исә символик раз вә васитәләр бә'зән нәинки фәргли, һәтта мәзмуна зидд 'на гатынын јаранмасына сәбәб олур. Буну әсәрләрин өз мөт-әсасында изаһ едә биләрик.

Ч.Чаббарлынын һәгиги мә'нада символик бир мәрһәләјә ке-ди әввәлчәдә дедијимиз кими «Гыз галасы»ндан башлајыр. «Гыз галасы» драматургун јени мәрһәләјә ајаг гојмасынын мани-сти вә шәхси монологудур. «Од кәлини» илә поеманын ады символлары арасындакы бәнзәјиши көстәрмишдик. Тәзә јара-дылыг мәрһәләси үчүн ачар, ишарә олан «Гыз галасы» өз ар-хектоникасы илә дә «Од кәлини»нә бәнзәјир; «Гыз галасы» 21-чадан, «Од кәлини» 21 көрүшдән ибарәтдир. «Гыз гала-»нын илк 6 парчасы, «Од кәлини»нин илк 6 көрүшү экспози-а характери дашыјыр вә драмда 6-чы көрүш гуртаранадәк ај-ајры сүжетләрин дүјүнү вурулур. «Гыз галасы»нын 21-чи пар-ы, «Од кәлини»нин 21-чи көрүшү финал кими тәгдим олу-р. Одлар јурдунун јенилмәзлијинин символу олан Солмаз онун (афиәчиси вә вурғуну олан Елхан үчүн «фүсункар одлар јав-у», «мүбаризә карванларына јол вә һәдәф көстәрән ишыглы-улдузу», «кәздирдији азадлыг бајрағынын мә'нәви јүксәкли-дә хәјали чөһрәси күлүмсәјән» идеалдыр. Бу бәнзәјишләриј-Солмаз «Гыз галасы»ндакы Дурнаны вә «Гыз галасы»нын зир-индә јаныб карванла јол көстәрән оду јада салыр. Даһа доғ-у, Солмаз һәмин символиканын давамына чеврилир. Драма-г бу ики әсәр арасындакы јахынлыгга бундан сонра һансы ја-ытчылыг јолуну гә'т едәчәјини көстәрир.

«Од кәлини»ндә Ч.Чаббарлы информасија чатдырмаг бахындан ики тип сүжетдән истифадә едир: паралел вә кәсишән. әсишән сүжетләрдән ајрылыгда бәһс едәчәјимизә көрә, бураанчаг паралел хәтләри мүнәјәнләшдирәчәјик.

Ремаркада һүрмүздә Әһримәни тәмсил едән группарын вәлимәси, үмүмијјәтлә, Хәјир вә Шәрин гаршылашдырылмасыны әстәрир.

Әсәрин мәзмун гатында әрәб ишғалчыларынын Азәрбајчана үчүмү көстәрилирсә, мәтналты системдә XX әср Азәрбајчанын үзләншији проблемләр вә «гејри-ади азадлыг кәтирән» социализмә мүнәсибәт өз ифадәсини тапыр. Мүсәлманчылыг дејасы илә өлкәјә кирән әрәбләр, ејни заманда, болшевизм гајатанунлары илә өлкәјә дахил олан рус ишғалчыларыны да тәмил едирләр. Әбу-Үбәјдин ашағыдакы сөzlәри болшевикләрин охткы фәалијјәтиндән бир о гәдр дә фәргләнмир: «...Бағдаддан пдығым әмрә көрә бир аја кими ики мин әскәр үчүн сәфәр вә үһарибә ләвазиматы дүзәлтмәли, бир дә Бағдада нефт көндәрәк үчүн әлли дөвә вермәлисиниз» (109,27).

Әрәбләрин мүгәддәс инам јерләринә олан мүнәсибәти сонрар Алмазын мәсчидә бәсләдији мүнәсибәтдә дә өзүнү көстәрир. Әсәрдә елә диалоглар вар ки, онлардакы әрәб вә ислам сөzlәрини рус вә болшевизм сөзү илә әвәз етсәк ифадә олунан мәна дәишмәз. Һәтта, бәзи диалоглары мәтндән ајырдыгда көрүрүк ки, бу гардашы гардаш гәтилинә чевирән синфи мүбаризә вә «паралла, һөкм сүр!» сијасәтинин ифшасындан башга бир шеј дејил. Мәсәлән, Елханла Агшинин диалогундан ашағыдакы парчаны сәтүрәк:

«Агшин. Елхан, бу орду кәздији өлкәләри истила мөгсәдилә сәзмир. О, сағлам бәшәријјәти доғру јола, ничат вә сәадәтә чатдырмаг истәјир.

Елхан. Јалан, јалан, гара бир јалан, ағ бир јалан! Бүтүн инсан әсәблары дүнјаны бу шуур илә чәјнәмишләр: ничат вә сәадәт! (голундакы зәнчирләри көстәрәрәк) Будур онларын ничат вә сәадәти! Сән кет бу маһнылары чочуглара сәјлә» (109,33).

Елхан сонракы чыхышларында әрәбләри өзләриндән габагкы астилачыларла мугәјисә едәрәк онларын кәтирдиди сәадәтин мајијјәтини ачыр, һәтта бу заман о динләр сөзү илә бәрәбәр ганунлар сөзүнү дә ишләдир ки, сөнбәтин јалныз диндән кетмәдијини көстәрсин: «Елхан. Бу јалныз әрәбләрдә дејил, јалныз бурада дејил, һәр јердә белә олмушдур. Буну бабилләр дә белә етмишләр. Бу белә олмуш, индики һәјат шәртләри дурдугча белә олачаг, күшүләр күчсүзләри әзиб-дидәчәк, сахта динләр, үјдурма ганунлар ардында пәрделәнәчәкдир» (109,43).

Бә'зи мәгамларда болшевизм там она аид мұлаһизәләрлә, ады килмәдән үзә чыхыр. Алтунбајын ашағыдакы фикрини мисал сәрә биләрик: «... Бүтүн мүгәддәрәтым бир кәнд жығынчағы-бағлыдыр. Гуллар һәшарат кими торпагдан баш галдырмыш-». Ох кими көзә батырлар» (109,45). Бу «кәнд жығынчағы»нын ил күчүнү Ч.Чаббарлынын социализм гуручулуғуна һәср олун-ш «Алмаз» вә «Јашар» әсәрләриндә көрүрүк.

Гурулдуғу илк дөврдән халгын бојнуна бөјүк миннәтлә гојулан социализмә мүнәсибәт бу сөзләрдә дә дујулур: «... Бәлкә јурду-з улу һүрмүздүн көлкәсиндә вә јурдумызда олан хилафәт орду-гун ...әдаләт ... ганады алтында....» О дәгигә ассосиатив олараг ымыза дүнәнә гәдәр ешитдијимиз «Бөјүк рәһбәримиз Ленин», үн «әдаләт бајрағы», мұдафиәчимиз «шанлы совет ордусу» ду-р.

Әсәрдә он сәккизинчи көрүшдә утопик бир чәмијјәт верил-шир. Бу чәмијјәт Чаббарлынын мүасири олдуғу социализмә иземир. Драматург бурада социализмдән кәнар утопија јарада-; социализмин арзу едилән азадлығы кәтирмәдији идејасыны исландырмаг истәмишшир.

Нәһәјәт, әсәрин финалы үзәриндә дајанаг. Ч.Чаббарлы бура-әсәрин әввәлиндән башлајараг гүввәләр нисбәтини каһ Елха-н, каһ да онунла гаршы-гаршыја дуранларын хејринә дәјишир. вәләрин бир нечә дөфә дәјишилмәси «Од кәлини»нин чоһп-лы әсәр вә драматик эпос олмасы илә әлағәдардыр. Елханын әлүб едилдији вә дар ағачындан асылдығы бир вахтда она үс-кәлән Агшинин сөјләдији «Доғрудан да аллаһ вардырмы?»-лы, Хүррәмдән Гыз галасынын үстүндә сахланан ода бәнзәр хан «гызыл гырпыг» алов дилимләри вә Солмазын Гур'аны ламасы гүввәләр нисбәтини Елханын хејринә дәјишәрәк фи-ғын мәнтиги һәллини һәјата сахлајыр. Јенә дә сүжет битмир композисија ачыг галыр.

Ч.Чаббарлынын социализм гуручулуғуна һәср олунмуш драм-ы да сәнәт дөјәрләринә ујгун ме'јарларла өјрәнилмәсинә еһ-ач олан әсәрләрдәндрир.

Социализмин чәмијјәтдә нә чүр ирәлиләмәсини «Алмаз» гә-һеч бир әсәр реаллыгла көстәрә билмәз. Биз, артыг, Алмаз әтини һансы чәһәтләринә көрә социализмин символу һесаб-ләјимизи көстәрмишик. Мүәллимин мәнзилини узун коридора изәдән, архә диварыны исә күчә, мејданча, мәсчид, евләр вә с. јүнән шүшәсиз шәбәкә кими тәгдим едән драматург сөссүз бунунла бәдии мәгсәд күдмүшдүр. Бу чүр евин олмасы мүм-дүрмү, јә'гин ки, јох .

Биринчи көрүшдә бир гадыны сүрүјәрәк кечән мүәллим,

кинчи көрүшүн (она да фикир вермөк لازمдыр ки, биринчи көрүш жалгыз символик ремаркадан ибарәтдир) илк ремаркасын-а һәмин коридор кими отага дахил олур. Отаг коридор кими зундугу илә жола бәнзәјир. Шүшәсиз шәбәкә илә бүтүн кәнди кәстәрмәсилә, чох күман ки, кәндә - јә'ни чәмијјетә дахил олан «Јени јол» мә'насыны ифадә едир. Тәсадүфи дејилдир ки, Алмаз кәнддә јаратдыгы колхозун да адыны «Јени јол» гојур. Алмаз коридора (һәм еви, һәм дә синиф) дахил олан кими ону көзләјән шаглара «сыраја дүзүл!» командасы верәрәк күчәләри кечә-кечә ашағыдакы маһныны охумаларыны тапшырыр:

Һеј сән, әски дүнја, тәслим ол,

Әски дүнја, тәслим ол.!

Сәнә гаршы јүрүш вар.

Машынлара од бурахын,

Вуруш вар һа, вуруш вар,

Вуруш вар һа, вуруш вар...(109,119).

Јени дүнјаны вурушла, јүрүшлә гурмага башлајанларын ону ытимаи јох, механики һәрәкәт кими баша дүшдүкләрини драматург бу маһны илә чох көзәл ифадә едир. Әсәр боју она мане лан һәр кәслә чарпышан-вурушан Алмаз бир-биринин ардынча пүарчы чыхышлар едәрәк кәтирдији «Јени јол»ун үсүтүнлүкләрини сүбуг етмәјә чалышыр. Лакин әсәрдә онун нәјсә наил ол-гуу көрүнмүр. Бүтүн фәалијјәтинә бахмајараг, бурахдыгы сәһв-ерә керә ахырынчы пәрдәдә она мөһкәмә гурулур, тәк галыр. Алмаз өзү дә сон чыхышында сәһвләр етдијини вә чох шеји нә-јерә алмадығыны е'тираф едир. Дүзүдүр, о, сәһвини «Коммунист партијасынын рәһбәрлији илә кәндиләри тәшкил етмәмәкдә» көрүр. Анчаг, һәр һалда, социализмин ирәлиләдији бир вахтда онун һәрәкәтинин ани сахланылмасы нә гәдәр сәһвләрин бура-кылмасыны кәстәрә биләрди. Күтлөни, чәмијјәти нәзәрә алма-ыб, онун ичәрисинә машин кими дахил олан социализмин ирә-ни һәрәкәтинин бурахдыгы јанлышлыглары вә онун жалгыз кә-ләчәкдә олачаг хошбөхтлик, фираванлыг вә'дләрини кәстәрмәк бахымындан «Алмаз» реалист бир әсәрдир. Драматург шәрти формада мөһкәмә сәһнәси илә онун һәрәкәтини бир аңлыга да-јандырса да, Алмазын «Мән сәһвләрим бојнума алырам. Анчаг бу сәһвләрим дүшмәнләрим севиндирмәсин. Мүбаризә давам едир. Сәһвләр мәнә чох шеј өјрәтди» (109,215), сөзләрилә һәр-кәт давам етдирилир. «Од кәлини» кими «Алмаз»да да гүввәләр нисбәти гаршы дуран тәрәфләрдән һәрдән биринин хејринә дә-јишилир. Бу дәјишилмәнин әвәзләнмәси һәр дәфә јени һәрәкәт үчүн стимул олур. Драматик һәрәкәтин бу шәкилдә инкишафы «Јашар»да да мүшаһидә олунур. Драматург гүввәләр нисбәтинин

дәјишдији анлардан бирини әсәрин сону кими көтүрүр, лакин бу анда бир нечә чүмлә илә јени һәрәкәтин башланғычыны көстәрәк сүжети ачыг сахлајыр. Әкәр әсәр дахилиндә о гүввәләр нисбәтини бир нечә дөфә дәјишдирмәсәјди, онда финалла сүжәтин гапандығыны гәбул етмәк оларды. Лакин һисс олунур ки, драматург мәһз бу үсулла сүжети ачыг сахлајыр вә тәрәфләрдән һәр һансы биринин конкрет гәләбәси һөкмүнү чыхармыр.

Ч. Чаббарлынын сүжәт гурулушуна көрә «Алмаз»а ән јахын әсәри «Јашар»дыр. Кәндә социализм шүарлары кәтирән Алмаздан фәрғли олараг Јашар данышыгда пассивдир. Лакин о узаг кәләчәкдәки боллуг, фираванлыг вә'дләрилә һәлә әсасландырылмамыш, тәбии амилләр нәзәрә алынмамыш тәчрүбәсини кәндлиләрин һазыркы раһатлығыны позараг тәтбиг едир. «Дөрд гојуну, бир ешшәји» оланын голчомаг олуб сүркүн олундуғу бир вахтда Јашарын тәчрүбәси кәндлиләрин һәјәтләриндәки мејвә ағачларыны да гурудур. Әсәр боју диалоглара дахил едилән өтәри, куја әһәмийјәтсиз сөзләрлә мүәллиф бу мә'наны усталыгла чатдыра билир. Биринчи көрүшдә лабароторијада үч нәфәрин - Јашар, Тоғрул вә Танјанын апардығы тәчрүбәләр верилир. Тоғрулуң сонралар инсана тәтбиг етмәк истәдији, инди исә гурбаға үзәриндә хејирхаһ ијјәтлә апардығы тәчрүбә ағыр нәтичә верир. Електрик чәрәјанынын бөдәнә бурахылмасы илә гандакы вөрәм микроблары өлүр, лакин һәмин микробу дашыјан чанлы да о микробла бирликдә өлүр. Јашарын тәчрүбәси һәмин експериментин башга бир шәкилдә тәтбигиндән башга бир шеј дејил. О да дөвләт үчүн памбыг әкдирәрәк кәндлиләри азачыг јашыллыгдан да мәһрум едир.

Биринчи көрүшдә Тоғрул вә Танја бу јахынларда Америкаја чатыб, ону өтәчәкләриндән данышдыглары вахт апардыглары тәчрүбә баш тутмур, гурбаға өлүр, Танјанын боғучу газы ағчаганаддан башга һеч нәјә јарамыр, Јашар да өз тәчрүбәсиндә тәбии шәртләри һесабламадан, ону тәтбиг етмәјә тәләсир. Бу аны социализмин тәрәғти идејаларынын бир чох һалларда һәјати әсасдан мәһрумлуғу, експериментләринин ачыначаглы јекунла нәтичәләнмәсини көстөрән әсәрин завјазкасы кими көтүрмәк олар. Әсәр боју мүәллиф истифадә етдији өтәри деталлардан јаратдығы системлә һәмин мә'наны чатдыра билир. Бу мөгсәдлә ән чох истифадә етдији Имамјар образы олур. Имамјары әлиндән һәр чүр алчаглыг кәлән бир сурәт кими вердијиндән мүәллиф өз сөзләрини онун дили илә раһат чатдырыр.

Болшевик дөвләтинин һазыркы вәзијјәтдә чамааты ачыначаглы вәзијјәтдә сахлајараг кәләчәк һаггтында хәјалларла алдатмасыны һәр шејә ајыг мүнәсибәт бәсләјән Имамјар Јашарла сөһбә

индә белә ифадә едир: «...жөзүмүзү дикмишик колхоза, аллах әрәкәт версин, бир парча чөрәк чыхар, јејәрик. Нејнәк, олмаз и јемерәм, пендир-чөрәк јејерәм. Тәки биздән сонра кәләнләр хышы јашасынлар» (110,22).

Јашарын чәјы бары ичәрисинә алмаг һаггындада тәклифини амьдан тез Имамјар баша дүшүр вә кәндлиләрә үстүөртүлү шә-илдә баша салыр ки, онда үч кәнд сусуз галачаг.

Бу пәрдәдә Нүсрәт вә Түрбәтин дә сөзләри мараглыдыр. Нүс-рәтин сөзүндән мә'лум олур ки, Јашаркилә көмәк етмәк үчүн МК көстәриш вериб. Түрбәтин данышығындан исә анлашылыр ки, МК көстәриши олан јердә кәндлинин сөзүнә гулаг асан јох-р: «Әкәр биз кәндлиләрдән сорушурсуз, биз разы дејилик, јох кәр бизим сагталымыза соған доғрајырсыныз, онда өзүнүз би-ин...» (33). Јенә дә ән ајыг фикир јүрүдән Имамјар олур. О, һәм кәндлиләри баша салмаг истәјир ки, нә баш верир, һәм дә бә'зи сөзләрлә фикрини өрт-басдыр едиб, өзүнү дәвләт тәрәфдары ки-и көстәрир: «Инди нә олсун, сән бурада беш шаһы итиирсән, әкүмәтимиз милјон газаныр. Бизим борчумуз нәдир? Һәлбәттә, әр шејә гатлашмаг. Биз инди бир аз ағырлыг чәкәрик, әвәзин-ә ушагларымыз үчүн јахшы олар. Памбыг да һәлә фабрикалары-ыза кедир дә... Пәс о чити һарадан кејирсән? Интәһасы бир-ки ил чәтин олар. ...Нејнәк, аз-аз јејәрик, гәнаәт еләрик. Атам, аз јохсулар өјрәнчәлијик: аш олмаз бозбаш јејәрик» (110,34).

Әсәр боју социализмин вә Јашарын вә'дләринә Имамјарын бу-р икили данышыглары илә мүнәсибәт ифадә олунур. Апарычы-әтти Имамјар тәшкил етсә дә, башгалырынын данышыгларын-да реал вәзижәти характеризә едән фикирләрлә растлашырыг. миргулу вә Шәрәбанынын диалогунда дәвләтин голчомаг сija-әтинә, Тоғрулу сөзләриндән ајларла әмәкһаггынын верилмә-әсинә ишарәләр вурулу.

«Јашар»ы гурулушча «Алмаз»а јахынлашдыран һәм дә мөһкә-ә сәһнәсидир. Алмаз кими Јашара да мөһкәмә гурулу. Һәр ики мөһкәмәдә тәсадүфүн мүдахиләси нәтичәсиндә гәһрәманлар хи-лас олурлар. «Алмаз»да Јахшынын, «Јашар»да исә Јагутун көз-әнилмәдән сәһнәјә дахил олмасы мөһкәмәнин гәрарынын дә-шмәсинә сәбәб олур. Бу тәсадүф елементи јадымыза маариф-лијин ағлаујун финалларыны салыр. Белокуровун кәлиши Ја-арла бәрәбәр онун тәчрүбәсини дә хилас едир. Белокуров әкәр-зу әридән маддәјә әлавә олуначаг тәркиби тапмаса иди, һәм әкилән милјонларла хәрчин һеч бир мә'насы олмајачаг, һәм дә-зымсыз јерә кәндлиләр сусуз галачагды. Тәсадүфләр нәтичә-индә гүвәләр нисбәти Јашарын хејринә дәјишир вә финал да-нун гәләбәсилә битир, сүжет гапаныр. Лакин бу тәсадүф баш

рмөжө дө биләр. Демөли, финал өзү бурада шөрти характер да-
ыжыр. Чүнки тәсадүфлө бағды финал һадисәләрин тәбии кеди-
индән төрөмир. О, мүәллифин һардаса давам едән просесә мү-
ихилә едиб, ону сахламағ васитәсидир. Јашар јенә дө МК-нин
үдафиә етдији бир јарымчыг тәчрүбә илә милјонлары пуч едө
э нечө кәнди сусуз гоја биләрди. О да марағлыдыр ки, Алмаз
үвәффәғијјәтсизлијинин сәбәбини Коммунист Партијасынын
әһбәрлијиндән истифадә етмәмәмәкдә көрүр, Јашарынса ја-
ымчыг експериментинин тәләсик тәтбигини МК мүдафиә едир.
емөли, Алмазын бурахдығы сәһви - чох шеји нәзәрә алмамағы,
Јашар»да МК тәкрат едир.

Сосиализмин характериндәки һүчумчулуг вә һадисәләрин
әркөздән - Москвадан идарә олунмасы исә «Дөнүш»үн үмуми
груктрундан төрөјән мәтналты мә'нада ифадә олунур. «Дө-
үш»дә Москвадан кәлән Күлсабаһ, Москванын тәшкил етдији
рыш, Москванын сечдији әсәр мәтналты мә'нанын јаранма-
ынды мүнүм рол ојнајыр. Әсәрдә көзә көрүнмәјән, лакин һәр
теји һәлл едән, һөкм верән бир Мәркәз вар.

Әсәрин експозисијасында дөврүн монологуну ифадә едән За-
ан јерә, көјә, тәбиәтә, ирмаға һүчум е'лан едир. Һәр шејә ба-
гышозуг вәзијјәтдә һүчум едән Заман өзү мүфлис вәзијјәтдәдир,
үчүмдан һеч нә газана билмир. Онун шүарчы чыхышларынын
рдынча сөjlәдији «... Мөвачиб алмамышам, пулум јохдур, бир
галварым вар, сатырам...» (110,74), сөзләри мүәллифин тәгдим
дији Заман образыны тамамлајыр. Әсәр боју образларын зара-
атла, ја да диалогларда өтәри сөjlәјиб кечдикләри сөзләрлә мү-
ллиф мәсафә верә-верә өз мөвгејини чатдырыр.

Експозисијада Заман һағгында тәсәввүр јарадан драмтург зав-
изкада һүчумун өзүнү - Москвадан кәлән Күлсабаһы сәһнәјә
ыхарыр. Илк чыхышыннан о, һамыны дөјүшә чағырыр - «кө-
әк ким кими?» Драматург бурада да јери дүшдүкчө мөнфи об-
азларын дили илә мүәллиф мөвгејинин ифадәси үсулундан ис-
ифадә едир: Хосмәммәд вә Хуршид ханымын Күлсабаһын һә-
әкәтини гижмәтләндирән ашағыдакы сөзләри кими:

«Хосмәммәд. Бунун атыны һара бағлајар?

Хуршид. Һеч евә кирмөмиш башлајыб ки, түфәнкими һара-
ан асым?» (110,79).

Завјазка Күлсабаһын ашағадакы бәјанаты илә тамамланыр:

«Силаһлар чийинләрдән әлләрә вә гәти дөјүшә» (110,79).

Сүжетин давамы да һәмин дөјүшүн, «Дөнүш»үн (дөнүш сөзү
урада һәм фонетик чаларына, һәм дә әсәрдә газандығы
әзмунуна көрә дөјүшә јахындыр) - сосиализмин характерик
рәлиләјиши илә бағлыдыр. Һамы илә дөјүшән Күлсабаһ Моск-

ан жарыш хәбәри алан кими һадисәләри кулминасија нөгтәси-
ятдырараг Гүдрәт Арсланы - кечмишин гүдрәтини өзүндә әкс
трән күчү, евиндән гопарараг сәһнәјә - өзүнә мәхсүс олан
ана кәтирир . Бундан сонра развјазкада онун гәләбәләринин
силәси јараныр - Турач, Күләр сәһнәјә кәлир, Мирзә Чамал
и сәнәткар 20 ил өз тапдығы јолла ирәлиләдији һалда, инди
сабаһ истәдији кими ојаһыр.

Әсәрин ән мараглы һиссәси финалдыр. Москвадан јарышда
арын көндәрдији әсәрин биринчи јер тутдуғу хәбәрини
рлар, лакин өzlәри мүүјјәнләшдирә билмир ки, бу һансы
дир. Гүдрәт Арсланын әсәрини галиб һесаб едиб, тамашаја
рлар, лакин Москвадан кәлән коммисија онун јох, Өткүн За-
бәјлинин пјесинин галиб олдуғуну сөјләјир. Бунунла мүүл-
«дөнүшүн» мәркәздән идарә олунмасы, јерли теарда, сәһнә-
ја'ни һәјатда һәр шејә Москванын чыхардығы гәрарлара вә
гәришләрә ујғун гурулуш верилмәси идејасыны әсасланды-
. Бу идејаны драматургун «Алмаз» вә «Јашар» драмларында
ифадә етдији мәһкәмә сәһнәсинә ујғун олараг «Дөнүш»дә ал-
чы шәкилдә јаратдығы музакирә сәһнәси даһа да гүввәтлән-
тр.

Актјорларын вә тәнгидчиләрин иштиракы илә Өткүн Заман-
и вә Гүдрәт Арсланын әсәрләри музакирә олунур. Тәнгидчи-
и әсәрләрин идеја-бәдии кәјфијјәтләри јох, Рапшын мөвгеји-
нә дәрәчәдә ујғун кәлиб-кәлмәмәси марагландырыр. Онлар
тын белә бир принципини мұдафиә едирләр ки, «Пролетар
ајан, пролетар шаири дә ола билмәз». һәмин сәһнәдән Гүд-
Арсланын да мұасир дөврдә нә үчүн керидә галмасынын сә-
тәри ајдынлашыр. Камал Фикри дејир: «...Мән һәрчәнд бу
ләри охумамышам , анчаг ја'гин билирәм ки, һәр һалда пан-
изим вә панисламизм нәзәријјәсиндән хали дејилдир. Буна
ә дә, мәндән факт истәмәк - ачыг гапыны зорламаг демәк-
(110,132). Онун сөzlәриндән мә'лум олур ки, һелә 1914-чү
ә Гүдрәт Арсланы әсәрләриндәки пантүркизмә вә панисла-
мә көрә тәнгид етдији мәгаләси Париждә чап олунмушдур.
әли, ингилабдан әввәл дә, сонра да Камал Фикринин мөвге-
и мұдафиә едән гүввәләр вар. Әввәлчә бу гүввәләр һансыса
и дөвләтиндә јерләширдилирдисә, инди онлары елә јахындан
III вә онун табечилијиндә олан јерли Азапп әвәз едир. РАПП
запп мөвгејини мұдафиә едән тәнгидчиләри дә ән чох гор-
н пантүркизм, панисламизм вә иттиһад идејаларыдыр. Она
ә дә еһтијат едирләр, горхурлар ки, бирдән әсәрләрдә белә
шеј олар, биз көрмәрик јухарыдан, мәркәздән көрәрләр, нә-
дә әзаб чәкәрик. Ишләрини еһтијатлы тутараг охумадан

шағыдакы икитәрәфли муһакимәни жүрүдүрләр: «...бу әсәрләр-
ә, кәрәк ки, ики әсәр охунмушдур? Һәр икисиндә мүсават вә
иттиһад нәзәријјәси, бир аз сол әјинти, бир аз да сағ сапынты
ардыр» (110,132). Белә чыхылмаз вәзијјәтдә Москвадан телег-
ам кәлир ки, «...Биринчилији Азәрбајҗандан кәлән бир әсәр га-
анмышдыр» (110,135). О анда елә бил һамыја команда верилир.
ајагдан бу әсәрләрин һеч бири бизим пролетар чәмијјәти үчүн
арамаз... Бир гәпик дә гижмәти јохдур» (110,145), дејәнләр сан-
и сөйләдикләрини унудурлар, башга фикирләр жүрүтмәјә башла-
ырлар: «Јолдашлар, мадам ки, комиссијада бу әсәрләр биринчи-
ји газанмышдыр, онда тәбии, бу әсәрләр кениш күтләләр ара-
ында музакирәјә гојулмалы вә бүтүн рајонларда ојнанылмалы-
ыр» (110,136).

Анчаг јенә дә мәсәләләр һәлл олуб гуртармыр, чүнки Моск-
адан кәлән телеграмда галиб кәлән әсәрин ады јохдур. Ичласа
ығышанлар - чәмијјәти тәмсил едәнләр јенә сәһв бурахырлар -
з зөвләринә ујғун оланы, Гүдрәт Арсланын пјесини галиб һе-
аб едирләр. Финалда мә'лум олур ки, Москванын зөвгү башга-
ыр - о, Өткүн Заманбәјлинин әсәринә биринчилик вериб. Дү-
гүнмәдән, тәрәддүд кәстәрмәдән јенә дә мәркәзин гәрарына та-
е олурлар. Һадисәләр битир. Лакин финалы јенә дә һадисәлә-
ин тәбии ахары јох, мәркәзин ојнатдыгы дирижор чубуғу һәлл
дир. Бундан сонра да театрда, һәјатда һадисәләрә јөн верән һә-
ин чубуг олачаг. Истәр-истәмәз јадымыза Ч.Мәммәдгулузадә-
ин «Дәли јығынчағы»ндакы јад һакими - Һәзрәт Әшрәфин әли-
аллаглы Шимрәлиси дүшүр...

Јухарыдакы тәһлилләрдән кәрдүк ки, Ч.Чаббарлынын драм
сәрләриндә Ч.Мәммәдгулузадәдән фәргли олараг сүжетин бү-
үн элементләри вә онлар арасында пропорсија кәзләниләр. Һа-
исәләр драматик инкишафда ән'әнәви шәкилдә формалашмыш
азыми мөғамларын һамысындан кечир. Бәс драматург мәзмун
атында һәр шеји мүкәммәл, лазыми сәвијјәдә верә-верә маһиј-
әтин һеч дә мәзмунда јох, ондан даһа алтда сахландығыны нечә
атдыра билир? О, буна мүхтәлиф үсулларла наил олур:

1. Мүсбәт гәһрәманын гејри-тәбии һәрәкәтләри вә данышыг-
ары
2. Мәнфи образын муһакимә характерли чыхышлары
3. Илк бахышдан дигтәти чәлб етмәјән, мүйјән фасиләләрлә
әјләнән өтәри фикирләрдән јаранан ардычыллыглар
4. Символик образ вә васитәләр
5. Гаршы дуран тәрәфләрин гүввәләр нисбәтинин бир нечә
өфә дәјишмәсијлә јаранан тәкрат һәрәкәтләр
6. Һадисәләрин мәнтиги инкишафындан доғмајан финаллар

с.

Мөһз бу мүүжнөлөшдирдијимиз чөһөтләрин нәзәрә алынмасы һесабына, Ч.Чаббарлы җарадычылығынын сон мәрһәләси бу нәдәк социалист реализминин тәнтәнәси кими характеризә унмагдадыр. Ч.Чаббарлынын драматуркијасындан бәһс едән дигатчылар онун «Од кәлини» илә социалист ингилабыны алшладығыны, «Севил», «Алмаз», «Јашар», «Дөнүш» драмлары е исә социализмин гәләбәсини кәстәрмәсини јазырлар. Она рә дә онлар бизим тәдгигата чәлб етдијимиз тәрәфләрә, бир да олараг, әһәмијјәт вермәмишләр. Тәдгигатчылар Күлсаба-н «Дөнүш»дә сөjlәдији кими бәдији җарадычылыгыда «ичтимаи фәт» ахтармыш вә чәмијјәтин өзүндә ким тәнгид олуна-н сифдәндирсә онун сөзләри мүүллиф мөвгејинә зидд олан һал ки- гижмәтләндирилмишдир. Ингилабчы, дәјишдиричи образлар социализмин тәләбатына ујғун һәрәкәт етдикләриндән, мүүлли- н дә мөһз һәмин мөвгедә дајандығыны кәстәрмиш вә әсәрдә бәдә олуна-н идејаны да онларын сәвијјәсиндә изаһ етмишләр. социализмин сәрт гајда-ганунлары ичәрисиндә бәдији әсәрә еһ- јатла јанашанлар реал әсәрдәки сәнәткарлыгыла јаранмыш «геј- реаллыгылары» һеч вахт нәзәрә алмамышлар. Әкәр унутмасаг, бәдији әсәр һәјат материалынын өзү јох, онун мүүллиф мұна- бәтинин сүзкәчдән кечмиш башга бир тәзаһүрүдүр, онда сә- ткарын әсәрә дахил етдији ән кичик деталы белә нәзәрдән га- рмаға һаггымыз олмаз.

Ч.Мөммәдгулузадә вә Ч.Чаббарлы җарадычылығында паралел жетли әсәр јаратмаг әсас җарадычылыг хусусијјәти олдуғу һал- ы. Б.Чавидин бир әсәриндә - «Иблисин интигамы»нда бу үсул- н истифадә олунар.

«Иблисин интигамы»нда Чавид XX әсрдә чәмијјәтдә чәрәјан ән ики бөјүк һадисәјә - болшеви́зм вә фашизмә мұнасибәти- билдирмәклә бөшәр тарихиндә јени ачылан фачиә сәһнәлө- ни кәстәрмиш вә һәмин дәһшәтли фачиәни «Иблисин инти- мы» адландырмышдыр. Бу ики идеолокијаја Чавидин мұнаси- тиндән бәһс едән тәдгигатчылар заманын өлчүләриндән кәна- чыха билмәдикләриндән јанлыш елми гәнаәтләр ирәли сүр- шләр.

Чавидин әсәри 1936-чы илин ахырлары вә 1937-чи илин әв- лләриндә јазмасыны нәзәрә алараг онун социализмә мұнаси- тини бир гәдәр дәрин гатларда, сәнәткарлыг васитәләри арха- нда арамаг лазымдыр. Тәдгигатчылар әслиндә әсәри үзә чы- рмаг вә драматурга «бәраәт» газандырмаг мәгсәдилә Чавидин ил мұнасибәтини өртдүјү өртүләри даһа габарыг шәкилдә өн- ана чәкмишләр. Чавидин өјрәнилмәсиндә бөјүк хидмәтләр

көстөрмиш чох һөрмәтли алимимиз М.Ч.Чәфәров «Иблисин интигамы»нда драматургун бәһс етдији һадисәләри ашағыдакы кими гијмәтләндирир: «... тәпәдән дырнаға гәдәр силаһланмыш Һитлерчиләрин дүнјаја мејдан охумалары вә биринчи нөвбәдә Советләр Иттифагы әлејһинә тәчавүзкар мұһарибә планлары гәртиб етмәләри, ... Совет дәвләтинин сүлһү мұдафиә үчүн көсгәрдији тарихи фәалијјәт, совет дипломатиясынын газандығы бејнәлхалг нүфуз вә совет адамларынын бүтүн дүнјада сүлһү горумаг үчүн мұһарибә гызышдырычыларына гаршы мұбаризәси - әсәрдә әһатә едилән вә јарыромантик, јарыреал планда көстәритән әсас һадисәләр бунлар иди» (119,234).

Әсәрин мәтнинә нәзәр салсаг, көрәрик ки, бурада һеч дә совет дәвләтинин вә совет дипломатиясынын нүфузундан сөһбәт кетмир. Әсәрдә образлар ики група бөлүнүр: сүлһ уғрунда мұбаризә апаранлар, инсанлары һәгигәтән мәрһәмәтли олмаға чағыранлар (Сима, Тунчәр, Ариф вә с.) вә мәрһәмәти сijasәтә чевирәнләр, һәр ан мұһарибәјә гошулмаға һазыр олан дипломатик нүмајәндәләр. Белчика Сүлһ гурултајында алман, Италјан нүмајәндәләри илә бәрәбәр, совет нүмајәндәси дә вурушмагдан, дәүшмәкдән бәһс едир. Һәлә әсәрин илк пәрдәсиндә, демәк олар си, экспозисијасында Иблис үчүнчү шејтандан һесабат тәләб етикдә о «Мән социализм габығындан чыхмыш фашизм бешијинә вардым» (115,139), чүмләсини ишләдир. Бу фикрин өзүндә социализмин фашизмлә јахын бир анлајыш олдуғу, һәр ан она еврилмә еһтималы ифадә олунур. Дөрдүнчү шејтан өз әмәлләриндән сөз ачаркән белә дејир: «Испанија кетдикчә гарыштыр. Һәр көнүлдә кин вә дөһшәт, һәр ағызда ган гоһусу вар. Өлкә вә салг икијә бөлүнмүш. Бир јанда чүмһуријјәтчиләр вә ингилабчылар, бир јанда фашизм кенераллары илә гијамчылар!...» (115,140). Бурада да мұәллиф һәм «чүмһуријјәтчиләр вә ингилабчылар»ын, һәм дә «фашизм кенераллары»нын көнлүндә «кинә дөһшәт, ағызларында ган гоһусу» олдуғуну сөйләјәрәк һәр ики әрәфи шејтан әмәлине ујмушлар кими тәгдим едир. Бу фикир әсәрдә ани вериләрәк кечмир, о ардычыллыгла бир нечә дәф әкран едиләрәк финала доғру һәрәкәт етдирилир.

Чавид совет дәвләтини јени мұһарибә дөһшәтләри үчүн һазырлан тәрәфләрдән бири кими гијмәтләндирир. Белчика Сүлһ гурултајында Иблис папанын нүмајәндәси кими чыхыш едәрәк һапыны сүлһү мұдафиә етмәјә, мәрһәмәтли олмаға, ингилабларәл вермәмәјә, мұһарибә гызышдыранларә гаршы јумшаг давраһа чағырыр. Совет нүмајәндәси она әсәбиликлә чаваб гајтараг дејир ки, «бизә әл узаданларын дишләри гырылачагдыр» (115,161). Бундан шад олан Иблис мәгсәдинә наил олдуғуну, - бу

«Әликлә - «тәрс адамлары» сүлһә чағырмагла һәрбә гошдуғу-сөйләйр.

Әсәрдә «совет дипломатијасынын бејнәлхалг нүфузундан» ис едилмәдијини бир дә онда көрүрүрк ки, мүәллифин сүлһ риси, һәгигәт чарчысы кими вердији Сима бурада совет нүмадәси јох, Тунчәрлә бирликдәдир. Әкәр мүәллиф совет дәвләти сүлһүн дајағы кими тәрәннүм етсәјди, сүлһ тәрәфдары ки-башга бир образы - Тунчәри јаратмаға еһтијач һисс етмәз и. Симаны совет нүмајәндәси илә биркә фәалијјәтдә верәрди. Совет нүмајәндәсинә ән ајдын мүнәсибәт сон сәһнәдә, фи-да - ахырынчы диалогда үзә чыхыр: Италјан, Јапон, алман вә килис дипломатларынын чәзаландырылмасы тәләб едилдији ст Сүлһ пәриси онларын азад бурахылмасыны истәјир, совет мајәндәси исә тамам фәргли нәтичә чыхарыр. О, һәр бир өл-нин «әзәнләри вә әзиләнләри» олдуғуну сөйләйр, һәмин дип-матлары да өз өлкәләринин әмәкчиләринә верир ки, гој онлар заландырсынлар, елә бу гәрарын ардынча дејир: «Бүтүн дунја лир ки, биз һәр шејдән әввәл сүлһ тәрәфдарыјы» (115,173). х будур «Иблисини интигамы» - гардашы гардаш үзәринә са-щдырмаг, «сүлһ» пәрдәси алтында ганлар төкмәк.

«Иблисини интигамы» елә бир заманы көстәрир ки, бурада адио, електирик, зәһәрли газлар, јени техника илә дүзәлдил-ш силаһлар» инсанлар тәрәфиндән ејни вахтда кәшф вә исти-дә олунур. Ејни заманда, дипломатија да хејли инкишаф едиб. ејтанларын «Мүтәддәс папа бејниндә јува јапмасы», Иблисин лһ гурултајына папа нүмајәндәси кими кәлмәси XX әсрин да-бир фачиәсиндән хәбәр верир. Бурада Иблисин мәһәббәти-тыг дипломатијаја, бөјүк тәмәнналары өртән васитәјә чеври-б. Иблис һәлә дә мәһәббәтдән сөз ачан шәргли сүлһ ашигинә Арифә белә дејир: «Даими сүлһ арзусу јылдызлы хулјадан баш-бир шеј дејил. Иса дәврү чохдан кечмиш. Мәрһәмәт фәлсә-әси бу күн үчүн јышранмыш вә гурумушдур» (115,141).

«Иблисин интигамы»нда да Ч.Чаббарлынын драмларында ол-ғу кими ән'әнәви сүжет элементләринин тамлығы илә растла-ырыг. Ч.Чаббарлыдан фәргли олага драматик һәрәкәтдә һ.Ча-д гүвәләр нисбәтини дәјишмир. Башланғычда јухулајан Ари-ин әјләшдији сәһнәјә бајрам әһвал-руһијјәси илә дахил олан-блис сон сәһнәдә дә галибдир. Драматург совет нүмајәндәси-ин фәалијјәтини, тугдуғу мөвгени әввәлләр көстәрдијимиз үсул-рла пәрдаләдијинә көрә заһирән о сүлһ тәрәфдары тә'сири ба-шлајыр. Лакин кечән параграфда вә јухарыда көстәрдијимиз амәтләрдән онун да Иблисә ујмуш нүмајәндәләрдән бири ол-ғу ајдынлашыр. Демәли, заһири мәзмун гатында драматург гүв-

вэлэр нисбэтини дэжишдији һалда, мэтналты мә'нада о дэжишил-мир; Иблис вэ онун нүмајөндөлэри кетдикчэ өз фэалијәтләри-ни кенишләндирирэрэк, кениш инсан күтлөләрини ғырғына сү-рүкләйрләр. Ариф - «сүлһ ашиги» һәмин фәлакәтдөн хилас ол-мағын јолуну тапачагмы, билинмир. Мәзмун гатында кулминаси-ја нөгтәсини Белчика сүлһ конфрансы тәшкил едирсә, мэтналты гат үчүн кулминасија финал елементи илә үст-үстә дүшүр. Дүн-ја сијасәтинә фәал мүдахилә едөн Иблис гардашы-гардаш әли-лә мәһв етмәк һөкмүнү әсәрин финалында, совет нүмајөндәси-нин гәрары илә чыхарыр. Бундан сонра бүтүн дүнјаја јайылачаг фәлакәт силсиләси башлајыр. Ачыг галан сүжети һәјат өзү давам етдирир вэ совет нүмајөндәсинин үзүндә олан пәрдә јаваш-јаваш галхыр.

XX әср Азәрбајчан драматуркијасында драматик һәрәкәтин чоһпланлылығы һәм дә кәсишән сүжетләрдә үзә чыхыр. Милли драматуркијамызда бу тип сүжетләрин ән мүкәммәл нүмунәлә-рини Ч.Чаббарлы јаратмышдыр. Онун тарихи мөвзуда јаздығы драмларынын һамысы үчүн бу һал характерикдир. Ону да гејд ет-мәк лазымдыр ки, кәсишән сүжетли драм әсәрләри милли һади-сә олараг Түрк вә Азәрбајчан драматуркијасында формалаш-мышдыр. Сүжетин белә структура илә һөтенин «Фауст» вә Шил-лерин «Гачаглар» әсәриндә дә растлашырыг. Лакин онун милли форма кими ән'әнәвиләшмәси вә сабит структура чеврилмәси Түрк вә Азәрбајчан драматуркијасына хасдыр. XIX әсрдә Н.Ка-малын јаздығы «Вәтән, јахуд Силистрә» вә «Чәләләддин Харәзм-шаһ» драмлары һәмин ән'әнәјә башланғыч верән әдәби факт-дыр.

Белә бир структурун Түрк әдәбијатларында формалашмасы гәдим гәһрәманыг дастанларымызын поетикасы илә бағлыдыр. Гәһрәманыг дастанларында гәһрәманын һәм көстәрдији икид-ликләр, һәм дә шәхси мәһәббәти илә бағлы сүжет хәтләри онун тамлығына хидмәт едир. Һәмин функцијаны тарихи драматурки-јада (бу бүтүн тарихи драмлар аид дејил) кәсишән сүжетләр је-ринә јетирир.

Биринчи фәсилдә Азәрбајчан вә Түрк драматуркијасында та-рихи мөвзулу драм әсәрләрини поетика бахымындан бир-биринә јахынлашдыран ән башлыча әләмәтин кәсишән сүжетләр олду-ғуну көстәрмишдик. Инди исә Ч.Чаббарлынын јарадычылығы әсасында онун нә шәкилдә үзә чыхмасы вә драматик һәрәкәтдә вәһидләшмәси принципини изаһ едәчәјик.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, биз мәгсәдли олараг шахәли јох, кәсишән сүжет анлајышпындан истифадә едирик. Чүнки за-ман вә мөканча чоһпланлы олан истәнилән әсәр шахәли сүжет-

лә жазылып. Кәсишән сүжети шахәли сүжетә аид етмәк олар. Лакин шахәли сүжет кәсишән сүжетин ифадә етдији мәзмуну әһәтә едә билмир. Чүнки истәнилән шахәли сүжет кәсишән сүжет дежил. Елә шахәли сүжетләр вар ки, мүәллиф әсас сүжет хәттини долгунлашдырмаг мәгсәдилә она јардымчы хәтләр гошур. Мәсәлән, «Отелло»да Јаго вә Емилија, Кассио вә Бианка, Отеллонун Венесијадан Кипрә јолланмасы, «Мүсибәти-Фәхрәддин»дә Маһмуд-Күлбаһар, «Шејх Сән'ан»да Антон-Хумар, Симон-Хумар, «Јашар»да Јашар-Јагут кими јардымчы хәтләр әсас сүжет хәттинин гүвәтләнмәсинә хидмәт едир. Кәсишән сүжетләрдә исә бәтә дежил. Онлары бир-бириндән ајырагаг һәр бирини мүстәгил драма чевирмәк мүмкүндүр. Азәрбајҗан әдәбијатында кәсишән сүжетли илк тарихи драм «Нәсрәддин шаһ»дыр. Бурада бир не-
ә мүстәгил сүжет хәтти ајырмаг мүмкүндүр:

1. Мирзә Рза

2. Фәрһад вә Ситарә

3. Сарај чәкишмәләри

Үчүнчү хәтт өзү дә бир нечә кичик мүстәгил хәттә ајрылып:

а) Мирзә Тәги хан

б) Мирзә Аға хан

в) Чәләләддин Әфгани хәтләри.

Јухарыда кәстәрдијимиз үч әсас хәтт - Мирзә Рза, Фәрһад вә Ситарә бир-бириндән азачыг истифадә етмәклә мүстәгил драм сәринә чеврилә биләр. Мәсәлән, 1-чи мәчлис әсасән Фәрһад вә Ситарә хәттинә һәср олунмушдур, лакин орада Мирзә Рза хәттинин башланғычы вар. Фәрһад вә Ситарә хәтти 1-чи мәчлисдән онра әсасән 5-чи мәчлисдә давам етдирилир, 6-чы мәчлисдә бу агда кечичи мә'лумат алырыг, Мирзә Рзаја һәср олунмуш 7-чи мәчлисин сон көрүшү исә һәр ики хәтт үчүн финала чеврилир. Јашланғычыны 1-чи мәчлисдән кәтүрән Мирзә Рза хәтти исә сәсән 6-7-чи мәчлисләрдә давам етдирилир. Сарај чәкишмәләинә һәср олунмуш 3-чү хәтт исә ајры-ајрылыгда Мирзә Тәги анын, Мирзә Аға ханын вә Чәләләддин Әфганинин тарихи хид-
әтләри илә бәрабәр, Нәсрәддин шаһын һөкмдар кими габилит-
әтсизлијини кәстәрир. Нәсрәддин шаһын һөкмдарлыға лајиг ол-
амасы, бачарыгсызлыгы башчылыг етдији өлкәни «хараб олмуш
Іран»а чевирир. «Хараб олмуш Іран» һәр үч сүжет хәттини
ирләшдирән әсас васитә кими тәгдим олунур. Иранын хараб
лмасынын сәбәбкары Нәсрәддин шаһ олдуғундан әсәр дә онун
ды илә адландырылып.

Ч.Чаббарлынын «Нәсрәддин шаһ»дан сонра јаздыгы «Улдуз,
худ Траблис мұһарибәси» вә «Әдирнә фәтһи» драмларынын
әр икисиндә ики мүстәгил сүжет хәтти ајырмаг мүмкүндүр.

Мараглыдыр ки, «Улдуз» әсәриндә тәгдим олуан ики һадисин һансына үсүтүнлүк верилмәсини гәти мұәјјәнләшдирмәк мүкүн олмадығындан пјес әдәбијјат тарихинә ики адлы әсәрми дахил олмушдур. Бә'зи мәнбәләрдә о, «Улдуз», бә'зиләндә исә «Траблис мұһарибәси» адландырылмышдыр. Чап илмиш вариантда «Улдуз» ады илә векрилдијиндән (107) биз һәммин ады әсас көтүрүрүк. Бә'зи мәғамларда бирләшсә дә, әрдә ики әсас сүжет хәтти мөвчуддур:

1. Улдуз вә Рамиз

2. Траблисин мұдафиәси

Пјесин 1-чи вә 2-чи пәрдәләри Улдуз вә Рамиз хәттини әкс дирир. Икинчи хәттә кениш јер вермәјә тәләсән мұәллиф, биринчи хәттин експозисија, завјазка вә кулминасијасыны 1-чи пәрдәдә чәмләшдирир. 2-чи пәрдә Шәмса вә Улдузун тәһкијәли диалогу илә давам етдирилир. Бу пәрдәдә дөнүш әмәлә кәтирән ч бир һәрәкәт баш вермир. Белә вәзијјәт әсәрдә һадисәнин һәрәкәтдән даһа габарыг верилмәсинә вә драматик һәрәкәтин ифләмәсинә сәбәб олур. Аз бир парчада чохла информасија тдырмаға чалышан драматург әсас васитә кими тәһкијәли диалогдан истифадә едир. Беләликлә дә, биз әсәрдән ики пәрдә чмәсинә бахмајараг дастан сөјләјичиләринин (информаторлаһын) сөјләмәсинә ујғун хејли мә'лумат әлдә етмиш олурут.

1-чи пәрдәнин сонунда вә 2-чи пәрдәдә әсас һадисәләрин фонда алдығымыз бә'зи информасијалар 2-чи хәтт үчүн експозијаға чеврилир.

2-чи хәттин експозисијадан сонрақы давамы 3-чү пәрдәдә Изт паша вә Сәнусинин сөһбәтиндә - јенә дә тәһкијәли диалог верилир. 4-чү пәрдәдә һәрәкәтин һадисә үзәриндә үстүнлүјү «Траблис хәтти давам етдирилир. Бу пәрдәдә бә'зи диалогларда Улдузун ады чәкилмәклә 1-чи хәттә дә азачыг јер верилир. Ешинчи пәрдә исә һәр ики хәтт үчүн ајры-ајрылыгда финалдирир. Улдуз вә Рамиз узун ајрылыгдан сонра хилас олараг бир-биринә говушурлар, Әнвәрин башчылығы илә апарылан һәрби экспедијагын гәләбәси илә италјанлар Траблиси бурахараг гәлдириләр. Финалда биринчи һадисәнин шаһиди олурут. Икинчини ә һарисин вә Әбдүррәһманыны ајры-ајрылыгда вердији хәбәрләрдән өјрәнирик.

«Улдуз» әсәринә чох јахын олан сүжет гурулушу илә «Әдирнәнин фәтһи»ндә растлашырыг. Бу пјесдә дә драматик һәрәкәт ми мүстәгил хәттин бирләшмәсиндән тәшкил олунмушдур.

1. Зөһрә - Рүф'әт

2. Әдирнәнин мұһафизәси

Биринчи сүжетдә јардымчы хәтт кими һәм дә Халид - Камал

өттиңдөн истифадә едилір.

«Улдуз»да олдуғу кими, «Әдирнәнин фәтһи»ндә дә пәрдәләр ры-ајрылығда һәрден бир хәтти даһа ғабарығ көстәрәрәк диқә-инә ја јер ајырмыр, ја да өтәри јер верир. Јалһыз биринчи пәр-дә һәр ики хәтт там бәрабәр сәвијјәдә тәғдим олунур. 3-чү вә чи пәрдәдә санки Зәһрә вә Рүф'әт унудулур. Һәмин пәрдәләр түвөлүкдә Әдирнәнин хиласына һәср олунур. 2-4-чү пәрдәләр сә Әдирнәјә аид олса да, диалогларда Зәһрә-Рүф'әт хәттинә ачығ јер ајрылыр. 6-чы пәрденин башланғычында Әнвәрин мо-нологуну чыхсағ, ғалан бүтүн һиссә Зәһрә - Рүф'әт хәттинә аид-ир. Әнвәрин Әдирнәнин фәтһи һағтында мә'лумат верән һәмин монологу икинчи хәттин финалыдыр. Бурада икинчи хәтт баша кәтсә да, Зәһрә - Рүф'әт вә јардымчы Халид - Камал хәтти һә-ә тамамлианмамышдыр. Һадисәләрин 6-чы пәрдәдә давамы илә амыја мә'лум олур ки, Рүф'әтә рәғиб олан Халид ушағ вахтын-ан аиләләриндән ајры дүшдүјүндән танымадығы бачысына - Зәһрәјә вурулмушдыр. Халиди Зәһрәјә ашиғ олмаға тәһрик едән амал онларын аилә дүшмәнидир. О, дүшмәни олдуғу аиләдән интигам алмағ үчүн чалышыр ки, Халид Зәһрәни гачырыб, онун-а мәчбурән евләнсин. Лакин һадисәләрин кедиши Камалын әгсәдинә чатмасына манечилик төрәдир. Әсил мәсәлә ајдынла-анда Халид дөзмәјиб интиһар едир, сон нәфәсиндә бачысына Рүф'әтә тапшырыр. Биринчи хәтт дә бунунла сона чатыр.

Көрүндүјү кими, «Улдуз»да, истәрәсә дә «Әдирнәнин фәт-һи»ндә бүтүн хәтләрин финалы сон пәрдәјә дүшсә дә, онларын әр биринин өзүнүн ајрылығда һәлли вар. «Нәсрәддин шаһ»да сә бүтүн хәтләрин јекунлашмасы үчүн әсас Нәсрәддин шаһын өлүмү олур; Нәсрәддин шаһын бачарығсызлығындан, ханлара бә-к ихтијарлар верилмәсиндән төрәнән зүмләрә сон гојмағ үчүн өлүм зәрури васитәјә чеврилир. Фәрһад вә Ситарәнин дә өлүм-ән гуртармасы вә бирләшмәси шаһын өлүмүндән асылы иди. Лакин Нәсрәддин шаһын тахтдан кетмәсилә Иран зүлмдән хи-ас олмур. Бунун өз дөврүндә дә шаһиди олан драматург әслин-ә шаһын өлүмү вә Мирзә Рзанын с'дамы илә Мирзә Рза хәтти-а тамамлајыр. Иранда исә зүлм давам едир, она көрә дә зүлмә учар олмуш Фәрһад вә Ситарә Мирзә Рзанын мејиди өнүндә аш әјәрәк «һүдуд харичинә» доғру кедирләр. Беләликлә, «Нәс-рәддин шаһ»да ики хәтт јекунлашса да, үчүнчү ачығ ғалыр. Са-ај чәкишмәләри вә ондан төрәнән зүмләрин финал һәлли ве-илмир. Ч.Чаббарлынын социализм дөврүндә јаратдығы драм сәрләриндә истифадә етдији ачығ финал ән'әнәси дә драматур-тин өз јарадычылығында бу әсәрдән башлајыр.

Һағтында данышдығымыз драм әсәрләриндә бә'зи һалларда

тәһкијәли диалоглара үстүнлүк верилмәси илә һадисәнин һәрәкәти үстәләмәси драматизмин зәифләмәсинә сәбәб олурду. Лакин Ч.Чаббарлы јарадычылығынын сон дөврүндә јаратдығы кәсишән сүжетли драм әсәрләриндә тәһкијәчилик зәифләјир, драматик һәрәкәт исә хејли күчләнир. Драматургун һәмин әсәрләри «Од кәлини» вә «1905-чи иллә» пјесләридир.

О да марағлыдыр ки, Ч.Чаббарлынын «Од кәлини» фачиәси һәм паралел, һәм дә кәсишән сүжетли әсәрдир. О, кәсишән сүжетли олмасилә дә драматуркијамызда ән мүрәккәб әсәрдир. Чүнки мүәјјәнләшдирилән әсас мүстәгил хәтләр өзләри дә бир-бириндән азачыг материал кәтүрмәклә мүстәгил хәттә чеврилә билир. Беләликлә, «Од кәлини»ндә ашағыдакы ики кениш сүжет хәтти мөвчуддур:

1. Әрәбләрин ишғалына гаршы халғ вә Елханын апардығы мүбаризә

2. Елхан вә Солмаз хәтти

Биринчи хәттә әлавә оларағ ашағыдакы јардымчы хәтләр дә бирләшдирилир:

1. Күтлә вә јерли һакимләр

2. Елхан вә Агшин

3. Елханын јаратдығы утопик дијар.

Елхан вә Солмаз хәттиндә исә Елханын Солмаза мүнәсибәтилә бәрәбәр, јардымчы хәтләрлә һәм дә ишғаллара гаршы мүнәсибәти ачығланыр.

Јухарыда кәстәрилән бүтүн әсас вә јардымчы хәтләр һамысы кәлиб Елхандан кечир. Лакин Елхан бу хәтләрин һамысынын гәһрәманына чеврилмир. Белә ки, Елхан - Солмаз хәттиндә уғрунда мүбаризә апарылан Солмаз башына кәлән һадисәләр вә һәјатындакы дәјишмәләрлә даһа чох гәһрәмандыр.

Пјес чоххәтли олдуғундан онда сүжет элементләринин конкрет јерини мүәјјәнләшдирмәк дә мүмкүн дејил. Буна чәһд етсәк дә сүн'и бир вәзијјәт јараныр. Јә'ни әсәри өзүмүздән ујдурдуғумуз бир гәлибә салмыш олуруг. һәмин элементләр һәр бир хәтт үзрә ајры-ајрылығда мүәјјәнлишдирилә биләр. Белә ки, ијирми бир көрүшдән ибарәт олан бу әсәрин илк алты көрүшү ајры-ајры хәтләр үчүн експозисија вә завјазкаја чеврилир. 21-чи көрүшә гәдәр хәтләр һәр бириси ајры-ајрылығда инкишаф мәрһәләләриндән кечир. 21-чи көрүш исә бүтүн хәтләрин финалыдыр. Әввәлчә әрәбләрин, јә'ни јаделли ишғалчыларын азадлығ уғрунда мүбаризә апаран гүввәләр үзәриндә там гәләбәси баш верир. Бу гәләбәни Агшин Елхана белә хәбәр верир: «... ијирми илдән бәри динсизлик јувасы олан үсјан мәркәзи Хүррәм амансыз одларын бағрында гуру чубуғлар кими јаныр. Сәнин ајағлар

ында тацданмыш, гырытмыш бајрағын булур, мәним әлимдә-
р. Артыг һәр шеј битмишдир» (109,72-73). Елхан вә Солмаз
гити исә һәлә давам едир. Солмаз Елханын хиласы үчүн
Гур'аны әлине алып. Лакин Елхан ону бу чүр гәбул етмир. Онун
Гур'ан Одлар дијарынын руһуну, көзәллијини, дирилијини өзүндә
исил едән Солмазын әсарәтдән кәнарда галмасы, јашамасы,
пас олмасы даһа мүһүмдүр: «Солмаз, сөнән һәјатымын батан
нәши! Ачынма, һәјат чох билинмәздир. Гытынч вә зәнчир
јасы чох јашаја билмәз. Сән сабаһ башгасы үчүн доға биләр-
н. Лакин мән артыг әбәдилик кедирәм» (109,74). Солмазын
индә сахладыгы Гур'аны Елханын асылтачагы дар ағачынын ал-
на атмасы онун јенидән доғушуна инам јарадыр.

Елхан - Агшин хәтти дә бурада финала чатыр, инамларындан
нәмәјән гардашлардан бири - Елхан өз идеалы уғрунда е'дамдан
чәкинмир. Онун бу дөнмәзлији о бири гардашын - јадларын
сири алтына дүшмүш Агшинин үрәјиндә өз инамына шүбһә
јадыр. Үрәјиндә инамсызлыг ојанмыш Агшинин вә Елханыны
гуну «интихаб» етмиш Солмазын јашамасы ән сон анда гүввә-
р нисбәтини дәјишир вә јени һәрәкәт үчүн башлангыча чеври-
р.

Чаббарлынын сон тарихи драмы олан «1905-чи илдә» дә халг-
р достлуғу идејасы бирләшдирилмиш ики сүжет хәттиндә өз
радәсини тапыр. Һәмин хәтләр ашағыдакылардыр:

1. Сона - Бахшы

2. Чар Русијасынын «парчала, һөкм сүр!» сијасәти.

Әввәлки драмларда олдуғу кими, бурада да һәр бир хәтт ајры-
ы пәрделәрдә давам етдирилир вә бә'зи мөгамларда исә бир-
шдирилир. Белә ки, 1-чи шәкил һәр ики хәтт үчүн експозиси-
ролу ојнајыр. Сонра 3-чү, 8-чи, 17-чи шәкилләр тамамилә 1-
хәттә, 2-чи, 4-чү, 5-чи, 7-чи, 13-чү, 14-чү, 15-чи, 16-чы шә-
килләр исә икинчи хәттә һәср олунур. Галан шәкилләрдә нис-
т фәрғи илә һәр ики хәтдә јер ајрылып. 16-чы шәкилдә мөһ-
мәнин Ејвазын е'дамына вә Бахшынын 5 иллик каторга чәза-
на мөһкум олунмасы һагда вердији гәрарла икинчә хәтт дајан-
рылып. Сона вә Бахшы хәтти исә 17-чи шәкилдә јекунлашды-
лып. Бу шәкилдә Сона илә Бахшынын сон көрүшү, Сонанын
гүмү вә өз оғлуну Бахшыја тапшырмасы илә хәтт сона чатыр.
Гүн әсәр Гоча Бахшынын дилилә ретроскепсија үсулу илә тәг-
им олундуғундан әсәрин финалы да онун дили илә верилир.
сәрин мәтниндә икинчи хәтт јарымчыг сахланылмышдыр. Чүн-
и мүбаризә апаран тәрәфләр арасында гүввәләр дәјишилмәм-
иди. Илләр кечдикдән сонра Гоча Бахшынын вердији мә'лу-
ат вә Көнч Сона илә Көнч Бахшыја чәкинмәдән бир-бирләри-

ни севмәләрини төвсijjә етмәси төрәнән фачиәләрин кечмишдә галмасындан хәбәр верир. Лакин Көнч Бахшы илә Көнч Сонанын еhtiјатла бир-биринә јахынлашмасы вә Сонанын Бахшыны севмәдијини сөjlәмәси фачиә мәнбәјинин тамамилә јох олмамасыны, идејаларла реал һәјат арасындакы мөвчуд үjгунсузлуғу көстәрир. Мүәллифин вердији јекунса онун гуманист идејаларынын ифадәси кими сәсләнир.

Јухарыда көстәрмишдик ки, заман вә мөканын чохпланлылыгы, гәһрәманын һәртәрәfli көстәрилмә чәһдләри кәсишән сүжетләрдән әлавә јардымчы сүжетләр васитәсилә шахәләнмиш бир әсас хәтли драмларда да өзүнү көстәрир. Драматик нөвдә чохпланлылыгы 19-чу әсрин сон рүбүндән башлајараг, јалныз кичик һәчмли пјесләр истисна олунмагла, Азәрбајҗан драматуркијасынын әксәр нүмунәләриндә мүшаһидә олунур. Бу хүсусијјәт XX әср Азәрбајҗан драматуркијасында даһа да инкишаф едәрәк драматик нөвүн милли поетикасынын әсас элементләриндән биринә чеврилир.

Бирхәтлилилик вә садә сүжет хәтти јалныз Ч.Чаббарлынын илк драмларында, Һ.Чавидин «Ана» фачиәсиндә вә Ч.Мәмәдгулузадәнин бир пәрдәли кичик пјесләриндә өзүнү көстәрир. Демәли, драматургларымыз даһа чидди проблематикалары шахәли сүжетләрлә ифадә етмәјә үстүнлүк верирләр. Азәрбајҗан драматуркијасынын бу хүсусијјәти диқәс тәдгигатчылар тәрәфиндән јә гејд едилмишдир. Фачиәнин поетикасы һаггында докторлуғ иссертасијасы мүдафиә етмиш З.Әскәрли өз әсәриндә сүжетә сүсуси фәсил ајырмышдыр. Бизим үмүмијјәтлә драматуркијаја ид етдијимиз шахәлилији о да фачиә әсасында сөjlәмишдир: «Азәрбајҗан фачиәсинин сүјети үчүн чоххәттилик сәчијјәви-дир. «Ана» вә «Каманча» истисна олунарса, демәк олар ки, Азәрбајҗан драматуркијасында фачиәнин сүјети чоххәттилик сасында гурулмушдур» (44,213). З.Әскәрли драматик әсәрдә сүкетин хроникал вә консентирик чәһәтдән тәснифи үзәриндә да-ла чох дајандығындан чоххәттилијин нөвләрини көстәрмәмиш-дир. Бизим јухарыда чоххәттилијә вердијимиз тәсниф Азәрбајҗан әдәбијјатында драматик нөвүн бүтүн жанрларында, о чүмлән фачиәдә дә өзүнү көстәрмәкдәдир.

Сүјетин чоххәттилијилә мүәллифин наил олдуғу поетик им-анлары әввәлдә паралел вә кәсишән сүжет хәтләринин нүмунә-индә көстәрмишдик. Инди исә Ч.Чаббарлынын вә Һ.Чавидин аралел вә кәсишән олмајан чоххәтли драм әсәрләри үзәриндә ајанаңағыг.

Ч.Чаббарлынын драматуркијада илк чохпланлы әсәри «Нәс-әддин шаһ»дыр. Кәсишән сүјетлә әлагәдар олараг онун һаг-

нда сөз ачмышдыг. Драматург «Нәсрәддин шаһ»дан сонра хпланлы әсәр кими «Ајдын» вә «Огтај Елоғлу» фаһиәләрини ратды. Һәр ики әсәр Ч.Чаббарлы јарадычылығында, еләчә дә зәрбајчан драматуркијасында поетика бахымындан чох әләмәт-р бир һадисәдир. Бу әсәрләрдә драматург јүксәк сәнәткарлыг мајиш етдирәрәк ики јарадычылыг типини романтик вә ре-ист методлары үзви сурәтдә әләгәләндирәрәк характерин фа-тәсини ачмышдыр. Сүжетин шахәләнмәсинә дә сәбәб мәнз бу әһәт олмушдур. Романтик гәһрәманы реалист әсәр јарадан мү-циф һәм характерин даһили зиддијјәтләрини, һәм дә онун чә-ијјәтлә тогтушмасыны көстәрмишдир. Бунун үчүн лазым олан нформасијаны чатдырмаг мәгсәдилә форма васитәси кими ша-әли сүжетдән истифадә етмишдир. Гәһрәманын шәхси тәләји дә ичтимаи фәалијјәти бир-биринә елә гајнајыб-гарышыр ки, урада јардымчы сүжетләр јалныз характерин тәләјинин вә пси-оложи әләминин ачылмасына хидмәт едир. Истәр «Ајдын», ис-әрсә дә «Огтај Елоғлу» әсәрләриндә гәһрәманын характеринин аһа гүввәтли ачылышы үчүн драматург онларын севки тәләјин-ән истифадә едир. Лакин әсәрләрин экспозисијасындан онла-ын һәлә севдикләри гаршыларына чыхмадан белә, сечилән, јүргли характерә малик олдуглары ајдынлашыр. О да марағлы-ыр ки, һәр ики әсәрдә мүәллиф экспозисијада гәһрәманы тәг-им едәркән онун һаггында ајдын тәсәввүр јаратмаг үчүн достла-ы илә сөһбәтләрини верир. «Ајдын» Ајдынла Сурхајын диало-у илә башлајыр вә бу данышыгдан биз онунла таныш олуруг. «Огтај Елоғлу»нун башланғычында Огтај актјорларын әһәтәсин-ә, онларла сөһбәт едәрәк сөһнәјә дахил олса да, онун характер-ә нә чүр инсан олмасы даһа чох досту Сәмәд бәјлә данышығын-а үзә чыхыр. Бу онларын е'тибар етдикләри јахын адамларла нсијјәтдә даһили әләмләрини үзә чыхармаг үчүн драматургун истифадә етдији үсулдур. Һәмин диалоглар икинчи бир адамла-лан сөһбәт кими әсәрә дахил олса да, даһили нитг функцијасы-ны јеринә јетирир. Лакин Огтај вә Ајдын типли даһили саразлығы позулмуш образларда бу даһили нитгдән даһа чох башгалары илә фикир мүбадиләсиндә үзә чыхыр. Һәјата јүксәк амаллар, бәјүк арзуларла дахил олан гәһрәманлар чәмијјәтлә гогтушмада өз шәхси сәәдәтләрини дә итирирләр. Һәјата мүчәр-рәд арзуларла атылан Ајдынын Огтаја нисбәтән ичтимаи фәали-јәти зәифдир. Даһа доғрусу, онун Күлтәкиндән кәнар һәјат фәа-лијјәти бир фәрд кими өзүнү јашатмагдан артыг бир шәј дејил. Лакин чәмијјәтин сәрт ганунлары буна да имкан вермир. Әсәрә мүәллиф мәнз бу хәтти дахил етмәклә - Ајдынын ишчи кими фәалијјәтини вермәклә Чинкиз хан вә Напоелон кими мөшһур

аг истәјән Ајдынын «кич Ајдына» чеврилмә фачиәсини көс-
р.

Огтај исә әсәрин экспозисијасында шәхси тәлѣјини унудуб,
ыз халгы дүшүнән бир фәдаидир. О өзүнү бу јолда гаршысы-
ныхачаг һәр бир манеәни дә'ф етмәк игтидарына малик
ир. Лакин бу анда Фирәнкизлә растлашыр, ону семир вә чә-
әт севкилисини она вермир. Огтај бир фәрд кими мәнв олур,
рилләр кралына» чеврилир.

Әр ики гәһрәманын шәхси тәлѣјини чәмијјәт шәртләндирди-
ән онларын характери дә чәмијјәтә доғру шахәләнән хәт-
дә ачылып. Ајдыны јалныз Ајдын - Күлтәкин хәтти илә јох,
дә шахәләнмиш Ајдын-Дөвләт бәј, Ајдын-Сурхај, Ајдын-
ләләр хәтләри васитәсилә таныјырыг. Огтајын конкрет фәа-
әт мејданы, «вурушдуғу чәбһәси» олдуғу үчүн онун тәлѣјин-
чәмијјәтә узанан хәтләр даһа чохдур. Огтај-Фирәнкиз хәтти
ј-Аслан бәј, Фирәнкиз-Аслан бәј, Огтај-Сәмәд, Огтај-театр,
ј-Севәр хәтләри васитәсилә даһа да долғунлашыр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, сүжет элементләринин
әнәви ардычылыгы Ч.Чаббарлынын диқәр әсәрләриндә ол-
кими бу фачиәләрдә дә өзүнү көстәрир. Һәр ики әсәрдә чә-
тик чәкмәдән һәммин элементләрин јерләрини мүүјјәнләш-
мәк мүмкүндүр. Фачиәләр заман, мөкан, фәалијјәт бахымын-
чохлаанлы осла да, јекунда сүжет тамамланыр вә компози-
тапаныр.

Сүжетин ән'әнәви - јә'ни бир хәтли вә ја әсас хәтдән төрә-
шахәләр формасындан даһа чох Һ.Чавид истифадә етмиш.
Онун јарадычылығында шахәләнмәси бир о гәдәр дә нәзә-
әлб етмәјән садә бир хәтли әсәри «Ана» фачиәсидир. Дүз-
бурада һәм Ананын һәм дә Исмәтин тәлѣји вар. Лакин дра-
ург реал бир һадисәдән - оғлунун тојуна һазырлашан Ананын
севинчлә гаршыламаға һазырлашдыгы бир һалда јараланмыш
јјәтдә, өлүм ајағында кәлиб евә чыхмасындан истифадә едә-
романтик әсәр јаратмыш вә Ананын, һәм дә Исмәтин али
улары илә чиркин еһтираслары гаршылашдырмышдыр. Әсә-
дахил олан һәр бир образ мәнз бу хәтт үзәриндә һәрәкәт
р. Ананын да, Исмәтин дә итирдији ејни адамдыр. Онлара бу
ны чәкдирән дә ејни сәбәб вә ејни образлардыр.

Чавид «Ана»дан сонракы драматик јарадычылығында јенә
мүхтәлиф еһтираслары гаршылашдырса да, һәммин гаршылаш-
ы бир әсәр дахилиндә бир чох тәледән кечирәрәк тәддим
р. Һәммин вәзијјәтләр ајры-ајры образларын әләгәси вә әсас
тәтрафында бирләшдирилмиш көмәкчи хәтләрлә үзә чыхыр.
Чавидин драматуркијада әсасән шахәли сүжетләрдән исти-

фаде етмәсини М.Ч.Чәфәров да гејд етмишдир. О јазыр: «Чавидин драмларынын чоху мүрәккәб сүжетли олуб, ики вә ја бир нечә паралел хәтли сүжет гурулушуна маликдир. Бу паралел хәтләрдә исә мөһкәм сәбәбијјет әлагәләри вардыр. Мәсәлән, «Марал» фачиәсиндә Марал-Турхан бәј хәтти илә јанашы... Чәмил вә Ьумај хәтти верилир вә демәк олар ки, бу ики хәтт бир-бирини тамамлајан паралел сүжет хәтләри кими инкишаф едир. Јахуд «Афәт» фачиәсиндә Афәт-Горхмаз, Әртоғрул-Алтунсач, Әртоғрул-Алакөз, Јавуз-Алакөз, Огтај-Алакөз, Гаратај-Алтунсач кими бир чох драматик хәтләр мејдана чыхыр. Лакин бүтүн бу паралел хәтләр усталыгла әсас һадисәнин, аилә фачиәсинин сәбәбкары олан Афәт вә Гаратај хәтти әтрафында мәркәзләшдирилимишдир. Башга сөzlә, бүтүн мүхтәлиф хәтләр әсәрин баш гәһрәманы Афәт әтрафында долашыр, онун тәлеји илә әлагәләндирилир...» (119,253-254).

Чавидин јарадычылығынан әсас чәһәти - бәдии үсулларла фәлсәфи маһијјет ифадәсинә олан мејл һәјатын мүхтәлиф гатларынын бәдии форма кәстәричиси олан чоххәтли сүжетләрдә јүксәк усталыгла әксини тапыр. Бу мә'нада акад. М.Чәфәрин мүшаһидәләри чох гијмәтлидир. Лакин јухарыда ишләнән бир аңлајышпа - «паралел сүжет» ифадәсинә өз мүнәсибәтимизи билдирмәк истәрдик. Јалныз М.Чәфәрдә дејил, үмумијјәтлә әдәбијјатшүнаслыгда паралел сүжет ифадәсиндән шахәли сүжетин синоними кими истифадә олунур. Биз исә һазыркы тәдгигатда паралел вә шахәли сүжетләри бир-бириндән ајырырыг. Чүнки паралел сөзү һәндәси термин олараг график бахымдан шахәли сүжет мәзмунуна ујғун кәлмир. Белә ки, шахәли сүжетдә әсәрин информәсија гатлары бир-биринә паралел истигамәтдә јох, бөјүк бир чаја бирләшдирилмиш кичик чајлар кими давам етдирилир. Она кәрә дә заман, мөкан вә идеја чоһпланлылығындакы чоххәтlilik, бирләшмә формаларына кәрә мүхтәлифдир вә паралел сүжети онлара бүтөвлүкдә аид етмәк өзүнү доғрултмур.

Бу ифадә илә о һалда разылашмаг, ону әдәби-естетик термин кими гәбул етмәк мүмкүн оларды ки, сүжетдә ајрыча паралел хәтт гурулушу илә растлашмаздыг. Лакин паралеллик XX әср әдәбијјатынын, инчәсәнәтинин кәтирдiji јени бир структур кими өзүндә зәнкин естетик мәзмун вә информәсија ифадә етдијиндән онун маһијјетинә вармадан, она һәссаслыгла јанашмадан тәсадүфи сөз (вә ја поетик ифадә) кими ишләтмәк олмур. Чүнки паралелизм XX әср әдәбијјатына хас јаранан јени моделин башлыча әләмәтләриндән биридир.

Б.Чавид драматуркијасында һәрәкәтин заһири зәифлији, онда бир чох һалларда сүжет элементләринин ардычыл олараг јерлә-

нин мүүжнлэшдирилмәсиндә четинлик төрәдир. Бу чәһәт мүүжн дәрәчәдә өзүнү Ч.Мәммәдгулузадә драматуркијасында да өстәрир. Драматургун әсәрдә гаршылашан төрәфләрин мубарисиндән даһа чох һәјатын, варлығын вә идејаларын фәлсәфи һијјәтинә мејл кәстәрмәси пјесләриндә кәркин драматизми мин етсә дә, әксәр һалларда ән'әнәви сүжет элементләри гәббинә сығмыр. Һансы әсәриндә ки, гаршылашдырылан төрәфәр бир-бири илә бирбаша, көрүнән мубаризәјә кечир, онда элементләр дә үзә чыхыр. Нә вахт ки, һәјатда хејир вә шәрин мөвдлуғунун зәрурилији вә онун бир варлығын ики төрәфи кими ни заманда тәзаһүрү мејданда олур, онда сүжет элементләринин әзләнмәсини изләјә билмирик. Фикримизи драматургун әсәриндә ардычыл шәкилдә мүшаһидә етдијимиз әләмәтләрлә аһ етмәк мүмкүндүр.

Б.Чавидин әсасән еһтираслары, камиллик вә чаһиллији, алиһк вә рәзиллији гаршылашдырмасы вә онлары мүүжн образлар асында бөлүшдүрмәси онун драмларынын һәрәкәт хәттини мүүжнлэшдирмәјә четинлик төрәдир. Бә'зән һансыса идејанын х, јалһыз образын фәалијјәтини изләмәк Чавид јарадычылығын чохланлы маһијјәтини бәситләшдирмәклә бәрәбәр, драм әрләриндәки һәрәкәт хәтнинин дә дүзкүн мүүжнлэшдирилмәинә манәәләр јарадыр. Дүздүр, идејанын өзүнү дә тәмсил едән тарычы образлар олур, лакин Чавид јарадычылығында бу мәгдлә һеч дә һәмишә бир образдан истифадә олунмур. Онда әкәр һалда идеја чохланлығы ејни идејанын мүхтәлиф образлар әринә пайланмасы шәклиндә гурулур. Бә'зән дә бир образ јеинә јетирдији функцијанын кенишлији илә мүрәккәб структура алиһ олараг, мүәллиф дүнјакөрүшүнү, онун һәјат һағтында балыш вә көрүшләрини әкс етдирир. Бу заман онун фәалијјәти з көрүнә билән хәтт үзрә давам етдирилмир вә зиддијјәтләри асанлыгла үзә чыхмыр. Белә олдугда һәрәкәт хәттиндә сүжет элементләринин дегиг јерини ахтармаг вә мүүжнлэшдирмәк мүһисәләрә сәбәб олур. Буна мисал олараг «Шејх Сән'ан»ын вјазкасы һағтында З.Әкбәров вә З.Әскәрлинин гәнаәтләри араһндакы кәскин фәрғи кәстәрә биләрик. З.Әкбәров завјазқаны ән'анын даһили төрәдүдләри мә'насында онун Хумарын хәјалыны көрмәси вә шүбһәчилијинә көрә диндарларын мубаһисәринә сәбәб олмасы аһында көрүр. З.Әскәрли исә онунла ралашмыр: «Фачиәдә илк тоғтушма икинчи пәрдәдә - Сән'анын умарла гаршылашдығы епизодда, өзү дә Сән'анла Хумар араһнда јох, Сән'анла мүридләр арасында баш верир. Илк дәфә он и әввәл, рә'јада көрдүју Хумары реал һәјатда таныјан Сән'ан әзһәбиндән, исламы јаймаг нијјәтиндән әл чәкир» (44,243).

Әкәр Шејх Сән'ана суфи характерли вә сејри-сүлукда олан браз кими јанашмасаг, мүбаризә вә инкишафы онун өз дахилиләминдә јох, јалныз кәнар тәрәфләрдә - дин хадимләри вә Шејх Сән'ан истигамәтиндә изләсәк илк тогушманын икинчи әрдәдә олмасы илә разылашмаг мүмкүндүр. Лакин «Шејх Сән'ан» әсәриндә һәрәкәт даһа чох Сән'анын мә'нәви аләми лә бағлыдыр. Она көрә дә онун көзүнә Хумарын хәјалы көрүәндән сонра да ән'әнәви формада ибадәт вә зијарәтлә инамы-ы давам етдирмәси һеч дә характериндә сабитлик јаранмасы ох, өзүнүн дахили инкишафында кечдији мәрһәләләрин характеринә ујғун давраыш тәрзидир. Бу мә'нада завјазканын Зәһра-ын Сән'ана сарылдығы анда көзүнә Хумарын хәјалынын көрүн-әси вә Шејх Мәрванын онун шүбһәләринә көрә иттиһам етмә-и анындан башламасы фикринә биз дә шәрикик. Чүнки Сән'ана бағлы драматик һәрәкәт дә бу андан кәркинләшмәјә башла-ыр. О өзү илә мүбаризә едир, тәрәдүдләрдән хилас олур. Сән'анын дахилиндә кедән драматик һәрәкәт мә'насында онун Хумарла гаршылашмасы тогушманын башламасы јох, битмәси ләгамыдыр. Бундан сонра Сән'ан онларла һеч дә мүбаризә апар-ыр вә «тогушмур». Әксинә, онларын мә'насыз вә дәрк етмә-икләри пуч тәклифләри јеринә јетирир. Бу мә'нада Шејх Сән'анын Хумарла гаршылашмасы вә «арадығы һәгги булмасы» илә бирликдә папасын тәклифини јеринә јетирмәси фачиәнин драматик һәрәкәтинин кулминасија нөгтәсидир. Сонракы һәрә-кәт бу нөгтәнин ачылышы - развјазкадыр.

Чавидин «Шејх Сән'ан»дан әввәл јаздығы «Марал» фачиәси-дә дә әкәр Маралын тәлеји нөгтеј - нәзәриндән јанашсаг, әсәр-дә сүжет дағыныглыгы олмасы фикринә кәләрик. Лакин бурада мүәллиф Чәмил Һумај хәттини әсәрә дахил етмәклә Марал-Турхан хәттинин мүгајисә јолу илә даһа да габарыг нәтдирылмасына наил олур.

Әсәрин башланғычында Маралын өз һәјатындан шикајәти, нистәмәдән Турхан бәјлә евләнмәси завјазканын јалныз бир тәрә-фидир. Завјазканын тамамланмасы исә Турхан бәјлә Надир бә-ин диалогунда өз ифадәсини тапыр:

«Турхан бәј. ... әмин олунуз ки, дүнјанын бүтүн иззәти - бү-түн сәадәти анчаг пара илә әлдә едилә биләр.

Надир бәј. Әвәт, һәр шеј пара илә әлдә едилир; амма фәзи-ләт вә инсанијјәт...

Турхан бәј. Хајыр. Хајыр. Фәзиләт дә парададыр, инсанијјәт дә...» (112,273). Фәзиләт, инсанијјәт вә паранын гаршылашдығы хәттин инкишафында Турхан бәјин фачиәсинә гаршы, инсаниј-ләти әсас көтүрән Чәмил-Һумај хошбәхтлији верилир. Бу мә'на-

а гаршылашдырылан бу һадисә хәтләринин һәр бириндә аҗры-
җрылыкта сүжет элементләрини мөҗҗәнләшдирмәк мөмкүндүр.
Такин бу чәһәт хәтләри мустәгилләшдирмир. Чүнки әсәрдә ва-
һид конфликт вә драматургун кәлдиҗи ваһид нәтичә вар. Бу ики
сәтт ики мустәгил информасиҗа үчүн јох, ваһид идеҗа мә'насын-
җа ваһид драматик һәрәкәтә хидмәт етмәк үчүн јаранан вә бир-
бириндә тамамланан хәтләрдир. Она көрә дә «Марал»ын, еләчә
дә бу типли дикәр әсәрләрин сүжетини кәсишән јох, шахәләнән
сүжет хәттинә аид едирик.

Садә бир хәтли, кәсишән, паралел вә шахәләнән сүжет хәт-
ләрини гурулушча грамматикадакы садә, табесиз вә табели мү-
рәккәб чүмлөләрлә мугәјисә етмәк олар. Садә, бир хәтли
үжетләр садә чүмләјә бәнзәјиб тез көрүнүрсә, мурәккәб
урулушун табесиз вә табели нөвләринә бәнзәјән сүжетләрдә ону
мөҗҗәнләшдирмәк бир гәдәр чәтиндир.

Драматуркиҗада табесизлик әлагәси ики формада өзүнү
көстәрир: 1) мустәгил сүжет хәтләринин бир әсәрдә кәсишмәси;
2) информасиҗанын чатдырылмасы үчүн мәртәбәли, силсиләли,
паралел хәтләрдән истифадә.

Дүнҗа драматуркиҗасында табесизлик әлагәсиндән даһа чох
абелилик әлагәси кениш јайылмышдыр. Табелилик әлагәсиндә
үжет хәттинин кенишләнмәси әсасән бир хәтдән пәјланан
анадлар шәклиндә өзүнү көстәрир. Табели мурәккәб чүмләдә
удаг чүмлә баш чүмләдәки һәр һансы бир үзлә, фикирлә ба-
гы олдугу кими шахәли сүжет хәттиндә дә информасиҗанын бү-
рәтлүҗү үчүн хәтләр бир-биринә бағланыр. Она көрә дә садә
чүмләдә чүмлә үзләринин јерини асанлыгла мөҗҗәнләшдирмәк
мөмкүн олдугу һалда, табели мурәккәб чүмләдә (хүсусән дә бу
ир нечә будаг чүмләли олса) бир о гәдәр дә тез мөмкүн олмур.
уна уҗгун олараг чохпланлы вә чоххәтли драм әсәрләриндә дә
үжет элементләри садә бирхәтли драмлардакы кими тез көрү-
ән олмур. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, дил вә бәдии мәтн
расында мөҗҗән паралелләр мушаһидә едән һәр һансы бир
әдигатчы мәтн вә чүмлә арасында бу синтактик гурулуш
шарлығыны көстәрмәмишдир.

Б. Чавидин бир чох драм әсәрләриндә сүжет элементләринин
санлыгла мөҗҗәнләшдирилә билмәмәсинин башлыча сәбәби
тун еҗни драматик һәрәкәти һәм чәмијјәтдә, һәм дә образлары-
ын дахили аләминдә вермәсидир. Онун үчүн гәһрәман мөәллиф
әвгејини ифадә едән образдан даһа чох чәмијјәтин бүтүн әсас
юсәсләрини өзүндә чәмләшдирән моделдир. Она көрә дә әсәр-
риндә завјазка бир анда чәмијјәтә, дикәр бир мәгамда исә гәһ-
мәна, бә'зән дә аҗры-аҗры образлара аид олур.

Ону да гејд етмәк لازمдыр ки, Чавидин әсәрләриндә ән чә-
н мүүјјәнләшдирилән сүжет элементләри експозиција вә зав-
жадыр. Санки онларда бир тәдричилиик, ләнклик вар. Әслиндә
ә белә дејил. Бир нечә нөгтәдә үзә чыхан завјазка драматик
рәкәтин ахарыны күчләнديرәрәк ону даһа дәрин гатлара ен-
рир. Бу Чавидин илк јарадычылыг мәрһәләсиндән башлајараг
на гәдәр давам едән бир сәнәткарлыг өзүнәмәхсуслуғудур.

«Шејда»нын експозициясында Шејда һәссас бир кәнч кими
тәдмис олунур. Роза она өз мејлини билдирир. Шејданын да Ро-
ја гаршы лагејд олмадығы һисс олунур. Макс Мүллер Шејданы
ларын евиндә кирајәнишин олмаға дә'вәт едир вә она һөрмәт
әсләдијини билдирир. Бу анда мөтбөөнин мүдиринин оғлу, Ав-
па тәһсилли Әшрәф бәј сәһнәјә дахил олур, Роза илә таныш-
ылдан сонра она вурулур. Шејда характерли бир кәнч үчүн кә-
әчәк фәтиәнин башланғычы гојулур. Рауфун ашағыдакы чүмлө-
и илә ајдынлашан бу башланғыч завјазканын бир тәрәфидир:
Иштә, сана мүдһиш бир рәгиб!» (113,145).

Јусиф, Муса, Мәс'уд вә мүрәттибләрин сәһнәјә дахил олмасы
лә мөтбөөдәки дөзүлмәз һәјатын тәғдим едилмәси васитәсилә
ләчид әфәнди вә мүрәттибләр арасындакы зиддијјәт илә завјаз-
анын чәмијјәтә доғру узанан икинчи тәрәфи ајдынлашыр. Шеј-
а Мәчид әфәнди кимиләрдән мәрһәмәт уммаг јох, һағларыны
әләб етмәли олдугларыны сөјләмәклә гаршы дуран тәрәфә ке-
ир. Шејданын сөзләрилә охунан маршла завјазка тамамланыр.

Икинчи пәрдәдә драматик һәрәкәт давам етдирилир. Үчүнчү
әрдәдә исә һадисәләр кулминасија мөғамына јүксәлир. Экспо-
исија вә завјазкада олдугу кими, кулминасијада да заһири бир
әдричилиик вар. О, үч анда баш верир: Ишчиләрин нүмајиши,
Шејданын Роза илә Әшрәфин севишмәсини өз көзләри илә көр-
әси, Гара Мусанын Әшрәфә ачдығы атәшдән Розанын тәсадү-
ри өлүмү. Санки бурада һәрәкәтин давамынын һәр бир нөгтәси
ајылараг үзә чыхыр.

Драматург һадисәләрин тәбии давамы кими сонракы пәрдәлә-
и мөзарлыг вә дустағханада давам етдирир (IV пәрдәдә мөзар-
ыг, V пәрдәдә дустағхана тәғдим олунур). Лакин бу мөканларын
зүнүн сәһнәјә кәлмәси драматик мөзмун дашыјыр вә мүүлли-
рин мөвгејинин ифадәси үчүн символик үсүла чевриләрәк әсә-
рин идеја - бәдии тутумуну кенишләндирир. Бу исә јенә дә дра-
матик фәалијјәтин ахарынын мөчрасыны дәринләшдирәрәк онун
сәдә јолла изләнмәсинә имкан вермир.

IX пәрдәдә христиан мөзарлығыны сәһнәјә кәтирән мүүллиф
символик мә'нада бүтүн образларын јолуну орадан салыр. Илк
пәрдәләрдә көрдүјүмүз иштиракчылардан һамысы мүүјјән мөғ-

лөрлө мөзарлыга кәлир. Бурада артыг мұәллифин мәгсәди ныз Шежданын руһи вәзијјәтләрини көстөрмәк дејил. Рауф вә с'уд өз диалогларында һансы өлүлүкдән гуртармалы олдуғланы сөјләјирләр. Онлар ингилаб истәјирләр, лакин бу ингилаб нсыса бир синфин јох, милләтин азадлығыны тә'мин едән ин-табдыр:

«Мәс'уд. Насыл ингилаб?

Рауф. Јәгиндир ки, гочаман шимал ајысынын дәриси парча-сын. Мүстәбид рус зәнчири үзәримиздән галхсын вә һәр мил-г кәнди јурдуна, кәнди һүтугуна говушсун» (113,164).

Мәчид әфәнди дә һаким синифдән олдуғу үчүн јох, «рус зән-ри»нин јерләрдәки һалгаларыны мөһкәмләдәнләрдән олдуғуна рә өлүмә мөһкум олур. О, Гара Мусанын әли илә бапга јердә, мөһз христиан гәбиристанлығында өлдүрүлүр вә ајағындан үтләјәрәк ону һазыр гәбирләрдән биринә атырлар.

Гәбристанлыгда Муса илә диалогунда Шежданын сөјләдиклә-дә чәмијјәтдә кедән просесләри ачыгламаг мә'насында әла-гдардыр: «... Хејр, хејр! бу хачлары көрмүрсән? Һеч Исаны ырмамырсан? Инан ки, әфв етмәк, интигам алмагдан даһа Һишди... Бах, бах, Розанын көрмүрсән? Иштә о интигамдан кылыр, о да әфв етмәни диләјир. ... әвәт! «Дүшмәнләрини сев, бир бир кимсә сағ јанағындан вурса, она диқәр јанағыны че-!» Анладынмы? Һеч анлајырмысан?... » (113,166).

Һагт тәләб етмәк истәсә дә, интигам алмаг сәвијјәсинә енмә-бачармајан Шејда мөһв едәнин мәрһәмәт диләмәси гаршы-нда, «христиан мөзарлығында» чылығына чеврилир. Илк сәһнә-и она гаршы рәғибә чеврилән Әшрәфә гаршы да Шежданын бир мүбаризәси јохдур. Она көрә дә бу хәтдә финал да кө-мүр. Бу сүжетин ачыг сахланмасы, ачыг композисија әләмә-дејил. Садәчә олараг Шејдадакы јүксәк һиссләр ону интигам, актики мүбаризә сәвијјәсиндән јухарыда сахлајыр вә Әшрәф-топтушдурмур. Бу јүксәклик ејни заманда ону дахил олдуғу һө-шәртләриндән дә јүксәкдә сахлајыр. Она көрә V пәрдәдә - налда ишчиләрин галиб кәлмәси, душтағларын азад олмасы-нда достлары Шежданын мејиди илә растлашырлар. Онун бу мүмүн романтик - символик мә'насы Рауфун әввәлдән көрдү-уху илә хәбәр верилмишди. Рауф һамысынын учмасыны, Шеј-дын исә даһа јүксәкләрә, булудлардан да јухары галхмасыны өмүшдү.

Драматург бунунла там азадлығын руһун бөдәндән ајрылмасы ө мүмкүнлүјү кими мистик бахышы әсасландырмагдан даһа, мөвчуд шәрайтдә - јә'ни милли азадлығын олмадығы бир за-нда һәлә мүмкүнсүзлүјү идејасыны чатдырыр. Јә'ни душтаґа-

надан чыхмагла да, һөҗатдакы «дустагханадан» хилас олмаг асан дежилди. Мөзарлығы дустагхана әвәз етдиҗи кими, дустагхананы да она бәнзәр һөҗат әвәз едөчөкди. Она көрө Шеҗда јени бир «дустагханаја» дүшмүр, онун руһу әсил азадлығына говушур. Мөвчуд шөраит дахилиндө мүмкүн олан азадлығы әлдө едир.

Драматик һөрөкөтин бу чүр давамы вә јекунлашдырылмасы илә көрдүк ки, һадисәләр илк пәрдөлөрдө реаллыға ујғун давам етдирилдиҗи һалда, сон ики пәрдөдө сырф фөлсәфи-романтик мәзмун дашыјыр. «Шеҗда» Чавидин илк гәләм тәчрүбәси дежил вә драматик һөрөкөтин бу чүр давамы да онун сәнәткарлыг имканларынын мәһдудлуғу вә ја нашылығы илә изаһ олуна билмөз. Драматург бу үсулун өзүндән дә поетика имканларындан бири кими истифадә етмишдир. Ишчиләри марш охуја-охуја, тә'тил-лә, нүмајишлә сәһнәјө чыхаран мүәллиф азадлығын бу јолла мүмкүн олмајачағы гәнаәтинә кәлдиҗи үчүн, бирдән-бирә ишти-ракчыларын јолуну христиан мөзарлығына салыр, гәһрәманын дили илә Исанын мәрһәмәт кәламыны да вахты кечмиш, унутулмуш сөз кими мәһз мөзарлыгда хатырладыр вә ону дустагханадан ингилабчы ишчиләрин јох, Гара палтарлы Мәләјин, Әз-раилин әли илә хилас едир. Бу реал шөраитдә синфи мүбаризә-јө Чавид мүнасибәтинин бәдии ифадәси иди ки, гәанәтләринин доғрулуғуну кечдијимиз тарихи јол сүбүт едир. Көстәрилән иде-јаны узагкөрөнликлә әсасландыран Чавид сүҗети ачыг сахламыр, там гәнаәтлә композисијаны гапайыр.

Драматургун «Учурум» фачиәсиндә дә драматик инкишаф хәтти «Шеҗда»нын сүҗет хәттиндәки ардычыллыға вә үсуллара јахындыр. Бурада да завјазкада тәдричиликләр вар. Авропаја сәјаһәт-тө чыхан кәнчләрә Улуғ бәјин вердиҗи нәсиһәтдән онларын ики јол ајрычынды олдуғу ајдынлашыр:

Авропада ишыг да вар, зүлмәт дә,

Орда сәфаһәт дә вар, фәзиләт дә... (113,189).

Бурада «Иблис» әсәриндә Арифин дахил олдуғу илк сәһнә-дәки Иблис вә Мәләк јолунун паралелизми јараныр. Сечиләчөк јол јенә дә гәһрәманын һәссаслығы вә ојаг шүуру илә бағлыдыр.

Улуғ бәјин Әкрәмлә сәһбәтиндә шөһәр һөҗатында сәфаһәтә мејл олдуғу үчүн көјүн тәмизлиҗи она гаршы гојулур:

... Истамбулдан јорулдум, быгдым артыг!

Көзәл шөһәр, фәгәт јазыг, чох јазыг!

Бир тагым дујғусуз, сөнүк гүввәтләр,

Бу өлкәни бир һечлијә сүрүкләр... (113,190).

«Шеҗда»да олдуғу кими «Учурум»да да чөмијәтдә кедән про-сәсләрин тутуму кичилдиләрәк бир шөхсин тәләјинә, дахили зиддијәтләринә јерләшдирилир. Бу мә'нада, илк пәрдөдә чөмиј-

јетдәки зиддијәтләр көрүнсә дә, гәһрәманын һәјатында зиддијәт икинчи пәрдәдән башлајыр. Икинчи пәрдәдә Чәлалын Анжели гучагладығы анда көзүнә Көвәрчинин көрүнмәсилә дахилиндә баш галдыран зиддијәтләр бу хәттин завјазкасы кими үзә чыхыр. Әсәр боју онун сәбатсыз һиссијаты вә Көвәрчин гаршысында вичданы борчу үз-үзә кәлир. Онун дахили тәрәддүдләрини бир тәрәфдән Анжел, диқәр тәрәфдәнсә Көвәрчинин хәјалы тәмсил едир. Икинчи, үчүнчү пәрдәләрдә о, Анжелә јахынлашмаг истәдији анда Көвәрчинин хәјалы көзүнә көрүнүр вә Анжелдән узаглашыр. Тәдричән Анжел тәрәф - сәфаһәт үстүн кәлир вә онда санки дахили сабитлик јараныр. Бу сабитлик һесабына чәкинмәдән Анжели дә өзү илә Истамбула, евинә кәтирир. Чәлалын дахили таразлыгы икинчи күчлү бир зиддијәти үзә чыхарыр. Артыг Көвәрчинин унутулмуш хәјалыны онун өзү әвәз едир. Өз јолундан чох узаглашмыш Чәлала бу да тә'сир етмир вә о, Көвәрчини итәләјеркән өз әвладынын гатилинә чеврилир. Драматик инкишаф ән јүксәк нөгтәјә чатыр. Бундан сонра кечикерәк ајылмыш Чәлал артыг керијә јол тапа билмир. Фачиәнин развјазкасында Чәлалын бағышланмаг вә Көвәрчинә дәнмәк чәһдләри ифадә олунур. Бағышланмајан вә өзүнә јол тапа билмәјән Чәлал мә'нәви чыхылмазлыгыны физики васитә илә реаллашдырыр - өзүнү учурума атыр. Јенә дә сүжет битир вә композија гапаныр. Драматург узагкөрәнлиликлә нура јох, сәфаһәтә гошмағын агибәтини кәстәрир. Чәлалын тәләјилә «өлкәни һечтијә сүрүкләјән» «бир тагым дүјгүсуз, сөнүк гүввәтләри» вахтын-та јолдан дәнмәјә чағырыр.

Драматург «Учурум»да конкрет бир проблематика ирәли сүрдүјүндән, јә'ни чохпланлыгы јаратмадығындан сүжет элементләри әсәрдә асанлыгла мүнәјәнләшдирилир.

Чавид «Шејда» вә «Учурум»да истифадә етдији үсулу - јә'ни нәјатда кедән просесләри бир образын тәләјиндән кечирмәк хәттини «Иблис»дә давам етдирир. Бурада зәмәнәнин гатмагарыпыллыгы, мүрәккәблији, чыхылмазлыглар өз ифадәсини Арифин тәләјиндә вә характериндә тапыр.

«Шејда» вә «Учурум»дан фәргли олараг «Иблис» дөврүн вә тарихин даһа дәрин гатларына нүфуз едир. Бу кениш мәзмун һәм о онун сечилән гурулушта үзә чыхмасына сәбәб олур.

Әсәрин завјазкасы онун илк ремаркасына дүшүр. Ремарка чох кенишдир. Ариф дүшүнчәләр ичәрисиндә тәкјә едир. Сәһнәнин нәһәјәтиндә ачылан ики пәнчәрәдән бириндә Иблис, бириндә Мәләк дајаныб. Ремарканын ардынча верилән Иблисин, Мәләин вә Арифин диалогу завјазканы даһа да дәгигләшдирир. Экспозиција завјазкадан сонраја - Арифлә Ихтијарын сәһбәгинә дү-

гүр. Һадисәләрин драматик инкишафында гәһрәманын дахили төминдә ифадәсини тапан зиддијјәтләр чәмијјәтдә давам етди-илир. Чәмијјәтлә Ариф арасында даима әлагә вә әкс әлагә ринсиши өзүнү көстәрир. Арифин гардаш гатилинә чеврилмәси драматик инкишафы зирвә мәгамына чатдырыр. Чәләл кими ариф дә, ејни заманда, онунла бәрабәр бәдии јүкү өз үзәриндә ашыјанлар да ајылмаға башлајыб, Иблиси лә'нәтләјирләр. Фи-алда јенә дә композисијаны гапаян драматург Иблисин дили лә фәзиләтдән вә инсанијјәтдән узаг дүшән көзү гапалы инсан-арын өзүнү иттиһам едир.

«Иблис» даһа тутумлу вә глобал мәзмун дашыдығындан онун үжетинә дахил олан јардымчы хәтләр дә чохдур. Тәкчә Арифин үзү нә гәдәр хәтләрин чарпазлашдығы бир нөгтәдә јерләшир. Ариф-Хавәр, Ариф-Ихтијар, Ариф-Рә'на, Ариф-Иблис, Ариф-Засиф вә б. хәтләр бир мүстәвидә јерләшдириләрәк Арифин төвгејини ајдынлашдырыр. Бундан башга, әсәрдә Ибн-Јәмин-ә'на, Васиф-Рә'на, Елхан, әсир дүшмүш дөјүшчү илә бағлы хәтләр дә вар ки, драматург бунларда әкс етдирдији информаси-алар васитәсилә XX әср Шәрг, хусусән дә Түрк дүнјасынын бә-иши моделини јарадыр.

Б.Чавидин «Афәт» фачиәси «Шејда», «Учурум» вә «Иб-лис»дән фәрqli олараг чәмијјәтдә кедән просесләрин јох, инса-тын өзүнә мөхсус еһтирасларынын зиддијјәтләрини көстәрир. Инсаны дахилән јүксәлдән вә учалдан еһтираслар «Афәт»ин драматик һәрәкәтиндә гаршылашан тәрәфләр кими тәғдим олу-нур. Өз истәјинә мане олан һәр бир шејә гаршы Афәтин дајан-масы вә буну е'лан етмәси әсәрин завјазкасыдыр. Бурада да экс-позисија завјазкадан сонраја дүшүр. Афәтә бу характери верән һәјат шәртләри Јавузла Әртоғрулун данышығында ајдынлашыр.

Марағлыдыр ки, «Афәтдә» кулминасија мәгамы јохдур. Бура-да әввәлдән ахыра кәркин бир драматизм һөкм сүрүр. Һадисә-ләр башланғычдан сонәдәк ардычыл кәркинликлә давам етдири-лир. Буну исә шәртләндирән Афәтин малик олдуғу характердир. Афәтин күчлү еһтирасы ардычыл олараг һәрәкәтә тәкан верәрәк һадисәләри финала доғру јахынлашдырыр.

Б.Чавид «Афәт»дән сонра да күчлү, јенилмәз характерләрин драманы јаратмышдыр. Бу мә'нада бир-биринә јахын олан «Пеј-гәмбәр» вә «Топаз Тејмур» әсәрләри драматик һәрәкәтләринин бәнзәрлији илә сечилирләр. Бу ики әсәрин гәһрәманлары Афәт-дән фәрqli олараг өз күчләрини вә еһтирасларыны даһа кениш планда һәјата кечирир вә бу заман онлары өзләриндән чох баш-галарынын тәлеји марағландырыр. Һәр ики әсәрдә драматик һә-рәкәти тә'мин едән характерләрин күчү вә гәтијјәтидир.

«Пејғәмбәр» дөрд һиссәдән ибарәтдир - Би'сәт, Дә'вәт, Һичрәт, Нүсрәт. Бу Пејғәмбәрин һәҗәт јолунда кечдији дөрд мәрһәтәнин хроникал ардычыллығыдыр.

Би'сәтдә - экспозицијада Пејғәмбәрин һаҗта, нура говушмасын шәһиди олурут. Анчаг о кечәнин гаранлығында нура говушур, әтрафда һәлә «гаранлығыдыр». Дә'вәтдә драмын завјазкасы ајдынлашыр: Пејғәмбәр бүт јапанларын вә онлара инананларын тәһрисинә дахил олуб, халгы улу таңрыја инанмаға чағырыр.

Гаршы дуран тәрәфләр мүүјјәнләшир: Пејғәмбәр, Әбу Талиб оғлу бир тәрәфдә, Топал, Ихтијар, Нәим дикәр тәрәфдә дајаныр. Һадисәләр инкишаф етдикчә әсас хәттә јениләри гошулур. Пејғәмбәрин һәм дә сынаг мөғамлары башлајыр, Таңрыны таньмаан көзәл Шәмса она вурулур.

Һичрәтдә ардычыл олараг Пејғәмбәрин гаршысына манеәләр җыхыр вә о онлары гәтијјәтлә дә'ф едир. Белә гаршылашмаларын һансы бирисини исә кулминасија аны кими ајырмаг чәтиндир. Нисбәтән Пејғәмбәрин даш-галаг олундуғу, Хәттаб оғлу илә тастлашдығы вә јол тәдарүкүнә башлајыб һичрәтә чыхдығы ан кулминасија кими көтүрүлә биләр. Лакин бу өзү дә бир о гәдәр ујғун көрүнмүр. Чүнки Пејғәмбәрин һаҗдан кәлән гәләбәси вә илаһи күчү һеч бир аны кәркинләшдирмир. Онунла гаршы-гаршыја дуранларын күчсүзлүјү бир о гәдәр дә кәркинлик јаратмыр.

Пејғәмбәр динсизләри динә дә'вәт етмәклә бәрәбәр, өзү дә дахили тәкамүл кечирир. Онун китабла бәрәбәр, ғылынчы да гәбул етмәси јашадығы шәртләр дахилиндә дахили гәтијјәтини вә ғамлығыны көстәрир. Бу аны Пејғәмбәрин дахили инкишаф хәттинин кулминасијасы кими көтүрмәк олар. Лакин бунун өзү дә онун габагчадан шәртләндирилмиш јүксәлиш мәрһәләлериндән биридир, орада һеч бир зиддијјәт јохдур. Демәли, Шәрг дүнјадууму вә поетик тәфәккүр тәрзинә тәкамүл просеси даһа ујғун олдуғундан, ону әкс етдирән драматуржија үчүн дә сычрајышлы, дөнүшлү јох, тәкамүллү һәрәкәт даһа доғмадыр.

Нүсрәтдә - гәләбә сәһнәсиндә галиб кәлән Пејғәмбәри јүксәтән ә'зан - Аллаһу Әкбәр сәдалары мүшајиәт едир.

Чавидин һадисәләрә тә'сир едән, онлара истигамәт верән гәһрәмәнларыннан бири дә Топал Тејмурдур. «Топал Тејмур» драмында һәрәкәтә тәкан верән гәһрәмәнын характериндәки өзәмәт вә зиддијјәтләрин ардычыл ачылышыдыр. Бурада сүҗет гаршы дуран тәрәфләрин мүбаризәсиндән даһа чох һәрәкәтә һәр ан стимул верән Тејмур мүнәсибәтләри үзәриндә гурулмушдур: Тејмурун көзәллијә мүнәсибәти, Тејмурун мұһарибәјә мүнәсибәти, Тејмурун халға мүнәсибәти, Тејмурун динә мүнәсибәти, Тејмурун

ын һакимләрә мүнәсибәти, Тејмурун дүшмәнә мүнәсибәти, мурун мәдәнијјәтә мүнәсибәти, Тејмурун Түрк гөвмүнә мүнәсибәти, Тејмурун Авропаја мүнәсибәти вә с. Мүәллиф бурада мурун мүнәсибәтләри илә милли, тарихи вә фәрди хәтләр исамәтиндә өзүнүдәрк һагда дүшүндүјү консепсијаны бәдии јолифадә едир.

Драматургун Тејмурла гаршылашдырдығы Јылдырым Бәјазид из Тејмур мүнәсибәтләринин ачылышынын бир һәлгәсидир. Әрин сүжет хәттини вә драматик инкишафыны јалныз бу хәтмәһдудлашдырмаг онун бәдии әһатәсини кичилтмәјә сәбәбр. Чүнки драматург гаршы дуран тәрәфләр кими Әмир Тејро вә Јылдырым Бәјазиди көтүрсә дә, әсәрдә онларын мүбаризиндән даһа чоһ Тејмур шәхсијјәтинин ајры-ајры чәһәтләрин тәгдими әсас јер тутур.

Гаршылашан тәрәфләрин үз-үзә кәлмәсиндә завјазка бирин-пәрдәнин сонунда Сабутајын Јылдырым Бәјазидин кәтирдийи аб мәктубуна дүшүр. Чүнки бурада Јылдырымын Тејмуру сәјмазлыгы мә'лум олур. Лакин бундан әввәл вә сонра баш верән дисәләр Јылдырымла мүбаризәнин әһәмијјәтини зәифләдир. драматик һәрәкәт һәр биринин характеринин ајры-ајрылыгыда ачылышына хидмәт едир. Онлары драматург үз-үзә кәтирмәјә тәсмир. Тамашачынын һәр ики һөкмдарла танышлыгы Јылдырын IV пәрдәдә Тејмура јаздыгы мәктубда зирвә мәгамына чәр. Бајагдан һәр шеји сәбр, дөзүмлә гаршылајан вә дәрин ағлын шаһиди олдуғумуз Тејмурун бу сәјғысызлыға гаршы мүнәсиғини тамашачы дәрин һәјәчан ичәрисиндә изләјир. Мәктубда ылымшдыр: «Јылдырым Бәјазиддән Кәлбиәгүр Тејмура... мүрибәмиз мүһарибәдир. һәр ким сөзүндән гачарса, гадыны үч ағ илә бош олсун» (114,138). Мүһарибә истәмәсә дә, галиб лән Тејмур олур.

Әсәрдә әсас хәттин Тејмурла Јылдырым мүбаризәсиндән даһа к Тејмур шәхсијјәтинин тәгдими илә бағлылығы финалда да үнү көстәрир. Финал Јылдырымын мәғлубијјәтиндә јох, Тејмур чәкишмөләрә вердији јекунда, характеринин даһа бир чәһәнин ачылышында ифадәсини тапыр: «Һеч мараг етмә, хағам! Сән кор бир абдал, мән дә дәли бир топал! Әкәр дүнјанын өррә гәдәр дөјәри олсајды, јығын-јығын инсанлара, учу-бучағы к мәмләкәтләрә... Сәнин кими бир кор, мәним кими бир топал мүсәлләт олмазды» (114,150).

Әкәр «Шејда», «Учурум» вә «Иблис»дә мүһитлә гәһәрман бәбәрләширдисә, «Пейғәмбәр» вә «Топал Тејмур»да гәһрәман һитә галиб кәлир. Она көрә дә биринчи әсәрләрдә гәһрәманр әввәлдә сөјләдијимиз кими мүһитин бүтүн зиддијјәт вә уғур-

злулгарыны өзүндө әкс етдирән бәдии модел кими тәгдим олу-
раг онун шәртләринә табе олурдуса, икинчидә әксинә мүһит
зиддијјәтләри вә гәһрәманынын гаршысында гојдуғу тәләб-
әрлә ондан ашағьда дајанараг, гәһрәмана удузур. Бу сәбәбә дө
иринчи груп әсәрләрин сүжетиндә мүһитин ирәли сүрдүјү
әртләрлә гәһрәманын характеринин ачылышына бәрәбәр нис-
әтдә јер ајрылырды. «Пејгәмбәр» вә «Топал Тејмур»да исә һәр
си әсәрин гәһрәманынын дөзүмү, фитри габиліјјәти, јенилмәз-
јји мүһитдән даһа чох јер тутур.

Һ.Чавидин сүжет гурулушуна көрә бир-биринә бәнзәјән,
'ни ејни група дахил ола билән даһа ики әсәри вар: «Хәјјам»
«Сәјавуш». Бу ики әсәри бир-биринә јахынлашдыран онла-
н сүжетиндәки епик вә драматик хүсусијјәтләрин нисбәтидир.
«Хәјјам» гәһрәманын јеринә јетирдији бәдии функция
хымындан, әввәл дө көстәрдијимиз кими, даһа чох «Шејх
ән'ан»а јахындыр. Һәм «Хәјјам», һәм дө «Шејх Сән'ан» клас-
ик Шәрг дүнјадујуму - суфизмлә сых әлагәлидир. Лакин сүжет
рулушу «Хәјјам»ы «Сәјавуш»а даһа чох јахынлашдырыр.

«Шејх Сән'ан»ы классик әдәбијјатла әлагәсинә көрә башга
тр чәһәт дө «Сәјавуш»а јахынлашдырыр. Һәр ики әсәр Шәрг
әбијјатында вахтилә ишләнмиш, мә'лум сүжет археотипләри
асында јазылмышдыр. Һәтта «Сәјавуш» мөвзусунда әсримизин
вәлләриндә фачиә жанрында башга бир мүәллиф
рәфиндән әсәр дө јарадылмышдыр (Мирзә Рза Ваиззадәнин
«Сәјавуш» фачиәси).

Анчаг «Шејх Сән'ан» истәр сүжетинин епик мәнбәдән көтү-
лмәси, истәрсә дө бир шәхсин һәјат јолуну, өмрүнүн давам
ән илләрини көстәрмәсинә бахмајараг күчлү бир драматизмә
улиқдир. «Шејх Сән'ан»ын сүжети драматик олдугу үчүн онда
дисәчилик јох, һәрәкәт әсасдыр. Епик сүжетдән фәргли ола-
г драматург бурада гәһрәманын һәјатынын јалныз дөнүш вә һә-
кәт аңларыны көстәрир. Шејх Сән'анын өмрүндән илләр кеч-
синә, сәһнәдә сач-сағталынын ағармасына бахмајараг, биз
ун јалныз дәјишмәләринин шаһиди олуруг. Тәсәдүфи дејил ки,
аматург ону сәһнәјә дө илк пәрдәдән дахили тәбәддүлат, дө-
шмә мәгамында дахил едир. Буна көрә дө, «Шејх Сән'ан»ын
жети там драматик һәрәкәт әсасында гурулмушдыр.

«Хәјјам» вә «Сәјавуш»у драмдан даһа чох драматик поема ад-
ндырмаг олар. Һәр ики әсәрин мөзмунуну төһкијјәјә чевирсәк,
ларын поетикасында әдәби нөв бахымындан бир о гәдәр дө
дди дәјишиқлик мејдана чыхмаз.

«Сәјавуш» 5 пәрдәли фачиәдир. Пәрдәләрдә баш верән һади-
тәр дастанвари ардычыллыгла давам етдирилир. Башланғычда

өйдө Рүстөмдөн тә'лим алан Сәжавуша кәлән мәктүбдә хәбәр ве-
илир ки, атасы ону сараја дә'вәт едир. Көј мүһитинә өјрәнмиш
әжавуш сарајда дарыхачагыны сөjlәјир.

Биринчи пәрлөдөн башлајараг ахырадәк Иран-Туран сарајла-
ы Сәжавушун гаршысында ардычыл манеәләр чыхарыр. Лакин
әжавуш һәмин манеәләрә гаршы дурмур, даима онлардан гачыр.
ир манеәдөн гуртардыгы анда дикәри илә растлашыр. Манеә-
н гачышы вә таразлыға мејли һадисәләрин драматизмини зә-
флөдәрәк ону епик ахаҗа салыр. Она көрә дә Сәжавушун үз-үзә
рдугу гүввәләр әсәрдә јохдур.

Илк пәрлөдә аналыгы Сүдәбә Сәжавуша вурулур. Мәһәббәти
вабсыз галан мәкрли гадын она бөһтан атыр. Мүнәччимин ишә
рышмасы нәтичәсиндә Сәжавуш хилас олур. Сарајда чариләлә-
гаршы әхлагсыз мүнәсибәтин дә шаһиди олан Сәжавуш дејир:

... Ah, нә гәдәр чиркин, вәһши дүјгулар...

Һеч јалан дејилмиш анамын сөзү,

Башга имиш сарајларын ич үзү (114,272).

Анчаг бу һадисәдөн сонра да о сарајла гаршы-гаршыја дурмур.
тта атасына өз наразылыгыны да билдирмир вә характериндә
елә бир зиддијет јаранмыр.

Икинчи пәрлөдә Иран торпагларыны горумаг үчүн дејүшләрә
дөн Сәжавуш, өз әскәрләринин јерли халгы чапыб-таладыгыны
рүр. Халгы мүдафиә етсә дә, онда һеч бир дејишиклик јаран-
ыр.

Сүжетдә епик таразлыға мејл о гәдәр күчлүдүр ки, һәтта зин-
на атылмасы һаггында гәрар верилән Сүдәбә дә душтаг олмур.
јенә дә сарајда чариләләр арасында вә Кејкавусун нәвазишлә-
ичәрисиндәдир.

Сәжавушун һәјатында баш верән дөнүш дә көзләнилмәз ха-
тер дашыјыр вә драматик инкишафдан төрәмир. Кејкавусун
пүнчәсинин дајазлыгындан төрәјән бу дөнүш драматик һәрә-
ин јени пилләси үчүн јох, јени һадисәләрин давамы үчүн шә-
т јарадыр. Рүстөмдөн Сәжавушун Түрк дејүшчүләри илә бары-
т е'лан етмәсини ешидән Кејкавус әсассыз јерә Сәжавушдан
бһәләнир:

Сәжавуш да сөз јох, ујмушдур сана

Һәр икиниз аси! Азгын бир аси!

Пајиг сизә анчаг өлүм чәзаси! (114,303).

Сәжавуш өзүнүн һаглы олмасыны ајдынлашдырмаға азачыг бе-
гәшәббүс көстәрмир. Јары јолдан гајыдыб, икинчи сараја үз
р. Бундан сонра јени һәрәкәт јох, јени һадисәләрин давамы
лајыр. Туран торпагына ајаг гојан кими дастан гәһрәманла-
ын кәлөчөк тәлөјиндә рол ојнајан севкили илә гаршылашма

мотиви баш верир. Сəжавуш ова чыхмыш бир «овчу» тəрəфиндəн жараланыр. Илк бахышдан һәр икиси бир-биринə вурулур. Ондан сонра Сəжавушун һəјатында там сабитлик жараныр, өз истəдији кими јашамаға башлајыр. Лакин бу таразлыгы да драматик мубаризə јох, Кəршивəзин һижлəsi позур. Кəришвəзин вə Судабəнин һижлсинə ујан Əфрасијаб, онун һагтында өлүм һөкмү чыхардыр. Сон анда Сəжавушун сөјлəдији сөзлэр дə һәр һансы бир һөрəkəгə башлангыч вермөкдөн даһа чох, өлүм ајагында сəһвин дərки вə е'тирафы иди:

«Кејкавус бир чəллад, сən дə бир чəллад!» (114,35).

Сəжавушун талєји илə бағлы һадисəлəрин јекунлашмасы илə сүжет битир вə композисија гапаныр.

Һ.Чавид јарадычылығында епик таразлығын драматик һөрəkəтдөн үстүн олдуғу икинчи драм əсəри «Хəјјам»дыр. Сəһнəјə дахил олдуғу илк андан һəјатын мурəккəблији, дərкедилмэзлији илə өз нараһат руһи алəми арасында шəраб ичмөклə таразлыг јарадан Хəјјамын талєјиндə баш верən һадисəлэр дə драматик кərкинлијə јох, «бошалмалара» хидмөт едир. «Өлүлэр»дə Искəндэр дə чəмијјəтдə кəрдүклəринə дөзə билмəдији үчүн сəр-кошлуг едир. Лакин сүжетдə ону драматик кərкинликдөн азачыг заглашдыран бир ан белə јохдур. Искəндэр ичдији анда өлүлөш-иəнин фачиəсини јашајыр. Хəјјамын исə шəраб ичмəsi онун су-ријанə һаллары илə бағлыдыр. О, ичдији шəрабла мүһитин хыр-цалыгларыны архада бурахыр, ондан даһа јухары галхыр. Мүһит-и јухары галхмаг, кичик һисслəрдөн јүксəкдə јашамаг характе-ји Хəјјамы һəјатын хырдалыглары илə тогушмадан кəнарда са-хајыр. Илк пəрдəдə о өзү кими, пис нијјəтлəрдөн узаг олан дост-лары Рəмзи вə Хəрабати илə шəраб ичдији ан Саббаһ вə Хачə Низам сəһнəјə дахил олурлар. Саббаһ Хəјјамын достларыны тəһ-ир едир. Əкəр драматург əн'ənəви сүжет элементлəri ардычылы-гы илə һадисəлəri давам етдирмөк нијјəтиндə олса иди, бура-ача гаршы дуран тəрəфлəri үзə чыхарарды. Лакин характерчə бир-биринə јад олан Хəјјам вə Саббаһ арасында əсəр боју то-гушма олмур. Һәр кəs өз характериндə сабит галараг ахырадөк на ујғун һөрəkəт едир. Хəјјам вə Саббаһ арасындакы фəрг даһа јох Севдаја (кəзəллијə, ешгə) олан мунасибəтдə үзə чыхыр. Саб-баһ Севда илə өз чиркин нијјəтлəрини һəјата кечирмөк истəји-рə ахырда онун өлүмүнə сəбəб олур. Хəјјам исə Севдаја өз руһу-н, əмəлинин чанлы тимсалы кими јанашыр, хошбəхт күнлери-ни онунла јашајыр. «Елми вə чəһли», «ше'риндəки əсрары ду-јајанларла» өзү арасындакы зидијјəтə Хəјјам даим бир сабитлик əтирир. Биринчи зидијјəт шəрабла, икинчи учада дајанмагла абитлəшир. Сəжавуш Туран сарајында бир мүддəт хошбəхт ја-

шадыгы кими, Хәјјам да Хачә Низамын васитәчилији илә Алп Арсланын вә Мәликшаһын һимајәсиндә өзүнүн дүнјада јашајышыны тә'мин едәчәк шәраити јарадыр.

Һәр шејдә таразлыға, саһмана мејл о гәдәр күчлүдүр ки, бе-шинчи пәрдәдә тәсвир олунан гәбристанлыг сәһнәсиндә мөзар-чылар өлүләрин сүмүкләрини ади бир шеј кими әлләринә алыб, кимә мөхсус олмасы һагда чох раһат сәһбәт едирләр. Сүжетин епик ахары сон сәһнәдә, финалда да давам едир: һадисәләр Ни-шапурда тәсвир олунар. Хәјјам гочалыб, күллү-чичәкли бағчада јерләшән бир гүлбәдә јашајыр. Јенә илк сәһнәдәки әһвал-руһиј-јәсиндәдир:

Нә түһаф, јетмишә кәлмиш дә јашым,

Зөвгә дүшкүн јенә севдалы бапым (115,125).

Шаир, философ Хәјјамын өлүмү илә Чавид һадисәләрә, дүн-јанын мә'насына, анламына суфијанә инама ујғун јекун верир. Хәјјамын өлмәмишдән әввәл јухуда руһунун Севда илә бир јер-дә олмасы, ајрылыб әбәди јухуја кетмәси финалы илә драматург һәјат вә әбәдијјәтин ардычыллыгы нәтичәсини ифадә едир.

«Хәјјам» вә «Сәјавуш» сүжетдә даим епик таразлыға олан мејлә көрә бир-биринә јахынлашса да, гәһрәманларынын харак-теринә көрә бир-бириндән фәргләнир. Хәјјам јүксәк идеаллара чан атмасы илә әтрафла чидди гаршыдурмалара кирмәјиб, Сәјавуш, әксинә, муһитинә гаршы күчсүзлүјү илә таразлыға мејлләнир.

Чавидин өзүнәмөхсус сүжет гурулушу олан әсәрләриндән би-ри дә «Кнјаз»дыр. Бурада ејни шәхсин тәлејиндә ики мухтәлиф мәрһәлә башланыр вә сона чатыр. Биринчи вә икинчи мәрһәлә арасында консентрик әләгә олса да, икинчи мәрһәлә биринчи мәрһәләнин хроникал давамдыр.

Әсәр бүтөвлүкдә ваһид сүжет вә композисијаја малик олмаг-ла бәрабәр, ону мәһз сүжет вә композисија бахымындан там ики һиссәјә ајырмаг олар. Чавидин башга әсәрләриндә ән'әнәви сү-жет элементләринин јерини мүәјјәнләшдирмәкдә четинлик ол-масына бахмајараг, «Кнјаз»ын ајрылан һәр ики һиссәсиндә ар-дычылыглы һәмин элементләри тә'јин етмәк мүмкүндүр. I-II-III пәрдәләр биринчи, IV-V пәрдәләр исә икинчи һиссәјә аиддир.

Биринчи пәрдәдә Кнјаз вә Соломон ичиб-әјләнир вә зөвгү-сә-фаны, нәш'әни һәр шејдән үстүн тутурлар. Антон вә Лена кә-лирләр. Антона ички тәклиф едирләр, о истәмир:

Нејләјим... мәнчә ајыглыг даһа хош,

Мүмкүн олсајды да јурдумдакы мејханәләри

Һәп күтүбханә јапардым (114,161).

Гаршылашан тәрфләр көрүнмәјә башлајыр. Бир аздан шика-

чи ишчиләрин сөzlәрини Шакро чатдырыр. Ишчиләрин сәһ-
ә дахил олмасы завјазканын там ајдынлашдырыр. Антон иш-
ләри мүдафиә едәрәк Кнјаза гаршы дурур:

Кәнди́ни бил!

Һагт верилмәз, алынар... (114,169).

Бунунла әсәрдә Антонун тутдуғу јер дә мүәјјәнләшир. Икин-
пәрдәдә драматик һәрәкәт давам етдирилир. Һадисәләр кул-
насија нөгтәсинә јүксәлир - Антон һәбс олунур. Үчүнчү пәр-
нин башланғычында гүввәләр нисбәти јенә дә Кнјазын хејри-
дир. Сонда исә дәјишир - Кнјаз удузур, ингилабчылар галиб
пирләр. Нә едәчәјини билмәјән Кнјаз Антону јаралајыр, ла-
н һадисәләр ингилабчыларын хејринә давам едир. Гонаглар са-
ну тәрк едир вә сон сөзү дә Антон сөјләјир:

Иштә... онлар! Бизимкиләр... кәлијор!.. (114,212).

Икинчи һиссә һәм вахт, һәм дә мөканча дәјишилмиш форма-
давам етдирилир. Биринчи һиссәдән ики ил кечиб, артыг
јаз вә айләси дә Тифлисдә јох, Берлиндәдир.

Дөрдүнчү пәрләннин әввәллиндә Соломонун Шакродан шүбһә-

Шакронун Жасменлә сөһбәтиндә онун Антонла кизли мөк-
лашмасындан хәбәри олмасыны сөјләмәси, Кнјазын һәм
акроја, һәм дә Жасменә садәләвһ инамы драматик һәрәкәтдә
и хәтт ачыр. Шакронун Кнјазын вар-јохуну оғурламасы, Жас-
нин Антонла гачмасы бу хәттин кулминасија нөгтәсидир. Раз-
зкада, артыг, сәфил Кнјазла растлашырыг. Ленанын да тале-
дә дөнүш јараныб. О, бөјүк истә'дада малик олмасына бахма-
аг, кафе-ресторанда чамааты әјләндирмөклә мөшғулдуру. Фи-
и јенә дә Антонун Кнјаз үзәриндә гәләбәси илә һәлл олунур.
лғынлыг вәзијјетиндә олан Кнјаз өзүнү өлдүрүр, Антон исә
ки һеч бир фачиәнин шаһиди вә иштиракчысы олмајыб. Со-
танлылыгла дејир:

Гејсәрләрә, кнјазлара ән шанлы мүкафат (114,252).

Сүжет типн бахымындан XX әср Азәрбајҗан драматуркијасы-
н тәснифи әсасында шаһид олдуғ ки, бу поетик кејфијјетинә
рә дә драматик нөв әдәбијјатымызда милли өзүнәмөхсуслуға
икдир. Классик Шәрг лирик вә епик әдәбијјатындан кәлән
иш вүс'әтә вә мөһтәшәмлијә, чоҳгатлылыгла јаранан дәрин-
ә, тамдејилмәзликлә, көрүнмәзликлә тамын һүдудларынын
түсүзлүјүнә, нисбилијинә, давамлылыгына истигамәт вермөк,
ныз образда јох, диқәр компонентләрдә дә ифадәсини тапан
чазилик, симметрик гурулушларла, паралелизмлә мө'на ифа-
и XX әср Азәрбајҗан драматуркијасынын сүжет гурулушунун
әткарлыг хүсусијјәтләрини шөртләндирән әсас чөһәтләрдир.
XX әср Азәрбајҗан драматуркијасы мүасир Гәрб драматурки-

јасындан эввэл драматик нөв үчүн гәлибә чеврилән бир чох стандартлары арадан галдырыр. Бир вахтлар классицизмдин вахты кечмиш принципләри драматургијаја сүн'илик кәтирдиди үчүн драматурглар ондан узаглашдыгы кими, XX әср Азәрбајҗан драматурглары да өз бәдии јарадычылыгылары илә сүбут етдиләр ки, сүжет һеч дә һәмишә тәләб олуна беш элементин ардычылыгыны көзләмәмәлидир. Әсәрдә драматизми һәр ан тә'мин едән һеч дә һәмин сүжет элементләри вә гаршыдуран тәрәфләрин тогтушмасы дејил. Драматик һәрәкәт дә, конфликт дә башга формада да үзә чыха биләр. Азәрбајҗан драматургијасында һансы әсәрләр ки драматургун һәјат вә варлыг һаггында концепсијасынын ифадәсидир, орада заман вә мәканла бәрабәр идеја да чоһпланлыдыр. Она көрә дә һәмин чоһпланлылыг Гәрб әдәбијјатшүнаслыгында мөвчуд олан вә Авропа бәдии нүмунәләри әсасында мүйјәнләшдирилән гәлибләрлә дүз кәлмәјә биләр. Биз јүксәк сәнәткарлыгла јарадымыш зәнкин драматургијамызда һәмин тәрсмүтәнасиблијин шаһиди олурут.

II.3. КОНФЛИКТ ЖАНР МҮӘЈҖӘНЛӘШДИРИЧИ ӘСАС АМИЛ КИМИ КОНФЛИКТ СТРУКТУРУНДА МИЛЛИЛИК ВӘ МӘРҖӘЛӘВИЛИК

Әдәбијјатшүнаслыгда елә анлајышлар вар ки, онлар, адәтән, сабит критеријаларла өјрәнилир. Сабитлик ән чох әдәби нөв вә жанрлара јанашмада өзүнү көстәрир. Лакин бәдии јарадычылыгын тарихи тәчрүбәси вә нәзәријјәси сүбут едир ки, һәр бир жанр ајрылыгда мүйјән даими әламәтләрин дашыјычысы олмаг-ла бәрабәр, кечдиди мәрһәләләрә вә мәнсуб олдуғу халгын әдәбијјатына уғун дејишилә билән әдәби категоријадир.

Гәдим Јунан әдәбијјатынын практикасы әсасында Аристотелин јаздыгы «Поетика», әдәбијјат үчүн габагчадан нормативләр мүйјәнләшдирән ромалы һорасинин «Поетика»сы («Пизонлара мәктуб»), бир мүддәт сонра мејдана чыхан Де Куаленанын трактаты, Иона Чечанын мұлаһизәләри, ејни заманда, Гәдим Јунан-пардан башлајараг Бизанс мәдәнијјәтинә гәдәр бәдии тәчрүбәдә мүшаһидә олуна дејишикликләр бу сәһәдә мөвчуд олан динамиклији көстәрир. Һәмин дејишилмә илк бахышда драматик нөвүн тәшәккүлү вә формалашмасы просеси кими гијмәтләндирилә биләр. Лакин сонракы мәрһәләләрдә - италјан, инкилис, испан, франсыз, рус вә с. халгларын драматургијасында дөврә вә милли кејфијјәтләрә көрә мејдана чыхан дејишикликләр әсас верир ки, жанр поетикасында дејишән тәрәфин мөвчудлуғу гә-

олунсун вә Азәрбајҹан драматуркијасы да бу принцип нәзә-
алынараг әјрәнилсин.

Әввәлки бөлмәләрдә XX әср Азәрбајҹан драматуркијасынын
разлар аләминдә, сүжәт гурулушунда баш верән дәјишлик-
ләр, ән'әнә илә бағлы чәһәтләрлә бәрәбәр, јаранан јенилик-
ләр, драматик һәрәкәтин тә'мини бахымындан зиддијәтләр-
и вә бүтүн бунларын жанра тә'сириндән бәһс етдик. Ичти-
и, елми, сијаси саһәдәки XX әсрин јениликләри, буна мұвафиг
раг сүжәтдә, образда вә конфликтдә мејдана чыхан чохплан-
ыг бәдии әсәрә гаршы чох һәссас мұнасибәт тәләб едир. Тез
үрүнән әләмәтләр вә јад гәлибләр әсасында формалашан
әнәви поэтика өлчүләри јени әдәбијјаты изаһ едә билмир вә
әр һалда тәһлиллә әсәр арасында хүсуси бошлуг, ара мөсафә
дана чыхыр.

Јени драматуркијада психоложи вәзијјәтләрин, һадисәләрин,
иал просесләрин образлашмасы вә јахуд образын бүтүн бун-
ы өзүндә чәмләшдирән рәмзи зәррә функцијасыны јеринә је-
мәси, ваһид драматик һәрәкәтин һеч дә ваһид сүжәт хәтти вә
хәтли идеја олмамасы артыг әсәрин гәһрәманы вә гаршы-ду-
тәрәфләри мұәјјәнләшдирмәкдә бир чох амилләрин нәзәрә
инымасыны зәруриләшдирир. Бә'зән мөһз гаршыдуран әкс тә-
рин мөтнә дахил олмамасындан кәркин драматизм јараныр
әсәлән: «Өлүләр» вә «Дәли јығынчағы»нда олдугу кими). Елә
ларла да гаршылашырыг ки, шәхс кими танымаға вәрдиш ет-
имиз гәһрәман артыг шәхси јох, просеси ифадә едир. Бу вә-
әтдә дигтәт гаршылашан шәхсләр јох, просесләрин үзәринә
әлмәли олур.

Әввәлки бөлмәдә XX әсрдә сүжәтлә бағлы драматуркијада
таһидә олунан јениликләрдән вә онун жанра тә'сириндән
с етдик. Лакин мә'лумдур ки, драматик нөвдә жанр мұәјјән-
и даһа чох конфликтлә бағлыдыр. Она кәрә дә XX әср Азәр-
иан драматуркијасынын конфликт спецификасы мұәјјәнләш-
ән онун поэтикасы һагда там фикир јүрүтмәк гејри-мүмкүн.
Драматик нөвдә конфликт елә бир элементдир ки, о әсәрин
әв композисијасына, сүжәт гурулушуна әсаслы тә'сир кәстә-
. Бу һагда ајдын гәнаәтләрә кәлмәк үчүн конфликтә кәрә
р тәснифини вермәздән әввәл конфликтин өзүнүн тәснифи-
лүәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Нәзәри фикирдә конфликт әдә-
ики бахымдан нөвләрә ајрылыр: биринчи жанрлара, икинчи
шылашан тәрәфләрә кәрә. Биз, биринчи тәснифин ролуну
ар етмәдән, икинчијә даһа чох үстүнлүк веририк. Чүнки
нчи һалын ајдын мәнзәрәси биринчи һагда да там гәнаәтә
мәјә көмәклик јарадыр. Тәдгигатда әсас мөгсәдимиз XX әср

Әрбајчан драматуркијасында конфликтин гаршылашдырылан рәфләринин структуруну мөјјәнләшдирмәклә онун тәснифи-
вермәк, милли вә мәрһәләви контекстлә бағлы јаранан јени
делини үзә чыхармағ вә онун жанр мөјјәнлијиндә ојнадығы
инксијаны тә'јин етмәкдир. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки,
дигат предметимиз олан әсәрләрин конфликтини
әјјәнләшдирәркән о әсәрләрин үзәриндә даһа чох дајаначағы
, онлар һагда әдәбијјатшүнаслығын индијәдәк кәлдији
наәтләр бизә мүбаһисәли көрүнүр.

«... Драмда һәрәкәт драматик мүбаризә, даһа доғрусу конф-
кт шәклиндә јарандығындан» (165,31), конфликт вә сүжет
асында сых әлагә вә гурулушча охшарлығ мөвчуддур. Сүжетдә
ас хәтти даһа да ајдылашдыран јардымчы хәтләр олдуғу ки-
, конфликтдә дә әсас конфликтин тутумуну артырмағ үчүн
дымчы конфликтләрден истифадә олуна биләр. Беләликлә,
X әср Әзәрбајчан драматуркијасы мүрәккәб сүжет гурулушу
ә бәрәбәр, һәм дә мүрәккәб конфликтә маликдир. Образын вә
жетин структурундакы чохмә'налылығ әсас конфликтин мөј-
ләшдирилмәсинә чәтинлик тәрәдир. Конфликт дүжкүн мөј-
ләшдирилмәдикдә исә әсәрин жанры һағтында јанлыш мүла-
зәләр ирәли сүрүлүр.

XX әср Әзәрбајчан драматуркијасында чохғатлылыға мејл
к-тәк образларын аилә-мәишәт мунағишәсинә вә көһнә фи-
рли аталарла јени фикирли оғулар арасында олан конфликт-
рә сығмырды. Бу онунла бағлы иди ки, артығ Авропа тәһсил-
гәһрәманлар вә онларын арасында дуран гүввәләр өз маариф-
сафлығыны итирмишди, бир тәрәфдән дә чәмијјәтдә елә көр-
н һадисәләр баш верирди ки, аилә конфликтләри онларын јан-
нда чох сөнүк көрүнүрдү. Буна көрә дә Ч.Чаббарлынын илк
амы - «Вәфалы Сәријјә» истисна олунмагла јарадычылығлары
дигат објектимиз олан һеч бир драматургун әсәрләриндә
рф аилә-мәишәт вә аталар-оғулар конфликтини јохдур.

XX әср драматургуну һәрәкәт едән инсандан даһа чох һәрә-
т едән просес марағландырырды. Тоғтушан характерләр јох,
ијјәти асанлыгла көрүнмәјән просесләр иди. Бу заман әсасән
тәрәгги, тәбии инкишафы мүдафиә едән гүввәләрлә онларын
рбәст инкишафына гаршы дуран вә тәрәггинин гаршысыны ал-
ға јөнәдилән, сүн'и јолла јарадылан иртичачы гүввәләрин
тушмасы баш верир. Хејир вә шәр анлајышлары јени дөврдә
ни маһијјәтдә үзә чыхыр. Гаршыдуран тәрфләр конкрет инсан-
р дејилсә, бурада инсан еһтирасларыны мүтләғләшдирмәк дә
рсиз көрүнүр. Драматик һәрәкәтин, бүтөв композисијанын
шкилиндә өзүнү көстәрән реал вә ирреалын вәһдәти еһтира-

сын өзүндө дө үзө чыхыр. Бурада да классик Шөрг өдөбијјатынын әсас структур өләмети олан реаллыг вө мистиканын говушугунун нисбөтинө бөнзәр јени структурдан истифадө олунур. XX әсрдө шөхси еһтираслар фачиөдөн даһа чох мелодрамын әһатө даирәсинө дахил олур. Бу мөрһөлөдө јаранан классик драм әсәрләриндө мүөллиф, адөтөн, һәрәкәти мө'лумдан мөһүла доғру апарыр вө мүхтәлиф бөдии үсуллар вө естетик ишарәләрлө мөһүлун ачылмасына доғру јоллар көстөрир. Лакин өдөбијјатшүнаслыг фөрдлөрин вө типлөрин талөјинө вөрдиш етдијиндөн бу тип әсәрлөрдө дө конфликт тәрәфлөриндө даһа чох онлары ахтарыр.

Бир чох өдөбијјатшүнаслар тәрәфиндөн Һ.Чавидин «Ана», «Марал», «Афөт», Ч.Чаббарлынын «Солғун чичәкләр» әсәрлөри аилө-мәишөт конфликтли әсәрләр һесаб олунса да, онларын бөдии мөтниндөн алынан нөтичә башгадыр.

Чавид «Ана»да бир аилөнин дүшдүјү фачиөни көстөрмөкдөн даһа чох зидд еһтираслары гаршылашдырдығындан бизи бурада конфликтө кирән али вө алчаг инсани дүјулар даһа чох чөлб едир. Әсәрин конфликтли киминсә кимсө илә олан зиддијјөти илә јох, инсанлығын ажры-ажры сөвијјөлөри арасында олдуғу үчүн дөјөрлидир. Әсәрдө һиссләр ики јөндөн гаршылашдырылып; мөрһөмөтли ана илә гатил Мурадын һиссләри вө намуслу Исмөтлө еһтирас әсири Орханын гаршылашмасы. Ана Мураддан, Исмөт исә өз һиссләри илә Орхандан гат-гат јүксәкдө дајанырлар. Конфликтин дө бир тәрәфиндө али һиссләри илә Ана вө Исмөт, дикәр тәрәфиндө инсанлығыны итирмиш Орхан вө Мурад дајаныр. Оғул вө нишанлы итирсәләр дө, финалда гөлөбө Ана вө Исмөт тәрәфдөдир. Чүнки өз һиссләри илә Орхан вө Мураддан гат-гат үстүн дурдугларыны тәсдиг едө бөлирләр.

Әкәр «Ана»да аилө-мәишөт конфликтли әсас олса иди, о заман Ганполадла Орханын Исмөти әлдө етмәк уғрунда тоғтушмалары даһа чох јер тугарды. Лакин әсәрдө Ганполадла Орханын арасында олан гаршылашма әсас гаршылашма үчүн зөмин јарадыр, онун өзүнү тәмсил етмир.

«Марал» вө «Солғун чичәкләр»дө дө пул, вар-дөвлөт һәрислији илә бағлы чүрүк мө'нәвијјатла, тәмиз һиссләри ән бөјүк хошбөхтлик һесаб едөнлөрин характерлөри гаршылашдырылараг характерләрарасы конфликтин фачиөси јарадылып.

«Афөт»ин конфликтинин әсасында инсан характеринө хас ән али һиссәлөрдөн биринин психоложи зиддијјөтлөринин ачылышы дајаныр. Она көрө дө бу характерләрарасы конфликтдөн даһа чох бир психоложи јашантынын мүхтәлиф характерли инсанларда тәһәүрүнүн тәһлили кими мејдана чыхыр. Афөт өзү-

бәһзәр вә өзүнәзидд образларла гаршылашдырылараг өзүнү дим едир.

Бурада конфликт чох мараглы гурулуша маликдир. Афәтин рактери илә үз-үзә гојулан Алакөз вә Әртоғрулун рактери әәтлә онларын тогтушмасы формасында гаршылашдырылмыр. синә, Афәтә гаршы ән анлајышшы олан да елә әсил мәһәббәт әси илә јашајан бу ики образдыр. Онлары әкс тәрәфдә сахла-ејни бир һиссә - мәһәббәтә гаршы олан мүнәсибәтләридир. мәнада әсас конфликт мәһәббәт әтрафында пәјланмыш ки-с конфликтләрин чәминдән јараныр. Афәт-Өздәмир, Афәт-ґаратај, Афәт-Алакөз, Јавуз-Алакөз, Әртоғрул-Алтунсач, Огтај-акез арасында олан конфликтләр һамысы мәһәббәт һагтында ы-ајры анлајышшыларын гаршылашдырылмасы илә бәрәбәр, ис гәһрәманын рактеринин дә ачылышына хидмәт едир.

Һ.Чавидин мәһәббәт анлајышына мұхтәлиф рактерли санларын мүнәсибәтинин ифадәсиндән данышаркән, ону да і етмәк лазымдыр ки, һәмин дөврдә мәһәббәт сәнәткарларын, лософларын вә биологларын әсас мұбаһисә предметләриндән әи иди. Толстој «көз јашлары илә јалварырды ки, ону (мәһәб-ти - Т.М.) фөвгәлдујғу етсинләр» (13,43), Де Флери мәһәббәти зиологи просес кими изаһ едир (13,43), 3. Фрејд исә ону шү-лтты гатын сахланчларына дахил едирди (169). Чавид исә фәт» әсәри илә онун фәрғли рактерләрдә фәрғли тәзаһү-гү көстәирди. О, бир шәхс үчүн али бир һисс, бапға бириси тсә шүүрун нәзарәт вә идарә күчү чатмадығы јашанты иди. Илк пәрдәдә Өздәмири арадан галдырмаг һагтында ґаратајла ләшән Афәт ахырадәк ашағыда сөјләдикләринә садиг галыр: «ән бүтүн мәнлијими, бүтүн һәјат вә сәадәтими јолуна фәда гәјә һазырам. Һәтта сәнин уғрунда чинајәтдән белә чәкинмәм. чаг бу гәдәр вар ки, алдадылмаг истәмәм, алдандығымы дујсам һв оларам. Һәм дә чох кинлијәм, мәни тәһгир едәнләр Өзраи-и гучағына атылмыш оларлар» (113,349). Һәлә конфликтин планғычыннан Афәт истәјинә мане ола биләчәк, һәр бир ше-таваб вермәјә һазыр олдугуну елан етмәклә бәрәбәр, Өздәми-и гәдәһинә зәһәр гатыб ону өлдүрмәклә дедикләрини сүбута ирир.

Һадисәләрин сонуна доғру Афәтин рактериндә икилик меј-ға чыхыр. Икилик ондадыр ки, Афәт өзүнү дәрк едир, өзү һаг-ән доғру фикирләри дә өзү сөјләјир. Лакин бу ону өз еһти-ларындан дөндәрә билмир. Әсәрдә Афәтлә Алакөз мәһәббәт-гында демәк олар ки, ејни фикирләдирләр. Лакин һәрәси өз-ләббәтиндә тамамилә фәрғли һәрәкәт едир. Афәт ґаратаја-маг үчүн гатилә чеврилмәкдән чәкинмир. ґаратајын ону ал-

датдыгыны һисс етдији заман исә Горхмаз вә Гапланла әjlәнир. Әввәлдә вә'д етдији интигамы да Гаратајдан алып. Гаратајы өлдүрдүклән сонра еһтираслары сојумур, өзү өзүндән интигам алып - интиһар едир. Өзүнә ләкә үстүндән ләкә вурмаға чәкинмир. Алакәз исә нә гәдәр тәмиз олса да, ләкәли бир ананын гызы олдуғу үчүн кимсәни севмәјә һаггы олмадыгыны дүшүнүр вә мәнәб-бәтини һамыдан кизләдир.

Афәтин характериндәки икилик гаршысыалынмаз, идарәолунмаз бир еһтирасда ваһидләшир. Өзү һаггында дејир: «Әвәт, күлүрәм, фәгәт көз јашларилә бәрабәр, ағлајырам, фәгәт гәһгәһәләрлә бәрабәр... Чүнки мән һәр шејин хилафында јарадылмыш бир мөхлугам. Мәним һәр севинчимдә бир фәлакәт, һәр фәлакәтимдә бир бәхтијарлыг вар. Мән дүшмәнимә мөфтун олурам, севкилими чәллад кими боғазлајырам. Әвәт, мән ағларкән күләрәм, күләркән ағларам» (113,373). Афәт башга чүр һәрәкәт етмәк үчүн өзү илә мүбаризә апармыш, атдыгы һеч бир аддымда гәрәдүдд кәстәрмир. Башланғычда е'лан етдији интигама финалда әмәл едир.

Беләликлә дә, «Афәт»ин конфликти характерләрарасы вә характердаһили конфликтдән даһа чоһ күчлү, мүһити идарә етмәјә чалышан характерин тәгдиминә, ачылышына хидмәт едир. Оһа көрә дә әсәр даһилиндә онула гаршы-гаршыја дурачаг акинчи бир характер јохдур. О бир јох, бир нечә нәфәрлә оһан иидијјәтиндә характерини ачыр.

Һ.Чавидин гүввәтли характерин тәгдиминә аид јаратдыгы конфликт типинә «Пејғәмбәр» вә «Тоһал Тејмур» әсәрләриндә јә раст кәлирик. Бу әсәрләрин гәһрәманлары сон дәрәчә күчлү сарактерә малик олдуғларындан мүһит онларын гаршысында бир илә күчлү манеәјә чеврилә билмир. Бу гәһрәманларда Афәт ағла үстүн кәлән һиссијаты илә сечилирсә, әксинә онларда ағлын үстүнлүјү даһа характерикдир, һиссијата галиб кәлән ағыл, характердаһили конфликти дә зәифләдир. Даими гәләбәси онларын өз күчү илә тә'мин едилсә дә, гаршыларына ардычыл манеәләр чыхыр. «Афәт»дә олдуғу кими бу әсәрләрдә дә гәһрәманын сарактери конфликтләр силсиләсиндә ајдынлашыр. Тәк гәһрәманла чоһлу манеәләрин бирләшмәси гаршылашдырылыр вә јетә дә онун гәләбәләри тә'мин олунур. Охшар әләмәтләринә баһајараг онларын арасында фәргләр дә мөвчуддур.

«Пејғәмбәр»дә конфликт гәһрәманын һәм өзүнүн, һәм дә кәлар гүввәләр үзәриндә ардычыл гәләбәләрини кәстәрмәклә онун ю'һән јүксәлмәси хәттини ачыр. Пејғәмбәрин характердаһили конфликти Склет вә Шәмсаја мүнәсибәтиндә үзә чыхыр. О, Склетин тәклиф етдији гылынчы китабсыз, Шәмсаны исә Ал-

аһсыз гәбул етмәјәрәк жүксәк ағыл вә ирадәјә малик олдуғуну көстәрир. Ејни заманда, Аллаһдан кәлән вәһјләри јажаркән гаршысына чыхан чәтинликләрдән гачмајараг әгидәсинин мөһкәмијини сүбүт едир.

«Топал Тејмур»да кәнар конфликтләр васитәсилә Әмир Тејмурун характериндәки зиддијјәтләр ачылыр. Онун характериндәки зиддијјәтләр арасында һеч бир тоггущма јохдур. Тамашачылә гәһрәмән арасында үнсијјәт јарадан вә әсәрин драматик һәкәтини тә’мин едән дә характерин бу конфликтсиз зиддијјәтәридир. Һәмин зиддијјәтләр гәһрәмәнын кәнар гүввәләрлә тогушан зиддијјәтли конфликтләри илә үзә чыхыр. Тејмурла Јылырым, Тејмурла әһалини инчидән јерли ханлар, Тејмурла Орған, Тејмурла Олга, Тејмурла Кирмани арасында олан конфликтләр онун әзәмәти вә күчүнү, бөјүклүјүнү, финалда сөјләдији зиддијјәтли фикир исә һадисәләрә фәлсәфи-расионал мүнәсибәтини көстәрир.

Истәр «Пејғәмбәр», истәрсә дә «Топал Тејмур» әсәриндә конкрет олараг нөләрин, јә’ни һансы һиссләрин, идејаларын вә ахуّد характерләрин гаршылашмасыны мүүјјәнләшдирмәк чәиндир. Бурада күчлү шәхсијјәтләрин тарихи инкишафда ојнаығы рол көстәриләрәк тарихин онлара олан еһтијачы әсәсләндирилә. Пејғәмбәрин вә Әмир Тејмурун үмуми ахыны үстәлән идејалары конфликтин бир тәрәфинә мүтләг үстүнлүк кәтиәрәк онларын даими гәләбәләрин тә’мин едир.

Чәмијјәтдән жүксәкдә дуран характерләрин ачылышына Шейх Сән’ан» вә «Хәјјам»да да раст кәлирик. «Топал Тејмур»ә «Пејғәмбәр»дән фәрғли олараг бу әсәрләрдә характерләрин идијјәти гәһрәмәнларын заһири, өтәри мә’налары дујдугча онлардан узаглашыб, һағта доғру чанатмаларында һисс етдикләри әканлардадыр. Онларын мүнһитлә зәиф шәкилдә үзә чыхан зиддијјәти исә һәггә гаршы көзү гапалы оланларла гаршылашмаладыр.

Шейх Сән’анла Хәјјамы бир-биринә јахынлашдыран һәр икиннин һағт арама марағы, заһирән көрүлән вә епидиләнләрлә кор-коранә разылашмамаларыдыр. Хумара говушан Шейх Сән’ан радьғы һағты тапыр, лакин она тәрки-һәјјат мәғамында говушур. Хәјјам да арадығыны јер үзүндә тапа билмир. Рәсәдханасы, тәәбәләри, Севдасы, мадди тә’минаты, һөкмдарлар јанында һәрәти олса да, Хәјјамы нараһат руһ тәрк етмир. Онун јер үзүндә азандығлары вә итирдикләри руһунда елә бир кәскин дөнүш јатмыр. Она көрә онун кәнардакыларла елә кәскин зиддијјәти дә зә чыхмыр.

Чәмијјәтдән гат-гат жүксәкдә дуран философ Хәјјам онунла

нфликтә кирмир. Өлүмү дә һәр һансы фачиәли гаршыдурман
н јох, инсанын физиоложи варлығынын тәбии сонудур.

«Шејх Сән'ан»да исә гәһрәманын әтрафдан јүксәклији мү-
глә гаршыдурмалары васитәсилә ачылып. Гаршылашдығы зид-
әтләри дәрк етдикчә һагга јахынлашан Сән'ан мүһитдән узаг-
шыр. Онун өлүмү дә физиоложи сонлутдан даһа чох, мүһитдән
ылма, ондан јүксәјә галхма васитәсидир.

Әслинә галса, Сән'анын гаршылашдығы мүһит өзү дә онун
тн елә бир күчлү конфликт тәрәфи јаратмыр. «Корлар» мүһи-
онун үчүн мүбаризәјә кирәчәк гүввә јох, тәрк едиләчәк заһи-
әтәри мә'на ролуну ојнајыр. Бу мә'нада, «Шејх Сән'ан»ын
тәк олар ки, бүтүн тәдгигатларда гејд олуан бир чәһәти - әсә-
и гәһрәманынын «динләр вә тәригәтләри рәдд едиб, ешги һәр
јдән јүксәк тутмасы», бунун үчүн дә фачиә гәһрәманына чев-
мәси драмын идеја-бәдии мәзмунунда өзүнү доғрултмур.
әрг мәдәнијјет тарихиндә әсаслы јери олан тәсәввүф тә'лими
онун символлары илә танышлыг, «Шејх Сән'ан»ын суфизмин
тик системи әсасында јазылмыш, суфи дүнјадујумунун дәрә-
әрини кестәрән әсәр олмасына һеч бир шүбһәмизин олмама-
(әввәлки бөлмәләрдә бунун кениш изаһы верилмишдир) онун
дә фачиә олмадығыны кестәрир. Суфизмдә мә'чәзи, әтәри
ири мә'на нәдирсә, «Шејх Сән'ан»да да фачиә одур.

Драм әсәринин битмәси завјазкада мејдана чыхан конфлик-
финалда нә чүр һәлл олунмасы илә бағлыдыр. Мүбаризәјә
јән тәрәфләрдән үстүн кәләнин гәләбәси драматик нөвүн
трыны мүәјјәнләшдирән әсас шәртләрдән биридир. «Шејх
ан»ын конфликтини өтәри, заһири мә'наларла һагг арајышы
сындадырса, финалда галиб кәлән дә һагг арајандырса нәјә
ә о фачиә һесаб олунмалыдыр? Мәһз бу чәһәтә кәрә дә
рләрин жанры мүәјјәнләшдириләркән мүтләг милли контекст,
ллифин ифадә етмәк истәдији идеја олдуғу кими нәзәрә
нмалыдыр. Хүсусән XX әср Азәрбајҗан драматуркијасында
р, еләчә дә диқәр поетика категоријалары јалныз заһири
наларла тә'јин едилә билмәз.

XX әср Азәрбајҗан драматуркијасында ејни заманда һәм ха-
гердаһили, һәм дә гәһрәман-мүһит конфликтинин олдуғу чох-
грам әсәрләри вар. Лакин бунларын өзләри дә о конфликт-
истифадә едән драматургларын фәрди јарадычылыг вә дүнја-
шларындан асылы олараг мүхтәлиф шәкилләрдә үзә чыхыр.
конфликтләр әсасән мүәллифләрин тарих вә чәмијјет һаг-
да бахышларына фәлсәфи јән верир.

І.Чаббарлынын «Од кәлини» фачиәси гәһрәманын јүксәк
лары илә һәм өз дахилиндәки, һәм дә мүһитлә кирдији

онфликтләрində азадлығын фәлсәфи маһијәтини, дүнјәви ә'насыны ачыр. О өз арзулары, жүксәк фикирләри илә чәмијјә-ә јад олмагла бәрәбәр, бә'зән гејри-мүмкүн истәкләри илә дә ахили зиддијјәтләрдән узағда галмыр. Хошбәхтлији кәнарда јох, әһз јер үзәрində, өз халгынын азадлығында арајан гәһрәман ону р үзүнүн ганунларындан кәнар јеринә јетирмәк истәјир. Елхан тардығы мүбаризәдә күчсүзлүјүнү, мәғлубијјәтини көрүр, лакин нә дә әсарәтдә јашамағ истәмир. Әсарәтдәнсә дар ағачынын доғру ирәлитәләмси илә Шејх Сән'анын учурума атылмасы ара-ында гәрибә бир бәнзәјиш вар. Бурада дар ағачы өлүмлә бәрә-әр, һәм дә жүксәклик мә'насыны ифадә едир. Ону анламајан, на јад олан гардашындан ајрылыб, өз әлләри илә дар ағачынын пләрини боғазына кечирән Елхан Агшиндән жүксәјә галхыр.

Драматург Елханын гејри-бәрәбәр күчә малик истилачылары ә јерли елбәјиләрә гаршы апардығы мүбаризә илә «башгасына әрәри олмајан-азад диләкләрин» јеринә јетирилмәсиндән бөјүк шбәхтлијин олмамасы идејасыны әсасландырыр.

Зиддијјәтли характерин зидијјәтли мүһитлә үз-үзә дурмасы онфликтиндән Ч.Чаббарлынын «Ајдын» вә «Огтај Елоғлу» фа-әләриндә дә истифадә олунмушдур. Лакин Сән'ан, Хәјјам вә лхандан фәрғли оларағ бу әсәрләрин гәһрәманлары чәмијјәт-ән бир о гәдәр дә жүксәјә галха билмирләр. Онларын характе-ни формалашдыран дахил олдуғлары мүһитин өзүдүр. Огтај вә јдынын чәмијјәтлә конфликти онунла барышмамаларындадыр. әр ики гәһрәман жүксәк идеалларла јашадығлары һалда (һәтта гтај өз идеалыны тә'мин едәчәк сәһәдә - театрда фәәлијјәт дә әстәрир) өз фәрди хошбәхтликләрини дә итирирләр. Һеч бири сәәдәти уғрунда мүбаризә апармыр. Чүнки мүһит онлардан т-гат күчлүдүр.

«Ајдын» вә «Огтај Елоғлу» әсәрләри бир-бирләринә нә гәдәр хын олсалар да, Огтај Ајдына нисбәтән даһа практикдир. Илк онологундан Ајдын романтик олмагла бәрәбәр, һәм дә хәстә 'сири бағышлајыр. Онун фачиәсинин бир сәбәби дә физики икансызлығыдыр. Әсәбләри хәстә олдуғу үчүн ағыр ишләрлә әшғул ола билмир. Һәр шеј ону сарсыдыр. Күлтәкин онун хәс-лијинин шиддәтләнмәсинин гаршысыны алмағ үчүн Дөвләт бә-н тәклифләрини гәбул едир.

Огтаја нисбәтән Ајдынын дахили зиддијјәтләри даһа күчлү-р. О, һәјатда нә истәдијини дәгигләшдирә билмир. Илк пәрдә-Сурхәјла сәһбәтиндә Күлтәкинин онун севкисинә чаваб вер-әсини ону мәһв етмәси кими гијмәтләндирир: «... О мәним га-ылығ фәзаларда парлаг улдузлара доғру чырпынан ганадлары-ы гырды. Мәни мәһв етди, мәһв» (112,138)». Ајдын севдијинә

мағы һәјатын мә'насызлығы һесаһ едир. Истәјир ки, арзу илә ид арасында һәр заман мәсафә сахланылсын. Өмүр боју бир кијә бағланмағы да гәфәсдә јашајан бүлбүл һәјатына бәнзә-. Севки азадлығыны әхлағ сәрбәстлији кими изаһ едир: «... нчә, сәбәтләр буцағында јашајыб, һәр чичәкдән бир шөһд н бир ары кими олмагдан бөјүк сәадәт јохдур. О бир чичәји ллар, гонар, дојар, галхар, башгасыны бәјәнәр, она доғру јө-јәр. Көнүл тәнәввә дүшкүнүдүр» (112,138-139).

Һадисәләрин инкишафында онун өзү дә дедикләринә әмәл билмир. Хошбәхтлик һесаһ етдији бир шеј - севкилиснин јан узағлашмасы Ајдыны мәһв едир.

Көрүндүјү кими, Ајдынын әсас зиддијјәти өз дахилиндәдир. лијјәтә гарыша билмәсә дә, онунла елә бир конфликтә кир-. Мүһитлә конфликтини Күлтәкин үзәриндә гурулдуғундан ха-теринин зиддијјәтләри дә она олан мунасибәтиндә ачыгла-. Өзүндән гат-гат күчлү олан ичтимаи мүһит Ајдынын гору-а күчү чатмадығы Күлтәкини она зәһәрләнмиш формада гәј-ыр.

Огтај исә Ајдындан фәрғли оларағ әсәрә «бүтүн дүнјанын» нла «һесаблашмасы» јох, халғынын хошбәхтлији, мәдәни ин-тафы үчүн әлиндән кәләни әсиркәмәмәк истәји илә дахил р. Онун характериндә елә бир күчлү зиддијјәтлә гаршылаш-ыг. Лакин әввәлләр һеч нәјин, һәтта хәстә анасынын вә ба-ынын еһтијачларынын да ону јолундан дөндәрә билмәјечәји-сөјләјән Огтај, Аслан бәјин тә'кидилә Фирәнкизин сөјләди-аланлардан сарсыларағ һәр шејә гаршы күчүнү вә инамыны рир.

Ајдындан фәрғли оларағ Огтајын мүһитлә конфликтини даһа көрүнәндир. Әввәлләр театр јаратмағ уғрунда гаршысына ан мансәләри сәбр вә дөзүмлә дәф едән Огтај, шөхси сәадә-илә дә әлағәдар оларағ Аслан бәјлә бирбаша үз-үзә кәлир. ләт бәјин Күлтәкинә етдији дөллал тәклифләри, һиссләрин ри бурада да Аслан бәј тәрәфиндән Огтаја сөјләнилир. Тәк-ләри гәбул етмәјән Огтај, чәмијјәтдән өз мүкафатыны алыр әфилләр кралына» чеврилир.

Грамагург Огтајла мүһитин конфликтини ахырачан онларын лшмазлыгы шөклиндә давам етдирир. Чәмијјәтдән тамамилә өндәрән Огтај, ахырда гаршысына чыхан Фирәнкизи дә гә-етмир.

Огтај бир вахтлар театр јаратмағ, сәһнәдә Азәрбајчан гадыны мөк арзусу илә јорулмадан чалышырды. Әсәрин финалында бахышдан белә бир тәсәввүр јараныр ки, Огтај артыг өз ис-әринә чатыб вә әсәр онун хошбәхтлији илә битәчәк. Лакин

елә олмур. О һәм сәһнәни тәрк едир, һәм дә Фирәнкизи гәтлә тирир. Өз һәрәкәтини ашағыдакы кими әсасландырыр: «Ач мә-им көнлүмү, там мә'насы илә бир Фирәнкиз анчаг орада тапы-а биләр. Сән артыг јохсан, мәним сәрт чөһрәмә башга үфүгләр үлүмсәјир» (112,234).

Огтајын ону хилас етмәк үчүн сәһнәјә атылан Фирәнкизи гәт-ә јетирмәси дә онун дахили зиддијјәти дејил. Чүнки сәһнәјә ыхмаг һәлә һәр шејин сону, рәзил мүһитдән ајрылма дејил. Бу ни бир мүддәтдир. Мүһит һәлә дә Огтајдан вә Фирәнкиздән үчлүдүр. Онлар мүһитдән нә ајрыла, нә дә онунла гала биләр-әр. Огтај даһа алданышларла јашамаға дөзә билимир. Вә өзүнү гә гәдәр ачы олса да, әсил һәгигәтә говушдуруп.

Огтајын һәгигәт ахтарычылығынын мәзмуну чох кенишдир. Фирәнкизин ону севмәдијини сөјләдијиндән сонра «Мән о ола-тағам ки, бундан сонра ола биләчәјәм» (112,213) сөјләјән Огтај, сонралар Сәмәд вә Хасполадын данышығындан өјрәнирик ки, гу-јәрнатору тәһгир едир, Түркүстана сүркүн олунур, һөкүмәт әлеј-инә чалышдығы үчүн орадан да Сибирә көндәрилир. Демәли, Огтај сәһнәдән ајрылдыгдан сонра да ичтимаи идеалларындан әл-тәкмир. Лакин бу мүбаризә дә она истәдијини вермир. Онун мү-баризәси азадлыгла јох, јаланчы һәгигәтлә нәтичәләнир. Огтајын шәрдығы мүбаризәдә гаршысына јаланчы азадлыг чыхмасыны драматург чох инчә бир үсулла, диалога дахил етдији информа-сијадан естетик ишарә кими истифадә едәрәк чатдырыр. Бу ишарә Сәмәд вә Хасполадын данышығында өтәри бир мә'лумат ки-ми јерләшдирилир. Огтајын сүркүндән сонракы һәјатындан бәһс едән Хасполад дејир: «... Ингилабдан сонра азадлыг алып, һәтта бөјүк бир вәзифә тәклиф едирләр, мән бәшәријјәтә ајыг баха билмәрәм, мән сәфилләр јурдунун падшаһыјам, дејә кетмир. Өзү кими кримлы бир јолдашы вар, ондан өјрәндим» (112,214-215). Огтајын ингилабдан сонра да өзүнү «сәфилләр јурдунун падша-һы» адландырмасы вә «өзү ким кримлы бир јолдашы»нын олма-сы чох дәрин мә'на дашыјыр. Ингилабдан сонра театра гајыдан Огтај үчүн о сәһнә јенә дә алдадычы бир һәјат иди. Ингилаб онун јурдуну сәфилликдән гуртармамышды. Она алдадычы бир һәјат кәтирмишди. Һәмин азадлығы онун «өзү кими кримлы бир јолдашы» да ала билмәмишди. О да алданмышды. Огтајын «кө-рүнүшү вә мә'насы бир-биринә бәнзәјән һәгигәт» ахтармасы, севдији Фирәнкизин ојун, театр, сәһнә, рол шәраитиндә она мә-һәббәтдән бәһс етмәсини доғру кими гәбул етмәмәси дә бу ар-дычыл, сөздә бир, әмәлдә башга олан алданышларла бағлыдыр. Ону да гејд етмәк ләзимдыр ки, театра, актјора, ојуна бәдии функција јеринә јетирән васитәләр кими јанашма Ч. Чаббарлы ја-

адычылыгында системли јер тутур. «Алмаз»да ушагларын ојун-
ары, «Јашар»да келечек һәјат сәһнәләрини кәстәрән ојунлар,
Дөнүш»дә театр вә с. Демәли, Фирәнкиз илә Огтајын сәһнәдә
аршылашмасы да јалһыз Огтајын актјорлуғу илә бағлы дејилди.
драматург бурада һәмјин гаршылашма сәһнәсиндән ојун, алда-
ыш аңларындан бири кими истифадә едир. «Гочаман бир хал-
ын сәадәти»нин, еләчә дә севдији Фирәнкизин, өзүнүн үмидлә-
инин, хошбәхтлијинин алданышлар ичәрисиндә олдугуну көрән
Огтај Фирәнкизин көксүнә санчдығы бычагла вә сәһнәдәки ди-
арлары учурмагла «ола биләчәји» кими олур. Сәһнәдәки деко-
асијалары дағыдан Огтај, сәһнәнин јох, һәјатын јаланларына
тираз едир: «Нә истәјирсиниз бу сүн'иликдән? Һәм дә нә гә-
әр көзәл! Галдырын бу диварлары, белә... Елә бир һәјат гурул-
алыдыр ки, орада һәр бир сөз бир ганун, һәр шеј бир һәгигәт
исун. Һәр шеј көрүндүјү кими дејил, олдугу кими көрүнсүн...»
(12,235).

Гурулан јалан һәјаты, јашана билмәјечек хошбәхтлији рәдд
дән, «дүнјада әдаләт диваны адына бир шеј танымајан» Огтајын
әвкилисинин гатили олмасы фачиә конфликтинин ән уғурлу
әлли нүмунәләриндән биридир. Һәгигәти тапачағына бүтүн
мидләрини итирмиш гәһрәман шәхси сәадәтини өзүнү алдада-
аг гәбул етмәк истәмир. Онун иткиләри илә бағлы мә'нәви өлү-
ү фачиә жанрынын «әвәзолунмаз итки» актына там ујғун кә-
ар.

XX әср Азәрбајҗан драматуркијасында характерлә мүһит ара-
нда мүһитин үстүнлүјү илә шәртләнән конфликт типинә
.Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» вә «Дәли јығынчағы» әсәрлә-
ндә дә раст кәлирик. Ч.Чаббарлыдан фәрғли олараг бурада
үһитә гаршы дуран гәһрәманлара кениш јер верилмир. Чүнки
рактери үстәләјән мүһит мүәллифи даһа чох дүшүндүрүр. Она
әрә дә әсәрин гәһрәманына мүһитә гаршы дуран образ јох, об-
злашдырылмыш мүһитин өзү чеврилир. Әсәр дә һәр һансы
һрәманын јох, образлашмыш мүһитин әсас характерик әләмә-
і олан «өлүлүк» вә «дәлилик» әләмәтләринә әсасән адланды-
лыр - «Өлүләр» вә «Дәли јығынчағы». Искәндәри, Молла Аб-
сы еләчә дә онларла әкс мөвгәдә дајанан Шейх Нәсруллаһы,
азил Мәһәммәди гәһрәман кими көтүрмәк вә конфликтини дә
мин образлар арасында ахтармаг мүәллифин чатдырмаг истә-
ји мә'наны бәситләшдирәрәк адресаты ону аңламагдан узаг-
шдырыр.

Бизи Ч.Мәммәдгулузадәнин күтләни әсәрин гәһрәманы кими
идим едәрәк конфликтин бир тәрәфиндә сахламасы гәнаәти-
кәтирән әсәрләрин бәдии мәтни илә бәрәбәр, һәм дә онлар-

мүәллифин нәји кәстәрмәк истәдији һагда әдәбијјатшүнасында сәјләнән фикирләрди́р.

Күтләви просесләрин бәди́и үсулларла тәғдиминин Гәрб әдәбијјатындан әввәл Азәрбајҗан драматуркијасында өз әксини тапсы һагда проф. Г.Јашар јазыр: «... Мүасир драматуркијада сәрәст, експрессив вә шәрти формалара мисал кәтирмәк үчүн әдәби модернист Гәрб әдәби фактларына мұрачиәт едирләр. Һалыки, билаваситә мәзмунла бағлы фәлсәфи шәртилијин јахшы мунәси елә мәһз «Өлүләр» комедијасынын композисијасы һеб олуна биләр. Мүасир модернист драматуркијанын ән көрәмли нүмајәндәләриндән биринин дә әсәриндә инсанлар күтләвә бир шәхилдә «кәркәданлашмаға» башлајыр. Һ.Чавиддә «Иблисләшмә», Горкидә «мешшанлашма» сүжетләри вардыр. «Иблисләшмә», «кәркәданлашма», «өлүләшмә» - бүтүн бунлар бу әрләрдә бир просес, бир һәрәкәт вә тәмајүл ифадә едән бәди-фәлсәфи шәртиләшмә, үмумиләшмә, символ сәвијјәсинә ксәлә билир. Идеал үчүн, иҗтимаи мәгсәд вә амал үчүн фәрди әс'улијјәт вә чавабдәһлик һиссинин, Искәндәрин дедији «Инсалик» кејфијјәтләринин зәифләдији һәр јердә белә «чеврилмәләр» баш верә билир. Өзү дә бу «чеврилмәләр» бә'зән һәјат һәгәтләринин бәди́и һәгигәтә чеврилмәси үчүн ән јахшы васитә олу ојнајыр вә «Өлүләр», «Иблис» вә «Кәркәдан» (Ионеско) ми ән мұхтәлиф үслублара мәхсус классик сәнәт нүмунәләринин мејдана чыхмасына сәбәб олурлар» (21,200).

Ә.Султанлы да өлүлүјү күтләјә аид бир хүсусијјәт кими јәмәтләнди́р: «Өлү чанлар (өлүләр - Т.М.) күтләви сурәтди́р. Ф.Ахундовун «нухулулар» сурәтиндән сонра Чәлил Өммәдгулузадә Азәрбајҗан драматуркијасында икинчи белә күтләви сурәт јаратмышдыр» (89; 227).

«Иблисләшмә» вә «өлүләшмә» сүжетләри чәмијјәтин характерик әламәтинә чеврилдији үчүн көзүмүз өнүндә күтләви шәхилдә һәмин просесләри дашыјан бир образ чанланыр. XX әср Азәрбајҗан драматуркијасында просесләрин образлар системини ифадәсинин әдәбијјатымыза кәтирдиди күтләвилији вә монументаллыгы Һ.Исрафилов ашағыдакы кими гијмәтләнди́р: XX әср драматуркијамызда монументаллыг хүсусијјәтләриндән три дә онун ајры-ајры нүмунәләриндә јени образлар системи-р... М.Ф.Ахундовун «Молла Ибраһимхәлил Кимјакәр»индә өлүләр үнсүр шәклиндә олан группашыш, үмумиләшмиш «нухулар» образы «Өлүләр»дә «өлүләр» образы шәклиндә тәзаһүр ир» (52,36-37).

Тәдгигатчы һәм дә монументал-күтләви образларын типик образлардан фәргини изаһ едир: «... Типик образы јарадан мүәллиф

мүөжөн пешә, сәнәт, зүмрә вә с. мәнсуб олан чохлу - жүзләрлә камын мүөжөн бир естетик кејфијјәтинин мејдана чыхмасына, амамланмасына, биткинләшмәсинә көмөк едән сәчијјәви, әсас ламәтләри, «хасијјәтләри» бир фәрди образда чөмлөшдирир. ... Монументал образын јарадылмасында исә бир сыра зүмрә, пешә ә ја силкә мәнсуб оланлары тәмсил едән ајры-ајры фәрдләрин имасында штрихләр, деталлар, әсас әламәтләр, кејфијјәтләр әплусу - монументал бир образы тамамлајыр. Монументал образ тәмсил едән ајры-ајры фәрдләрин вә ја эпизодларын һеч би-и фәрди-типик образ сәвијјәсинә галдырылмыр....»

Мүәллифин мугајисәсиндән белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, шпик образ гәһрәмана чеврилә билдији һалда, монументал образ јарадан фәрди персонажлардан тәкликдә гәһрәман ола бил-әз. Белә олдугда, ејни просесин ајры-ајры чәһәтләрини өз үзә-индә дашыјан вә бир образын јарадылмасына хидмәт едән иш-тракчылар бүтөвлүкдә нәјә кәрә бир гәһрәман кими гәбул илмир? Мәсәлән, «Өлүләр»дә сәһбәт чәмијјәтин өлүлүјүндән әдирсә, конфликтин ачылышы да һәмин өлүлүклә бағлыдырса, тјә тәһлил вахтлары әсәрин гәһрәманы Искәндәр вә Шејх Нәс-ллаһ көтүрүлүр? Бир мәгама хүсуси фикир верилмәлидир ки, драматик һәрәкәтин инкишафында Искәндәрин, Шејх Нәсрул-һын характери даһа чох ачылыр, јохса чәмијјәтин?

«Өлүләр»ин, еләчә дә «Дәли јығынчағынын» өзүнәмәхсуслуг-рыны, поетик фикирдә классик Шәрг әдәбијјатындан кәлән гәнәви тамдејилмәзлик принципини нәзәрә алмадан онларын әнр поетикасы һағында фикир јүрүтмәк чәтиндир. Она кәрә драматик нөвүн мүһүм компонентләриндән олан конфликтин зкүн мүөжәнләшдирилмәси бу әсәрләр үчүн даһа мүһүм әһә-тјјәт кәсб едир. Дүздүр, «Өлүләр»дә вә «Дәли јығынчағы»нда шдүјү мүһитә јад олан Искәндәрлә Молла Аббас үзвү олдугла-и чәмијјәтлә барыша билмирләр. Лакин демәк олар ки, бу әрләрин әсас драматик конфликтин һәмин образларла мүһит асындадыр? Јох, чүнки бу образлар әтрафдакыларла зидд мөв-дә дајансалар да, драматик һәрәкәт бу зиддијјәттән төрәмир. йр ики әсәрин бәдии мәтниндә гаршы-гаршыја дуруб мүбаризә аран төрәфләрдән даһа чох гаршылашдырылыб мугајисә олу-н төрәфләр вар: һәгиги өлүләр вә өлүләшмиш чәмијјәт, әсил-лиләр вә јад тәсирләрдән позулмуш јаддаш. Әсәрләрин һеч-риндә комик күлүшә әсас верән елә бир эпизода раст кәлми-к. Ајры-ајры образларын дилиндән ешитдијимиз тәк-тәк сөз-р күлүнч көрүнә биләр. Лакин нәзәрә алсаг ки, бу образлар гөв бир өлүлүк вә дәлилик кејфијјәтинин чәмијјәтин үзвләри асында пајланмасы функцијасынын дашыјычыларыдыр, јәгин

ки, күлмәжә һәвәсимиз галмаз.

Әсәрдә гаршы-гаршыја дуруб тогтушан тәрәфләр јох, мугајисә едилән тәрфләр варса, онда конфликт ичә мугајиләшдирмәк олар? Јә'гин ки, конфликт өлү чәмијјәтлә һәгиги өлүләр, дәлиләшмишләрлә әсл дәлиләр арасында дејил. Бәс онда бурада драматик һәрәкәти тә'мин едән зидијјәт һарададыр? Һәгиги өлүләр вә дәлиләр бәдии мугајисә васитәсидир, даһа доғрусу мүрәккәб мөһәззәп. Демәли, драматургун бизә көстөрмәк истәдији «өлүләшмишләр» вә «дәлиләшмишләр»дир. Бу ики күтләви образын характери конфликтдә олдугу гүввәләр васитәсилә ачылып. Бәдии мәтндә исә һәмин гүввәләр көрүнмүр. Чүнки чәмијјәтлә үз-үзә дурмаға күчү чатмајан Искәндәр кефлијә, Молла Аббас исә дәлијә чеврилмәклә һәмин чәмијјәтин үзү олурлар. Искәндәр вә Молла Аббас конкрет фәрд олмагла бәрәбәр, һәм дә дөврә кедән просесләрин нәтичәсинин символик ифадәсидир. Искәндәр вә Молла Аббасда үзү олдуглары мүнһитин анламадығы бир кејфијјәти онларын мугајиләшдирмәк - бу халғын горунуб сахланан, һәлә өзүнә мејдан тапа билмәјән ојаг шуурунун, мугавимәт күчүнүн потенсиал енерјиси иди. Конфликт дә бүтүн чәмијјәти бүрүјән өлүлүжә вә дирилијә гаршы дуран поетнсиал енерјијә мејдан ахтаран мугајиләшдирмәк мөвгеји илә чәмијјәт, јә'ни әсәрин гәһрәманы арасында иди. Конфликтин бу тәрәфини мәтнин ичәриндә ајрыча бир образ тәмсил етмиз. Лакин «өлүләр» вә «дәлиләр»лә конфликтдә олан мугајиләшдирмәк онларын салдығы вәзијјәтләрлә чәмијјәтин характерини ачыр. Мәһз конфликтин бир тәрәфини ашкар, диқәр тәрәфини исә арха планда сахламагла Ч.Мәммәдгулузадә «тамдејилмәзлиқдә», «натамамлығыда» тамлығы јарадыр.

Драматург өз мөвгејини, јә'ни конфликтин ајыг шуур тәрәфини гисмән Искәндәр вә Молла Аббас образлары илә чатдырса да, јери дүшдүкчә бу мәгсәдлә күтләнин ајры-ајры нугајәндәләриндән вә группашмыш өлүләрлә «өлүләр»ин, дәлиләрлә «дәлиләрин» гаршылашдырылмасындан да истифадә едир. Конфликт ојаг шуурла өлү шуур, нормал психика илә «дәлилик» арасында олдугундан онун һәлли дә бу ики тәрәфдән биринин о биринә үстүнлүјү илә мүмкүндүр. Драматик һәрәкәтин инкишафы «Өлүләр»дә «өлүләрин» алданышынын ашкарланмасы илә битсә дә, онларын өлүлүкдән хилас олуб-олмадығы ајдынлашмыр. Нәтичә одур ки, бөјүк итки үз вериб - халғын мүгәддәс һиссләри - гызлары вә өлүләри әлә салыныб. Бу әвәзолунмаз иткидир, фәһиә актыдыр. Бундан сонра нә олуб-олмајачағынын «Өлүләр»дә чатдырылан информасијаја дәхли јохдур. Әсәр өз мәтнини онунла битирир ки, галдырылан пәрдәнин архасындан Шејх Нәсрулла-

ын хэстэ еһтирасларындан тәһгир олунмуш, алчалдылмыш доггуз јашлы» гызлар чыхыр. Бизим кен јаддашымызда өзүнә әр тумуш «намуссузлуг өлүмдөн мин гат чәтиндир» һөкмү һәги-әтдирсә, «Өлүләр»ин бу солгунлуғу да фәрдин физики өлүмүн-ән даһа ағырдыр. Әслинә галса, тәртәмиз кәрпә гызларын ки-инсә физиоложи тәләбатыны өдәјән васитәјә чеврилмәси, өлүб-едән, һагт дүнјада оланларын әлә салынмасы өзү експрессив-ир мүбалиғәдир; һисс етмәдән итирдикләримизин, әлдән вер-икләримизин механизминин бәдии моделидир. Бу мә’нада сон-әһннәдә гүввәләр нисбәти кефлиләшмиш, јары өлү вәзијјәтинә алынмыш шүүрун гәләбәсилә нәтичәләнмир. Гәләбә һәлә дә-Цейх Нәсруллаһ символик мәзмунунун әһатә даирәсиндә јер-әшдирилән күч тәрәфиндәдир. Чүнки истәдијинә наил олан-дур.

Әдәбијјатшүнаслығын һазыркы гәнаәтләри илә разылашараг-у әсәрләрин фачиә јох, комедија жанрына аид олдуғуну гәбул-тириксә, онда бурада комик ситуасија, конфликтин комик һәли-и вә комик гәһрәман вармы вә онларын мөвчудлуғу реаллыгла-ансы сәвијјәдә бағлыдыр? Бурада комедијанын бүтүн тәдгигат-арда гәбул олунмуш башлыча принципи - «күлә-күлә ајрылма»-аш верирми? Әсәрләрин өз мәтни бу суаллара чаваб вермир. емәли, драматик конфликтин һәлли «Өлүләр»и даһа чоһ фачиә-анрына аид етмәјә һагт верир - өүләшмиш халг өзүнүн мүгәд-әс олан һәр шејини итирир. Халгын вердији гәрар, ајылыб-ајыл-амасы әсәрдә јохдур. Ојанмыш олса белә, иткиләр әвәзсиздир. «Өлүләр»ин жанры илә бағлы бир мәсәләнир дә хатырламаг-азымдыр ки, Республика Әлјазмалар Институтунун Ч.Мәммәд-лузадәјә аид фондунда сахланан әлјазмада мүәллиф өзү «Өлүләр»и фачиә адландырыр (64). Бу исә тәсадүф дејил.

«Дәли јығынчаг»ында да конфликт ојаг шүүрун гәләбәси илә-әлл олунмур. Бурада да давам едән вәзијјәт вар. Позулмуш пси-ка мүһити - Лалбјузун дә’вәти илә даһа да кәркинләшир. Һа-и Әшрәфин шаллагла пул јығмасына даһа бир шәраит јара-лтыр. Һачы Мөһәммәдин дили илә десәк, дүзәлмәли олан «руһ-әсәләсиди». Руһу исә дили билмәјән бир шәхсин дүзәлтмәси-јри-мүмкүндүр. Демәли, мүәллифин тәгдим етдији заманда по-лмуш психиканын дүзәлмәси - јә’ни конфликтдә ојаг шүүрун-ләбәси гејри-мүмкүндүр. Драматургун јаратдығы әсәр һәмин-зулмуш шүүра тә’сир едәчәк ојадычы васитәләрдән биридир. урада әсәрин бәдии мәтни онунла јекунлашдырылыр ки, «ағыл-л» гардашлар «дәли» гардашларын арвадларыны ујдурдуглары-өзләрини дә инандырдыглары әфсанәләрлә әрләриндән бо-анмадан (әр дәлидисә арвады бошанмыш һесабдыр) «аллаһ са-

» үчүн сизгә едирләр. Бурада артыг Шејх Нәсруллаһын кө-
онларын намусуна саташмасына еhtiяч жохдур. Бу вәзифә-
лә гардашлар јеринә јетирирләр. «Иблис»дә Ариф, Һабил-
л күнаһыны тәкрар едиб, гардаш гатили олмагла фачиә тө-
р. «Дәли јығынчағы»нда исә гардашын гардаша јөнөлмиш
и Һабил-Габил күнаһыны да кечир. Бизчә, мүәллифин вер-
бу бәдii-фәлсәфи јекунун да комедија конфликтинә дөхли
ур. Јенә дә әвәзолунмаз итки, мүгәддәслијин иткиси - гарда-
гардашы өлдүрмәсиндөн даһа ағыр бир һадисә баш верир.
едијанын башлыча принципи-«вахты кечмишләрә күлмәк»
«Өлүләр»ә, нә дә «Дәли јығынчағы»на аид дејил. Биз истәр-
ки, өлүлүк вә дәлилик «вахты кечмиш» олсун вә она күләк.
аг әсәрин бәдii мәтниндә вахты кечән, өзүнә јер тапа бил-
н халгын мүгәддәс һиссләри, милли мәнлијидир. Белә бир
ты кечмишә» исә күлмәк асан мәсәлә дејил. Чүнки бу ко-
јанын жох, фачиәнин көстәрдији «вахты кечмиш»дир. Ондан
-күлә ајрылмаг исә өзү бир дәлилик вә өлүлүк әламәтидир.
н'әнәви поэтикада формалашан тракик күнаһ принципинин
ни дөврдә әсасән шәхсләрдән чох просесләрин кетдији чә-
әтә аид олмаса да «Өлүләр» вә «Дәли јығынчағы»нда өзүнү
ерир. Бу әсәрләрдә шәхсә жох, чәмијјәтдә һаглы олан, ла-
итирән гүввәләрә аид тракик күнаһ вар.
«Өлүләр» вә «Дәли јығынчағы»нын конфликтини өз структур-
әрә монолога бәнзәјир. Бурада монолог драматизми вар. Мо-
г биртәрәфли, гаршылыг верәни олмадан, өз драматик јүкү
һәр һансы бәдii функцијаны јеринә јетирән васитә шәклин-
әркин анларда мејдана чыхдыгы кими, бу әсәрләрин дә
фликтинин икинчи тәрәфи арха планда олса да, ики тәрәф-
онфликтләрдән даһа кәркин драматик вәзијјәтләри өз үзә-
дә тошлајыр. «Өлүләр» вә «Дәли јығынчағы»нда конфликтин
ма сәбәби чәмијјәтин алданышларыдыр. «Өлүләр» вә «Дә-
ығынчағы» чәмијјәтин дөври шәкилдә баш верән алданыш-
ны вә бу алданышлара көрә итирдикләрини әкс етдирир.
Мәммәдгулузадә драматуркијасында алданышларын хусуси
вар. Онын драматуркијасында бу алданышларын инкишаф
ини ајрыча изләмәк мүмкүндүр. Һәлә «Кишмиш ојуну»нда
ејә јығылыб нағыла гулаг асмаг истәјән кәндлиләр (төвләјә
лмаг һејванла јахынлашмаг, һејван мөканы илә инсан мөка-
ы бәрәбәрләшдирмәк) өзләри бир ојун гуран нағыл гәһрәма-
чеврилирләр. Бу «дири өлүләрин» гәбристанлыға јығылма-
а бәнзәр илкин бәдii пријомдур ки, сонрадан «Өлүләр»дә
мүрәккәб вә кениш мәзмун газаныр. Бу бахымдан Ч.Мәм-
гулузадәнин драматуржи әсәрләриндә, еләчә дә Һ.Чавидин

«Иблис» фачиәсиндә XX әср. Азәрбајҗан драматуркијасында чохгатлы метафориканын даһа бир әламәтдар чәһәти формалашыр; маарифчилијин тәһлил вә тәрбијә илә бағлы практиклији (дәјишдиричи функцијасы) XX әсрдә башга бир шәкилдә мејдана чыхыр. Бурада идеал вә мөвһуми инамлар өзләри практиклиләшир. Иблисин чеврилмәләри, Шейх Нәсруллаһын сәһнәдә пејда олуб, идеал инамы практики шәкилдә вә'д етмәси вә с. Халг идеал нағыл шуурундан санки инди дә практики нағыл шууру ичәрисинә дүшүр - истәјинә чатмаг истәјирсән силаһлан (нәтичәдә танымадығын гардашыны өлдүрсән дә - «Иблис»), «чәннәтә кетмәк» истәјирсәнсә гызларындан кеч (дири-дири өл - «Өлүләр»), кафирләрә галиб кәлмәк истәјирсәнсә, «Һәзрәтин зүһурунда» сағ галаң, өлмөјөн гардашынын никаһлы арвадына саһиб ол. («Дәли јығынчағы») вә с. - позулмуш һармонија вә психоз вәзијјәт. Бу чеврилмәләри сәһнәдә Молла Аббас өз физики һәрәкәти - тез-тез мајаллаг ашмасы илә дә символик шәкилдә ифадә едир. Артыг бурада шәхсијјәтин өз тәкбашына маарифчи тәчрүбәләри илә тәкләниб гәһрәмана чеврилмәси кечмишдә галыр. Беләликлә, фәрдин өлүмүнүн тракик акт кими гәбул едилмәси вә јахуд комик образ кими ифша олунмагла јаратдығы катарсис јени драматуркијаја ујғун кәлмир. XX әср Азәрбајҗан фачиәсинин әсас мөвзусу алданышлар, гәһрәманы исә халгдыр ки, бунун ән уғурлу модели Ч.Мәммәдгулузадә јарадычыллығында формалашыр. «Өлүләр»дә Чәлалын охудуғу ше'рдәки бәдии һәгигәтләрин өлчүсүнү һәјаты давраһыша дахил едәнләр, дүшүнүб һәгигәти дәрк етмәкдәнсә һәр чүр јалана инанмағы даһа раһат гәбул едирләр. «Дәли јығынчағы»нда «дәли кишиләрин өврәтләри өз дәли әрләринин гардашлырана сифә» олсалар, «худа вәндизүлчәлалын гүдрәти илә бу өврәтләрдән јетмиш күнүн әрзиндә јетмиш мин өвладын әрсәјә кәләчәјинә» олан инам да алданышлардан шуурун корланмасыдыр. «Јал»да алдыглары тә'лимләрдән, дәвләт гаршысында вәзифәләриндән алданмыш зијалы, чиновник вә мө'мин өз һәгиги инсани вәзифәләриндән узаглашыблар. «Әр» комедијасында өзүнә саһиб, әр ахатаранларын һәгиги јолу итирдикләри, алданышлары тәгдим олунур. «Анамын китабы»нда јад тә'лимләрдән алданан оғуллар өз аналарынын китабындан хәбәрсиздиләр.

Бүтүн бу алданышлар мүхтәлиф типли конфликтләр васитәсилә ачылыр. Конфликтинин гурулушуна көрә «Әр»и «Дәли јығынчағы» вә «Өлүләр»лә ејни група дахил етмәк олар. Бурада да бәдии мәтндә конфликтин јалһыз бир тәрәфи өз ифадәсини тапыр. Шизофреник арвад ахтаранларла «шуурлу» әр ахтаранларын мүгајисәси илә өз мөвгејини ифадә едән мүәллиф, ајыг шуу-

у илѣ конфликтин икинчи тѣрефиндѣ дајаныр. «Ѣр»ин, «Ѣлү-
тѣр» вѣ «Дѣли јығынчағы»ндан ѣсас фѣрги ондадыр ки, бурада
ѣз дахили алѣми илѣ мѣнитдѣн фѣрглѣнѣн Искѣндѣр вѣ Молла
Аббас типли образлар јохдур. Ђѣм дѣ «Ѣр»дѣ дрматик инкишаф
ѣ конфликтин ѣлли комедија жанрынын принсиплѣринѣ ујғун-
дур. Чѣнки бурада «Ѣлүлѣр» вѣ «Дѣли јығынчағы»нын ағыр ит-
силѣри јохдур.

Конфликтин бир тѣрефинин мѣтндѣн кѣнар сахланылмасы
И.Мѣммѣдгулузадѣнин драматуржи јарадычылыгынын ѣсас сѣ-
ѣткарлыг хѣусусијѣтлѣриндѣндир. Онун «Каманча», «Лѣ'нѣт»
кими кичик ѣѣчмили пјеслѣри дѣ конфликтлѣринин гурулушуна
кѣрѣ «Ѣлүлѣр», «Дѣли јығынчағы» вѣ «Ѣр»и хатырладыр. «Ка-
манча»да илк кѣрѣнүшдѣ тамашачыја елѣ кѣлир ки, гаршылаш-
чырылан ермѣни Бахшы илѣ Гѣһрѣман јүзбашыдыр. Лакин ка-
манча чалан ермѣни чалдыгы секаһла, Муғуш баласына чатдыр-
лаг истѣдији вѣсијѣтлѣ, Гѣһрѣман јүзбашы ону ѣлдүрмѣк үчѣн
ыхардыгы гѣмѣни гајтарыб јеринѣ гојмасы, фикриндѣн дѣнѣчѣ-
индѣн горхуб ермѣнини говмасыјла бирлѣшиб зѣманѣ илѣ (јѣ'ни
ѣманѣни гарышдыранларла) үз-үзѣ галырлар. Образ кими ѣсѣрѣ
ахил олмајан, лакин ѣр шејин сѣбѣбкары олан зѣманѣјѣ Гѣһ-
ѣман јүзбашы лѣ'нѣт охујур.

«Лѣ'нѣт»дѣ дѣ конфликтин бир тѣрефи кѣнарда сахланылыр.
Бурада да кѣрѣнѣн тѣрѣф «зѣманѣни корлајанлар»дыр. Икинчи
тѣрѣф јалан вѣ алданышлара сатирик үсулла е'тираз ѣдѣн мѣѣл-
иѣф мѣвгејиндѣдир. Драматург позулмуш таразлыгы - тѣһсилѣ,
мѣктѣбѣ тамамилѣ зидд олан бир ѣмѣлин мѣктѣб адлы мѣкана да-
зил олмасыны кѣстѣрмѣклѣ маариф вѣ маарифчилик, ѣхлаг вѣ
ѣхлагсызлыг, јалан вѣ доғручулуг кими анлајышлар арасында зид-
ијѣт јарадараг алданышын бој вердији зѣминлѣрдѣн бирини иѣ-
ѣа ѣдир. Сѣһнѣдѣ тѣсвир олунан мѣктѣбин бир отагы мѣѣллимин
умар ојнадыгы јер, о бириси исѣ шакирдлѣрин дѣрс отагыдыр.
Ики отагдан бир-биринѣ гапы вар. Мѣѣллим шакирдлѣрѣ тапшы-
ыгы гумар ојнаја-ојнаја верир. Кѣрѣнѣн гумар отагыдыр, синиѣф
ѣһнѣјѣ дахил ѣдилмир. Орадан јалныз сѣслѣр кѣлир; ортада
олан јалан вѣ ојунчулардыр. Ѣхлагсызлыг вѣ маарифсизликлѣ
зү-үзѣ дуран тѣрѣф исѣ мѣтндѣ јохдур.

Ђѣсѣновун башгасынын ѣнванына кѣлѣн мѣктубдан билѣ-би-
ѣ ѣз хѣјринѣ истиѣадѣ ѣтмѣк истѣјинин баш тутмамасы, јала-
ын үстѣнүн ачылмасы финалда јалан вѣ алданышларын сонунун
татачагына инам иѣадѣ ѣдир.

XX ѣср Азѣрбајѣан драмаутркијасында мѣнитдѣ олан гаршы-
урмалар бир чох драм ѣсѣрлѣриндѣ характерин мѣнитин зид-
ијѣтлѣрини тѣкрарламасы, ѣз үзѣриндѣ топламасы, ѣз

зкиләри илә мүнһитлә паралелләшмәси формасында да үзә чы-
ыр. Бу чүр конфликтләр Һ.Чавид драматуркијасы үчүн даһа ха-
актерикдир. Һ.Чавидин «Шејда», «Учурум», «Иблис», «Ибли-
н интигамы» пјесләринин гәһрәманлары үз-үзә дурдуглары мүн-
тин зиддијәтләрини дашыјырлар.

«Учурум»да Чәләл, «Шејда»да Шејда, «Иблис»дә Ариф
мијјәтин проселәринин бир таледә моделләшмәси шәклиндә
гдим олунур. Она көрә дә чәмијјәтин конфликти онларын
пеләриндә бир күзкү кими әкс етдирилир. Бу тип әсәрләрдә
м чәмијјәт, һәм дә характер ајры-ајрылыгыда бир тамдыр, онла-
н икиси дә әсәр дахилиндә мөвчуддур. Лакин XX әср Азәрбај-
н драматуркијасында елә әсәрләр вар ки, онларын да гәһрә-
нлары чәмијјәтин зиддијәтләрининин дашыјычылары олмала-
на бахмајараг конфликт гурулушуна көрә Һ.Чавидин һаггында
һс етдијимиз әсәрләриндән фәргләнир. Һәмин әсәрләрдә
һитлә характерин бир-бириндә әкс олунан конфликти јох,
раз дахилиндә мүнһитин өзү вә конфликти вар. Бурада образын
кили ачылыгыда характер итир. Бу чүр гурулушла
Чаббарлынын «Алмаз», «Јашар» вә «Дөнүш» әсәрләриндә
стлашырыг. Алмаз, Јашар, Күлсабаһ исә инсандан даһа чох
осес тәмсил етдикләриндән онларын психоложи јашантылары
әрдә елә бир јер тутмур. Она көрә дә чәмијјәтин драматизми-
- онун уғурларыны вә итирдикләрини әкс етдирән Ариф вә
әјдадан даһа чох Алмаз, Јашар вә Күлсабаһ мүнһитә гаршы со-
ғанлы давраһа билирләр. Чүнки онлар сәһвләрә јол версәләр
һәрәкәтдә олан, галиб кәләһ күчү тәмсил едирләр. Она кө-
дә чәмијјәтлә гаршыдурмаларында гүввәләр нисбәти тез-тез
тарын хејринә дәјишир. Бу әсәрләрдә конфликт чох мараглы
улуша маликдир. Сүжетдәки паралелизмә ујғун олараг конф-
стдә дә заһири вә дахили мө'нада икигатлылыг мөвчуддур.
идијјәт заһирән мütәрәгги гуручуларла кериликчиләр, көһнә-
мүдафиәчиләри арасындадыр. Әсәрләрин бүтүн элементләри
естетик ишарәләри нәзәрә алындыгыда исә бапга бир мәнзә-
пин шаһиди олурат - заһирән тәрәгги вә'д едән ингилаби гу-
уш маһијјәтдә дағыдычы характери илә адәт-ән'әнә, инам,
или көк вә кен јаддашына гаршы јөнәлмишдир. Ч.Мәммәдгу-
адәнин әсәрләриндә конфликтин бир тәрәфи мәтндән кәнар-
сахланырдыса, бурада әксинә, конфликтин һәр ики тәрәфи
нин ичәрисиндәдир, лакин о, заһири мө'на өртүјү дахилиндә
ләдилмиш шәкилдәдир. Бунунла мүәллиф идеоложијанын
ндән, өз вердији структурдан бәдии үсул кими истифадә едир.
ә ки, совет гурулушу заһирән тәрәгги тәрәфдары олмагла,
ібәхтлик вә'д едәрәк, әслинә галса халгын малик олдуглары-

ы элиндөн алырды. Ч.Чаббарлы да ејни структуру бәдии јара-
гчылыға кәтирәрәк заһирән болшеви́зми тәрәннүм едир, әс-
индә онун зиддијјәтләрини - сөз вә иш арасындакы ујғунсузлу-
ну көстәрирди. Мүәллифин әсас мәғсәди бу әсәрләрдә галиб
әлән, үстүн олан күчүн сәһвләрини вә характерини ачмаг иди.
әмин әсәрләрин конфликтиндә үз-үзә дуран тәрәфләри мүә-
јнләшдирәркән дејә билмәрик ки, бир тәрәфдә социализмин,
ни һәјатын тәрәфдарларынын халға зидд мөвгәји, дикәр тәрәф-
ә исә милли мәнәфәни мұдафиә едән гүввәләр дајанырды. Бу
әмин әсәрләрин индијә гәдәр мүәјјәнләшдирилдији конфликт-
ин - социализмин мүтәрәгги гүввәләри илә она әкс мөвгедә да-
ианларын гаршыдурмасынын тәрсинә чеврилмиш вариантын-
ан башға бир шеј олмазды. Бурада конфликт јениликлә көһнә-
ик, милли мәнәфе илә она зидд дајананлар арасында јох, социа-
лизм гуручулуғунун өзүндә иди. Елә буна көрә дә драматург
сәрдә халг күтләсини нәјисә мұғавимәтлә гаршылајан гүввә ки-
и көстәрмир. Бурада халг мәһз күтлә кими һәрәкәт едир. Гә-
ар верән мәркәз вә онун көндәрдији нүмајәндәләрдир. Халг да
им даһа чох инандырырса онун тәрәфинә кечир. Мәсәлән, Ал-
тазын әрзаг вә парча вә д етдији, тәблиғатла инандырдығы көнд-
иләр, мәһкәмә гуруланда ону бир о гәдәр дә чидди мұдафиә ет-
тирләр. Јашары да вәзифәјә көндәрән вә онун әлиндән иши
лыб, Тоғрула тапшыран мәркәздир. Халг ону нә мұдафиә, нә
әдл етмәк игтидарында дејил. Проессләри идарә едән вә кө-
үнмәјән гүввәләр вар. Конфликт социализмин чөлбедичи мүтә-
әгги идејалары илә бурахдығы сәһвләр арасындадыр. Бу мө-
на конфликт просес ифадә едән вә һәрәкәтә тәкан верән обра-
ын өзүндәдир; онунла әсәрә дахил олур вә инкишаф етдирилир.
Бу гаршыдурмада һәлә ки, галиб кәлән мүәјјән дејил. Она көрә
ә һәр ики әсәрин финалы кәләчәјә аид сәһнәчиклә - шәрти
финалла битир.

Әввәлки бөлмәләрдә олдуғу кими, конфликт үзәриндә
парылан арашдырмалардан да шаһиди олдуғ ки, бәдии
арадычылығын поетика-сәнәткарлығ мәсәләләринин системли
јрәнилмәси индијә гәдәр сәнәтә јанашылан өлчү вә
тәјәрләрдән хејли фәргли нәтичәләрин үзә чыхмасына сәбәб
олур. Она көрә дә Совет дөврүндә јаранмыш естетик фикрин
јры-ајры наилијјәтләриндән истифадә етмәк мүмкүн олса да,
онун ән'әнәләринин бүтөвлүкдә гәбулу гејри-мүмкүндүр. Чүнки
урулушун сијаси марағлары вә идеолокијасы илә
генденсијалашдырылмыш гуманитар елм сәһәләри бир чох
истигамәтләрдә мәһз елм олмагдан узаглашдырылмышдыр.

НƏТИЧƏ

АПАРЫЛМЫШ ТƏДГИГАТЛАРДАН АШАҒЫДАКЫ НƏТИЧƏЛƏР АЛЫНМЫШДЫР:

XX əср Азərbayчан драматуркијасы XIX əсрдən башлајан арадычылыг тəчрүбəсини даһа да инкишаф етдирерək драматик ювүн милли поетика елементлəri илə зəнкинлəшдириб өзүнү əсдиг етмəsi просесини баша чатдырмышдыр. Драматик нөвүн юншə бахымындан мəлум фактлары Гəдим Јуан вə Гəрб дəбијјатына аид олса да, Азərbayчанда о тəглидчиликлə аранмамыш, классик Шəрг мəдəнијјети вə Түрк дастанчылыг н'əнэлəриндən кəлən поетик структур əн'əнэлəri, дөврүн рəли сүрдүјү шəртлэрлə говушараг јени һадисə кими юрмалашмышдыр.

XX əср Азərbayчан драматуркијасы елə бир дөврдə аранмышдыр ки, һəмин мəрһəлэдə артыг Азərbayчан əсрə јахын ир мүддэтдə диван əдəбијјаты əн'əнэлəri чəрчивəсиндən əнара чыхмыш вə дүнја əдəбијјаты илə интеграсијаја ирмишдир.

XIX əсрдən башлајараг Авропа вə Русија илə сых əлагəлəрдə лан Азərbayчан мəдəнијјетинин јени јөнлү башлангыч үмунэлəриндə Гəрб тə'сиринин үстүнлүјү мушаһидə едилсə дə, əсəввүф əн'əнэлəринин, фолклор вə мифолокијанын, классик етафориканын јенидən чанланмасы вə јени структурда давамы əсабына тəзə јаранан саһəлэр, о чүмлэдən драматик нөв дə иллилəшерək ваһид дүнја мəдəнијјетинин орижинал бир адисəsi кими мејдан чыхмышдыр.

XX əср Азərbayчан драматуркијасында тəшəккүл тапан бир əх башга новаторлуглары исə дөвр вə заман шəртлəндирир. əбиəт елмлəринин кəшфлəri, тибб вə психолокија һəлəриндə мејдана кəлən јени идејалар, Гəрбин өз һакимијјет ирлəрини Шəрг һесабына кенишлəндирмə сијасəти, социализм вə фашизм кими интерпретасија нəзəријјэлəринин эактики шəкилдə бөјүк бир əразидə һаким мөвгејə чыхмасы ни сənəткар шəхсијјети вə ифадə үсулларынын јаранмасына аслы тə'сир кəстəрди. Кичик елементлэрə мејл, кизли мə'на, үгүлү ифадə, сону көрүнмөјən сүжет, тамдејилмэзлик, ариф кучуја үнванланма, мөгсəдли јарадылмыш структурларла иформасија ифадəsi əдəбијјатда, ејни заманда, јарадычылыгын түн саһəлəриндə габарыг сурəтдə үзə чыхан əсас əламəтə врилди. О дөвр дүнја инчəсənəтиндə əсас новаторлуг кими мушаһидə олуна бу мејл классик Шəрг əн'əнэлəринин һəмин

дә олан мөвчуд ән'нәләринә күчлү мараг јаратды. бәјчән әдәбијјаты исә доғма ән'әнәләри јени структурда раһатлыгла давам етдирди.

зәрбәјчән әдәбијјаты илә охшар просесләр Түрк ијјатында да кетмәкдә иди. Ајры-ајры дәвләт әразиләриндә ларына бахмајараг кенетик мәнсубијјәтләринә, тәһсил еминдәки вә мөдәни һәјатдакы јахынлыгларына көрә ијә вә Азәрбәјчән арасында гаршылыгыла әлағәләр мөвчуд. Бу әлағәләрә көрә дә Азәрбәјчән драматуркијасында, сән дә романтик вә тарихи драматуркијада тиположи мдан Түрк драматуркијасы илә чох јахын поетик структур алашмағда иди.

X әср Азәрбәјчән драматуркијасынын Гәрблә јахынлығы бу әдәби нөвүн сабит-ән'әнәви элементләри арасындадыр. заманда, Гәрбин Шөрг мәншәли ән'әнә вә мөвзулары да әср Азәрбәјчән драматургларынын мараг даирәсинә дахил Шөрг әдәбијјатына хусуси мејли олан Алман әдәбијјатында н'әнәләр даһа ајдын сурәтдә өзүнү кәстәрир вә XX әср бәјчән драматуркијасына да тә'сир кәстәрән Гәрб әләри ичәрисиндә Алман әдәбијјаты даһа чох сечилир.

X әср һадисәләринин поетик структура кәтирдiji икләр әсрин икинчи ониллијиндән јени ичтимаи системә т олан Рус вә Азәрбәјчән Әдәбијјатыны мүхтәлиф амәтләрдә јахынлашдырды. Артыг һәм гурулушун гаршыја ғу тәләбләр, һәм дә мөвчуд информасија структуру бәдии ычылыгыда охшар ифадә үсуллары үзә чыхарды. Бу јахынлыг ылләрәдәк әдәбијјатшүнаслыгыда чидд-чәһдлә әсасландырыл- чалышылан "рус әдәбијјатынын габагчыл ролу" јох, ејни ысләрә јахын јарадычылыгы реаксијасы иди ки, онун да јјәти бир чох һалларда јанлыш изаһ олунмушдур.

X әср Азәрбәјчән драматуркијасы дахил олдуғу контекстлә дәнән јени поетик структур формалашдырды. Бу поетик турларын јаранмасында мүәллиф консепсијасы әсаслы рөл ыр. Драматурглар ән'әнәви драматуркијада олан саф жанр, образ, садә сүжет вә конфликт принципләрини прозараг ын јени структурларыны јаратдылар. Артыг образ ән'әнәви та өз мәзмунуна уғун функција дашыјычысы дејилди. О өзү әлиф элементләрдән тәшкил олунараг даһа мүрәккәб орик мә'на дашыјычысына чеврилмишди. Образ јарадычы- да универсаллашма вә пәјлама принципи әсас јер тутурду. образ бә'зән бир чох просесләрин дашыјычысына чеврилир- бә'зән дә мүхтәлиф образларын үстүнә пәјланмыш мә'на функција јеринә јетирди. Буна мүвафиг олараг образын

укутуру артыг бир саф метафорик аламәтлә јох, мүхтәлиф амәтләрин бирләшмәсинин ашкарланмасы илә тә'јин нурду.

Мүрәккәб структур ејни заманда сүжет хәттиндә дә үзә кыр вә XX әср драматуркијасында садә сүжет хәттиндән даһа : мүрәккәб гурулушлу сүжетләр әсас рол ојнајыр. Бу мүккәблик үч гурулушда (паралел, кәсишпән, шахәли) тәзаһүр рәк сүжетдә мә'на чоһгатлылығы јарадыр.

Образ вә сүжетдә олан мүрәккәблик мувафиг конфликтләрдә эзүнү көстәрир. Беләликлә дә, мөвчуд жанр мүәјјәнләшдири- категоријалар јени әдби һадисәләрин изаһында күчсүз галыр анлыш мүддәаларын мејдана чыхмасына сәбәб олур.

Әдигигатда јухарыда көстәрилән чөһәтләр нәзәрә алынараг, һәммәдгулузадәнин "Өлүләр", "Дәли јыһынчағы", һ.Чавидин әјх Сән'ан", "Сәјавуш", "Хәјјам" әсәрләринин жанрлары һаг- дәмбијјатшүнаслығын мөвчуд гәнаәтләриндән фәргли нәтичә- әлдә едилір.

Мумијјәтлә, бүтөв тәдгигат боју белә бир идеја әсаслан- ылыр ки, совет әдәмбијјатшүнаслығындакы ән бөјүк бошлуг тика саһәсиндәдир. Чүнки бәдии әсәрләрин јарадычылыг дулу кими өјрәнилмәмәси, ифадәдәки мә'на чаларларынын рә алынмамасы онларын дөјөрләндирилмәсиндә манеәләр (ан башлыча сәбәбдир. Әдәмбијјатшүнаслыг вә естетик фикир үстәгиллијини бәдии әсәри онун өзүнә хас дөјөрләри илә имәклә әлдә едә биләр.

ИСТИФАДЭ ОЛУНМУШ ӘДӘБИЈАТЫН СИЈАҒЫСЫ

АЗӘРБАЈҖАН ДИЛИНДӘ

1. Абдуллајев Ч. “Мән бир сусмаз дүҗғујам ки...”, Лирика вә заман табы. Б., Јазычы 1982.
2. Ағајев Ә. Ј.В.Һөтенин “Фауст” әсәринә мүғәддимә, Ј.В. Һөте. Фат. Б., Азәрнәшр 1970.
3. Азәрбајҗан драматуркијасынын инкишаф јоллары. Б., АДУ Нәшријаты 1982
4. Азәрбајҗан әдәбијаты, үч чилддә, икинчи чилд, Б., Азәрб. ССР А Низами ад. Әдәбијат вә дил институту 1960.
5. Азәрбајҗан тарихи, үч чилддә. Биринчи чилд, Б., Азәрб ССР ЕА тарих институту 1961.
6. Алман әдәбијаты антолокијасы. Б., Јазычы 1981
7. Антик әдәбијат мүнтәхәбаты. Б., Азәрнәшр 1950
8. Ариф М. Сечилимиш әсәрләри, үч чилддә, биринчи чилд. Б., азәрбајҗан ССР ЕА нәшријаты 1967
9. Ариф М. Сечилимиш әсәрләри. үч чилддә, икинчи чилд Б., Азәрб. СР ЕА нәшријаты 1968
10. АСЕ, IV чилд
11. Ахундов М.Ф. Комедијалар, повест, ше’рләр, Б., Јазычы 1962
12. Ахундов М.Ф. әсәрләри, үч чилддә икинчи чилд, Б., Елм, 1988
13. Бағыров Ә.А. Л.Толстој вә Азәрбајҗан. Б., Елм 1974
14. Бајрамлы О. “Ә.Һусејнзадәнин һәјаты вә түркчүлүк фәалијјәти”, ли бәј Һусејнзадә. Гырмызы гаранлылар ичәрисиндә јашыл ишылар табына јазылмыш мүғәддимә, Б., Азәрнәшр 1996.
15. Бајрамлы О. “Һәјат” гәзетиндә әдәбијат мәсәләләри, ф.е.н. имлик дәрәчәси алмаг үчүн тәғдим олуиуш диссертасија Б., 1982
16. Бәкташи И. “Өлүләр” вә онун илк тамашасы һагында. Б., АДУ әшријаты 1966
17. Ваһабзадә Б. Дәрин гатлара ишыг. Б., Јазычы 1996
18. Вәзирев Н. Әсәрләри. Б., Елм 1977
19. Вәлијев М. Чәлил Мәммәдгулузадәнин драматуркијасы. Б., зәрнәшр 1954.
20. Гарајев Ј.В. Әдәби үфүгләр Б., Кәнчлик 1985
21. Гарајев Ј.В. Реализм: Сәнәт вә һәгигәт. Б., Елм 1980
22. Гарајев Ј.В. Тарих јахындан вә узагдан. Б., “Сабаһ” 1996
23. Гарајев Ј.В. Фачиә вә гәһрәмән. Б., Азәрб. ССР ЕА Нәшрија-ы 1965

24. Гарајев Ј.В. Чавид: Сәнәткар və тарих, Азәрбајчан журналы 82, N8
25. Гогол Н. Өлү чанлар. Мүфәттиш. Б., Јазычы 1989
26. Горки. Әсәрләри, 15 чилддә. 6-чы чилд, Б., Азәрнәшр 1957
27. Горки М. Шура әдәбијјатынын вәзифәләри Б., Азәрнәшр 1965
28. Гулијев Н. Азәрбајчан совет комедијасынын инкишаф јоллары "Билик" чәмијјәти 1962
29. Гур'ани-Кәрим. Б., Азәрбајчан нәшријјаты 1993
30. Данте А. Илаһи комедија. Б., Јазычы 1988
31. Ејвас Т. Дунјаны дәјишдирмәк, јохса она ујғунлашмағ, "Чаһан" рналы 1998 N-4
32. Әзиз Ш. Ахтарышлар, тапынтылар Б., Јазычы 1987
33. Әкбәров З.Һ. Чавидин "Шејх Сән'ан" фачиәси. Б., Елм 1977
34. Әләкбәрли Ә. Драматуркијада сәнәткарлығ ахтарышлары. Б., ыдағ 1997
35. Әли бәј һүсејзадә. Гырмызы гаранлығлар ичиндә јашыл ишығ. Б., Азәрнәшр 1996
36. Әлијев Ј. Бөјүк јазычы, Б., Кәнчлик 1979
37. Әлијев Р.Н. Ч. Чаббарлынын јарадычылығ төкамүлү. Б., Елм 19
38. Әлијев Р.Н. Ч. Чаббарлынын јарадычылығ төкамүлү метод, үслуб, р. Фил. емләри д-ру алимлик дәрәчәси алмағ үчүн төғдим лмиш диссертасија. Б., 1996
39. Әлимирзәјев Х. Проблемләр вә характерләр драматуркијасы. Б., ычы 1979
40. Әлиоглу М. Мәһәббәт вә гәһрәманылығ. Б., Јазычы 1979
41. Әлиоглу М. һүсејн Чавидин романтизми. Б., Азәрнәшр 1975
42. Әнвәр Узун. һүсејн Чавид вә Түрк әдәби мүнһити. Филолокија ләри намизәди алимлик дәрәчәси алмағ үчүн төғдим олунмуш дис- тасија. Б., 1996
43. Әски түрк јазылы абидәләри мүнтәхәбаты. Б., БДУ Нәшријјаты 4
44. Әскәрли З. Фачиәнин поетикасы. ф.е.д-ру алимлик дәрәчәси ал- үчүн төғдим олунмуш диссертасија Б., 1992
45. Әһмәдов Р. Чәфәр Чаббарлынын драматуркијасы. Б., Јазычы 4
46. Әфәндијев Т. һүсејн Чавидин идејалар аләми. Б., Јазычы 1985
47. Зәјналлы Һ. Сечилмиш әсәрләри. Б., Јазычы 1983
48. Зәка Р. Чавид сәнәти Б., Азәрб. ССР "Билик" чәмијјәти 1981
49. Ибраһимов М. Бөјүк демократ. Б., Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты 7
50. Ибадоғлу Ә. һүсејн Чавидин "Иблис" фачиәси. Б., Азәрб, ССР нәшријјаты 1969

51. Исмајылов Ө. Дүнја романтизм ән'әнәләри вә Н.Чавид. Б., Јазы-1983
52. Исрафилов Н. Азәрбајҗан драматуркијасынын инкишаф проб-ләри. Б., Елм 1988
53. Исрафилов Н. Өлүләр. Б., Азәрб. ССР ЕА 1966
54. Казымов Г. Комик бәдии васитәләр. Б., Јазычы 1995
55. Казымоғлу. Ачыг тәнгид - "Әдирнә фәтһи". "Азәрбајҗан" гәзе-1919 - 14, 15, 16, 17 - август
56. Кондратов А. Сирдән билијә доғру. Б., Кәнчлик 1975
57. Ләпә де Вега. Пјесләр, Б., Азәрнәшр 1974
58. Јусифли Ч. Күлүш вә дүнјанын сону. Б., Елм 1997
59. Маркс К. вә Енкелс Ф. Сечилмиш мәктублар. Б., Азәрнәшр 1959
60. Мәһди Н. Өлмәз сәнәткар. Б., Азәрб. ССР Дөвләт нәшријјаты 1984
61. Мәммәдгулузадә Ч. Әр. Лә'нәт. Ојунбазлар. Б., БДУ нәшријјаты 1984
62. Мәммәдгулузадә Ч. Әсәрләри 6 чилддә, икинчи чилд. Б., Азәр-тр 1984
63. Мәммәдгулузадә Чәлил (мәгаләләр вә хатирәләр мәчмуәси). Б., рб. ССР ЕА нәшријјаты 1967
64. Мәммәдгулузадә Ч. "Өлүләр", әлјазмасы. РӘИ, Мәммәдгулузадә-архиви, инв. N-18635
65. Мәммәдгулузадә Чәлил. Һәјат вә јарадычылығы Б., Елм 1974
66. Мәммәдли Г. Азәрбајҗан театрынын салнамәси Б., Азәрнәшр 1985
57. Мәммәдова Т. Азәрбајҗанда Ренесанс олубму? "Әдәбијјат вә ин-әнәт" гәзети, 1994-чү ил јанвар.
58. Мәммәдов Е. Драматуркијамызда ән'әнә вә новаторлуг. Б., Ја-ы 1983
59. Мәммәдов М. Азәри драматуркијасынын естетик проблемләри. Азәрбајҗан Дөвләт нәшријјаты 1968
70. Мәммәдов М. Ачы фәрјадлар, ширин арзулар Б., Кәнчлик 1983
71. Мәммәдов М. Театр дүшүнчәләри. Б., Ишыг 1977
72. Мәммәдов М. Һәјат вә сәнәт јолларында. Б., Азәрнәшр 1965.
73. Мәммәдов Н. Ахундов А. Дилчилијә кириш. Б., Маариф 1980
74. Милли нәғмәләр. Тәбриз Електрик мәтбәәси 1919
75. Мирәһмәдов Ә. Азәрбајҗан Молла Нәсрәддини. Б., Јазычы 1980
76. Мир Чәләл. Ч.Мәммәдгулузадә реализми һағгында. Б., АДУ ријјаты 1966
77. Молјер Ж.Б. Комедијалар. Б., Кәнчлик 1995
78. Мүтәллимов Т. Әбдүррәһимбәј Һағвердијевин поетикасы. Б., Ја-л 1988

1. Назим Ə. Сечилмиш əсəрлəri. Б., Јазычы 1979
2. Нəриманов Н. Сечилмиш əсəрлəri. Б., Кəнчлик 1995
3. Нəсими И. Ираг диваны. Б., Јазычы 1987
4. Нəсими И. Сечилмиш əсəрлəri. Б., Маариф 1995
5. Османлы В. Азəрбајчан романтиклəri. Б., Јазычы 1985
6. Островски А.Н. Пјеслər. Б., Азəрнəшр 1973
7. Рəхимли И. Драматуркија вə театр. Б., Ишыг 1994
8. Салманов Ш.М. Мүасир Азəрбајчан əдəби тəнгидиниң тəшəк-вə инкишаф мејллəri. ф.е.д-ру алимлик дərəчəsi алмаг үчүн тəг-дилмиш диссертасијаның авторефаты. Б., 1997
9. Сабир М.Ə. Ыоп-һопнамə Б., Јазычы 1980
10. Сəфијев А. Комедија вə һəјат. Б., Јазычы 1983
11. Султанлы Ə. Азəрбајчан драматуркијасының инкишафы тари-һи. Б., Азəрнəшр 1964
12. Султанлы Ə. Антик дөврдə бəдијјат вə əдəбијјатшүнаслыг мəсə-и. Б., АГУ 1946
13. Султанлы Ə. Антик əдəбијјат тарихи. Б., Азəрбајчан Дөвлət ијјаты 1969
14. Түрк филолокијасы мəсəлэлəri. Б., Елм 1971
15. Һагвердијев Ə. Сечилмиш əсəрлəri, ики чилддə, биринчи чилд, əрнəшр 1971
16. Һагвердијев Ə. Сечилмиш əсəрлəri, ики чилддə, икинчи чилд, əрнəшр 1971
17. Һачыјев А. "Милли сүжет консепсијасы вə поетик системин тə-ү". Азəрбајчан əдəбијјатының тарихи поетикасы китабы. Б., Елм
18. Һачыјев Д. Азəрбајчан əдəбијјатында тарихи драм. Б., Јазычы
19. Һачыјев Т.И. Азəрбајчан əдəби дили тарихи, икинчи һиссə, Б., иф 1987
20. Һачыјева М. "Тыз галасы барədə əфсанэлər вə һəгигət". Мүд-к чешмəsi китабы, Б., Јазычы 1984
21. Һəбиббəјли И. Чəлил Мəммədгулузадə. Б., Ишыг 1987
22. Һəбиббəјли И. Чəлил Мəммədгулузадə. Мүһити вə мүасирлəri. əрбајчан Дөвлət Нəшријјаты 1997
23. Һəsəнли Һ.С. Иман вə елм. Б., Кəјтүрк нəшријјаты 1998
24. Һəтə J.B. Фауст. Б., Азəрнəшр 1970
25. Һүсəјнов Р. Чəфər Чаббарлы драматуркијасында истисмар дүн-н ифшасы. Б., Азəрбајчан Театр Чəмијјəти 1971
26. Һүсəјнова Т. Мүназирə вə Фүзули јарадычылығында онун јери. алимлик дərəчəsi алмаг үчүн тəгдим едилмиш диссертасијаның ефераты. Б., 1996
27. Һүсəјнов Ф. Ади əһвалатларда бəјүк һəгигəтлər. Б., Кəнчлик

106. Хәлилов С. Чавид фәлсәфәси, биринчи китаб, "Иблис"дә фәл-и мотивләр. Б., "Ганун" 1996
107. Чаббарлы Ч. Әдирнә фәтһи, Б., Елм 1996
108. Чаббарлы Ч. Әсәрләри, 4 чилддә, I чилд. Б., Јазычы 1983
109. Чаббарлы Ч. Әсәрләри, 4 чилддә, II чилд. Б., Јазычы 1983
110. Чаббарлы Ч. Әсәрләри, 4 чилддә, III чилд. Б., Јазычы 1984
111. Чаббаров Х. Сәнаткар, сөз, үслуб. Б., Азәрбајчан Дөвләт Нәш-ати 1993
112. Чавид Һ. Әсәрләри, 4 чилддә, I чилд. Б., Јазычы 1982
113. Чавид Һ. Әсәрләри, 4 чилддә, II чилд. Б., Јазычы 1982
114. Чавид Һ. Әсәрләри, 4 чилддә, III чилд. Б., Јазычы 1984
115. Чавид Һ. Әсәрләри, 4 чилддә, IV чилд. Б., Јазычы 1985
116. Чавиди хатырларкән. Мәгаләләр вә хатирәләр. Б., Кәнчлик, 2
117. Чәмил Мериç. Сивилизасијаларын. өлүмү. "Çаһан" журналы, 8 N-5
118. Чәфәров М.Ç. Сечилмиш әсәрләри, ики чилдә, биринчи чилд. Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты 1973
119. Чәфәров М.Ç. Һүсејн Чавид. Б., Азәрнәшр 1960
120. Чәфәров М.Ç. Чәлил Мәммәдгулузадә Б., Азәрнәшр 1966
121. Чәфәров Ч. Әсәрләри ики чилддә, I чилд. Б., Азәрнәшр 1968
122. Шаман әфсанәләри вә сөјләмәләри Б., Јазычы 1993
123. Шекспир В. Пјесләр. Б., Јазычы 1989
124. Шекспир В. Пејсләр вә сонетләр. Б., Јазычы 1980
125. Шиллер Ф. Пјесләр. Б., Азәрнәшр 1960

РУС ДИЛИНДЭ

126. Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. М., Просвещение-1979
127. Аникст А. Теория драмы от Аристотеля до Лессинга. Наука 1967
128. Аникст А. Теория драмы на западе в первой половине XIX ве-
М., Наука 1980
129. Аникст А. Теория драмы от Гегеля до Маркса. М., Наука
3
130. Античность и Византия. М., Наука 1975
131. Бабаев А. Творческие проблемы Турецкой драма-
ии республиканского периода (1923-1983 гг - социальные мотивы)
на соис. уч. степ. д-ра филологических наук. Б., 1995
132. Бахышова С.Б. Элементы мифа и притчи в современном
ане. Автореферат дис-ции на соискание уч-ой ст-ни кандидата
-х наук. Б., 1997
133. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. М., Прогресс
)
134. Белинский В.Г. Польные собрание сочинений Т.5. М., Изд-во
д. наук СССР 1954
135. Богуславский А.О., Диев В.А. Русская советская драматургия.
Издательство АН СССР 1963
136. Боров Ю. Эстетика. М., Издательство Политической литерату-
1979
137. Брагинский В.И. Проблемы типологии средневековых
ратур востока. М., Наука 1991
138. Вишневская И. Комедия на орбите. М., Советский писатель
)
40. Гегель Г.В.Ф. Эстетика в 4-х томах, Т. 1 М., Искусство 1968
41. Гейбуллаева Р.М. Динамическое и устойчивое в сю-
художественной прозы. Б., Сабах 1993
42. Горький М. О литературе. М., Советский писатель 1953
43. Гуляев Н.А. Теория литературы. М., Высшая школа 1985
44. Днепров В. Идея времени и формы времени. Л., Советский
тель, Ленинградское отделение 1980
45. Жирмунски В.М Сравнительное литературоведение Восток и
д. Л., 1979
46. Казым-бек М. Избранные произведения Б., Элм 1985
47. Конрад. Запад и Восток. М., Наука 1972
48. Левидов А.М., Автор-образ-читатель, Л., Издательство Ле-
радского Университета 1977
49. Литература Востока в новое время. М., Издательство Мос-

ковского Университета 1975

150. Лотман Ю.М. Структура художественного текста, М., Искусство 1970

151. Луначарский А.В. О театре и драматургии, том первый, М., Советский писатель 1958

152. Малахов Н.Я. О Модернизме. М., Изобразительное искусство 1975

153. Модернизм. Анализ и критика основных направлений, М., Искусство 1969

154. Неведов Ю.Б. Советская героическая драма 20-х г. Саратов, Издательство Саратовского Университета 1985

155. Новиков Б. Героическое начало в искусстве социалистического реализма, Вопросы литературы 1983 N-12

156. Пинский А. Шекспир. Основные начала драматургии, М., ИХЛ., 1971

157. Пропп В.Я. Морфология сказки, издание 2-е, Москва, Наука, 1969

158. Реформатский А.А. Лингвистика и поэтика. М., Наука 1987

159. Рождественский Ю.В. Введение в общую филологию. М., Высш. школа 1979

160. Русская драматургия начала XX века М., Современник 1989

161. Сайид М. Западная цивилизация глазами мусульманина. Б., Центр Исламоведческих исследований "Иршад" 1994

162. Степанов Г.В. Язык. Литература. Поэтика. М., Наука 1988

163. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. М., Просвещение 1976

164. Хализов В.Е. Драма как род литературы, М., Издательство Московского Университета 1986

165. Холодов Г. Композиция драмы. М., Искусство 1957

166. Храпченко М.Б. Познание литературы и искусства. М., Наука 1987

167. Храпченко М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. М., Советский писатель 1972

168. Храпченко М.Б. Художественное творчество, действительность, человек. Л., Советский писатель 1976

169. Фрэйд З. Психология бессознательного. М., Просвещение 1989

170. Шукуров Ш. "Об изображениях пророка Мухаммада и проблеме сокрытия лика в средневековой культуре", Суфизм в контексте мусульманской культуры. М., Наука 1989

ТҮРК ДИЛИНДӘ

171. Abdülbaki G. 100 Soruda tasavvüf. İstanbul, Gerçek yayınevi 1969
172. Abdülbaki G. 100 Soruda Türkiyede Mezhepler ve Tarikatlar. İstanbul, Gerçek yayınevi 1969
173. Abdülbaki G. Türk tasavvüf şiirri antolojisi. Tasavvüfi - Zühdi edebiyatı, malami- Hamzovi halk edebiyatı, Alevi-Bektaşî halq edebiyatı. İstanbul, Baha mətbəəsi 1972
174. Abdulhak H. Finten. Ankara, Maarif Basımevi 1959
175. Abdülhak H. Həyatı, sanati, eserleri. İstanbul, Ekim Basımevi 1965
176. Abdulhak H. Tarık. İstanbul, Milli Egitim Basımevi 1969
177. Acıqlamalı büyük dua mecmuası. Ankara, Kılıç kitabevi yayımlarından 1990
178. Ahmet Y. Türk Sufiliqine bakişlar. İstanbul, İletisim 1996
179. Akpınar Y. Azeri edebiyatı araştırmaları. İstanbul, Dergah yayınları 1994
180. Ferit K. Vahdet-i Vücut. Ankara, Diyanet işleri başkanlığı 1994
181. İnci E. Abdülhak Hamit Tarhan. Ankara, Diyanet işleri başkanlığı 1994
182. Kenan A. Modern Türk edebiyatının Ana Cizgileri — 1860-1923. Ankara, İnkılap kitapevi 1995
183. Kitabı Mükeddes. Eski ve yeni Ahit. Tevrat, Zebur (mezmurlar) ve İncil. İstanbul. Kitabı Mukaddes Şirketi 1995
184. Köprülü F. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. Ankara, Emek Ofset 1991
185. Mehmet K. Tevfik Fikret. Ankara, Kültür ve turizm bakanlığı 1986
186. Metin A. Cümhuriyet dönemi türk tiyatrosu (1923-1983). Ankara, Doğuş matbaası 1983
187. Metin A. 100 Soruda türk tiatrosu tarihi. İstanbul, Özaydın matbaası 1970
188. Mezhepler ve Tirikatlar Ansiklopedisi. İstanbul, Terçüman Tesisleri 1987
189. Namik K. Hayatı, sanati, eserleri. İstanbul Ekim Basımevi.

190. Namik K. Hayatı, kişiliği, mücadelesi, eserleri. İzmir, İttenberq matbaası 1961
191. Namik K. Eserleri. İstanbul Varlık yayınevi 1965
192. Namik K. Kara Bela. Ankara, Ofset Repromal 1989
193. Namik K. Vatan, yahut Silistre. İstanbul, Milli Eğitim şimevi 1969
194. Namik K. Zavallı çocuk. İstanbul, Yükselen matbaası 1969
195. Namik K. Celalaeddin Harezmsah. İstanbul Haraket yayınları 1969
196. Neşide Y. Sosyolojik açıdan tanzimat, Türk dünyası ıstırmaları jurnalı, agustos 1997
197. Oktavio Paz. Modernliğin bedeli. Birikim jurnalı, Eylöl 1994 5
198. Önder G. Ziya Paşa. İzmir Kültür ve Turizm bakanlığı ınları 1987
199. Tevfikoğlu M. Yeni Türk Nesri Antolojisi. İstanbul Varlık ınevi 1969
200. Tevfik F. İzahlı şeirler, Sofya, Narodna Prosveta 1967

ИНКИЛИС ДИЛИНДӘ

201. Edward W. Said. Orientalism. New York, Vintage Books
Edition 1979

Тәһирә Гәшәм гызы Мәммәд (Мәммәдова).

**XX әср Азәрбајҗан драматуркијасынын поетикасы,
Бакы, “Елм”, 1999**

**Нәшријатын директору: Шириндил Алышанов
Компүтер јығычысы: Һичран Һүсејнова
Техники редактору: Рәсул Кәримли
Корректору: Пәрванә Исајева**

Җылмаға верилмиш 17.02.99. Чапа имзаланмыш 30.03.99. Форматы 60х84
Һәчми 13 ч.в. Офсет чап үсулу. Тиражы 500. Сифариш N 203 Гіјмәти
иләје әсасән.

Аз. ИМУ-нун тәсәррүфат һесабли мөтбәәси